

म. ग्रं. सं. वाचनालय, ठाणे

विषय दा. क्र.

दा. क्र. १५८६१

आशियाचे धर्मदीप

1FBK-0115861

IRBK-0115861

गोपीनाथ कलवलकर

मोहन पत्रक

१-५-६७

आशियाचे धर्मदीप

लेखक : गोपीनाथ तळवलकर

IRBK-0115861

कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे २

प्रकाशक :

अनंत अंबादास कुलकर्णी

कॉन्टिनेन्टल् प्रकाशन

१९६/१९ सदाशिव, पुणे २

पहिली आवृत्ति : १९३३

दुसरी आवृत्ति : १९४०

तिसरी आवृत्ति : १९४६

चवथी आवृत्ति : १९५०

पांचवी आवृत्ति : १९५५

सहावी आवृत्ति : १९६१

पुनरावृत्तींचे हक्क प्रकाशकाकडे;
इतर हक्क लेखकाकडे.

किंमत दोन रुपये

मुद्रक :

यशवन्त गोपाळ जोशी,

आनंद मुद्रणालय

१५२३ सदाशिव, पुणे २

थोरले मामा

कै. ती. रा. भगवान सदाशिव भडकमकर,

व

कै. सौ. सावित्रीमामी

या उभयतांस प्रेमपूर्वक समर्पण—

—गोपीनाथ

रियासतकारांचें प्रस्तावपत्र

॥ श्री ॥

श्रीयुत गोपीनाथ गणेश तळवलकर,

वाङ्मयसेवक, पुणें यांस—

सप्रेम नमस्कार, वि० वि०—

“आशियाचे धर्मदीप” या नांवाचें एक उपयुक्त पुस्तक तुम्हीं लिहून छापलेलें मजकडे पाठविलें आणि प्रस्तावलेखानें तें वाचकांपुढें ठेवण्याची विनंति केली याबद्दल मी तुमचा आभारी आहे. माझ्या प्रस्तावानें तुमच्या कृतीचें मोल वाढतें असें मी मानीत नाहीं; तथापि, माझा शब्द तुमच्या पुस्तकाची प्रसिद्धि करण्यास थोडाबहुत उपयोगी पडेल तर त्यांत मलाहि आनंद आहे, असें समजून हें पत्र मी लिहीत आहे. ज्या सुहृद्-भावानें तुम्हीं मला या कामीं विनंति केली तीच भावना तुमच्यासंबंधानें मीहि व्यक्त करून विषयाकडे वळतो.

हल्लींचा मनु प्रचंड परिवर्तनाचा आहे. हें परिवर्तन केवळ राजकीय विषयांतच घडत नसून धर्म, समाज वगैरे इतर बाबतींतहि तितक्याच तीव्रतेनें व्यक्त होत असलेलें आपण पाहतों. आपल्या हल्लींच्या राष्ट्रीय आकांक्षा सफल होण्यास धर्माची व समाजाची नवीन घडी बसविणें किती आवश्यक आहे हें प्रत्येक विचारी मनुष्यास चांगलें कळून येत आहे. आपल्यांतील नवे-जुने पक्ष आपआपल्यापरी विचार व कृति करून इष्ट सुधारणा घडवून आणण्याच्या उद्योगांत गढलेले आहेत. अशा या खळबळीच्या कालांत पृथ्वीवरील प्रमुख धर्मांचे उगम, विस्तार व तत्त्वे थोडक्यांत स्पष्टपणें सांगणाऱ्या पुस्तकाची जरूर भासते. ती तुमच्या या प्रयत्नानें कांहीं अंशीं तरी भागेल असें मला वाटतें भगवान् श्रीकृष्ण, गौतमबुद्ध, येशू ख्रिस्त, महंमद व झरतुष्ट्र या पांच महात्म्यांचीं चरित्रें व त्यांच्या उपदेशांचें सार तुम्हीं दिलें आहे. तें सर्व प्रकारच्या वाचकांस व विशेषतः

तरुण मुलांमुलींस उपयोगी पडेल अशी माझी समजूत आहे. त्या चरित्रांत ऐतिहासिक कालनिर्देश जे स्पष्टपणें उपलब्ध आहेत ते योग्य स्थळी दिले असते तर वाचकांना त्या कालाची तुलनात्मक कल्पना स्पष्ट आली असती. उदाहरणार्थ, येशू ख्रिस्ताचा जन्म इसवी सनापूर्वी चार वर्षे झाला म्हणजे आजपावेतो त्यास १९३३ वर्षे झालीं असें संशोधक समजतात. तसेंच आशियांतील धर्मदीप वर्णन करणाऱ्या पुस्तकांत प्राचीन चिनी धर्माचे प्रवर्तक ला ओत्स व कन्फ्युशस यांचा निर्देश अवश्य असावयास पाहिजे. कारण पृथ्वीवरील इतर प्रमुख धर्मप्रमाणें चीनचा प्राचीन धर्मदेखील मोठ्या योग्यतेचा आहे.

तुम्हीं हें पुस्तक कोणत्या उद्देशानें लिहिलें तें प्रारंभीं दाखल करालच. मला असें वाटतें कीं, माझे सन्मान्य मित्र कै. वासुदेवराव आपटे यांचें सहकार्य तुम्हीं करूं लागल्यावर गहन विषय सोप्या भाषेंत व थोडक्यांत लहानांस समजावून देण्याची जीं स्तुत्य प्रथा त्यांनीं पाडिली तीच तुम्हीं अशा पुस्तकांच्या द्वारे पुढें चालविली असावी. हा सदुद्योग असाच सतत नेटानें केल्यास नानाविध कृतींच्या निर्मितीनें सामान्य जनांच्या उपयोगाचे कठिण विषय सुगम करून सांगितल्याचें श्रेय तुम्हांस मिळणार आहे.

विवेचनविभाग, चरित्रविभाग व प्रार्थनाविभाग असे या पुस्तकाचे तीन विभाग तुम्हीं पाडिले आहेत. पैकीं चरित्रविभाग जो पुढें दिला आहे तो आरंभीं देऊन नंतर विवेचनात्मक सार दिलें असतें तर तें समजण्यास जास्त सुलभ झालें असतें. निरनिराळ्या धर्मांचीं मूलतत्त्वे जरी एकच असलीं तरी प्रत्येक धर्मप्रवर्तकाचें जीवनवृत्त व तत्कालीन परिस्थिति यांतूनच त्या त्या पुरुषांचे उपदेश कसे निर्माण झाले हें सहज दिसून येणारें आहे. प्रार्थनाविभागांत स्वीकारलेलीं पद्यें नमुनेदार असून तीं सर्वांनीं पाठ करण्याजोगीच आहेत. पुस्तकांतील सर्वांत चांगला व आजच्या परिस्थितींत मार्ग दाखविणारा भाग माझ्या मतें ' धर्माचें आन्तराष्ट्रीय स्वरूप ' हा होय. त्यांतील विवेचन मुद्देसूद व विचारप्रवर्तनास मदत करणारें आहे. तें याहिपेक्षां जास्त विस्तृत करून प्रस्तुत कालाच्या प्रश्नांस लागू करून दाखविलें असतें तर जास्त परिणामकारक झालें असतें. अवकाश मिळाल्यास धर्माचा हा विषय विशिष्ट अभ्यासानें तुम्ही सुस्पष्ट

करालच. अशा विशिष्ट अभ्यासकांची आज आपणांस मोठी जरूर भासत आहे. हल्लीं निरनिराळ्या धर्मांचे व जातींचे अनुयायी आपलाच हेका चालवून एकमेकांशीं झगडण्यास प्रवृत्त झालेले पाहून विचारवंतांस त्यांची कीव आल्यावांचून राहात नाही. ज्या थोर महात्यांनीं धर्माचें आद्य प्रवर्तन केलें त्यांची उदार व परोपकारी बुद्धि, पवित्र आचरण व निष्पाप रहाणी हे गुण सर्व काळीं व सर्वांसच अनुकरणीय आहेत. याच्या उलट आज आपण आकुंचित दृष्टि धारण करून एकमेकांचा द्वेष करूं लागल्यास त्या थोर विभूतींचा आपण अपमान केल्यासारखेंच होत नाही काय ? त्या सर्वांचीं चरित्रें एकत्र वाचिलीं म्हणजे हा प्रकार उघड दिसूं लागतो. एकानें दुसऱ्याशीं विरोध करण्याची बिलकूल जरूर नाही. आणि प्रत्ये-
काला आपापल्या धर्माप्रमाणें वागून समस्त राष्ट्राचें हित साधणें सर्वथैव शक्य आहे ही गोष्ट मनास पटूं लागते. यासाठीं प्रत्येकानें आपल्या मगदुराप्रमाणें अशा प्रकारचीं वाङ्मयकार्यें अंगावर घेऊन ज्ञानवर्धन व सन्मार्गदर्शन करणें विहित आहे. तशा प्रकारची स्फूर्ति तुमच्या या पुस्तकानें वाचकांच्या ठिकाणीं उत्पन्न होईल असा मला भरंवसा आहे. याहून जास्त तें काय कळवूं ? तुमचा हा प्रयत्न सफल होवो असें चिंतून वाचकांनीं त्याचा आदर करावा अशी त्यांस शिफारस करितों.

कळावें, लोभ निरंतर असावा, ही विनंति.

कामशेत,
ता. १९-५-१९३३ }

गोविंद सखाराम सरदेसाई

म. प्र.	...
वा. क्र.	९५६९
वि.	...

दोन शब्द

सर्व धर्मांतील उच्च मूलतत्त्वे हीं सारखींच असतात. या सत्याचा साक्षात्कार Imitation of Christ या पुस्तकानें मला १९२७ सालीं करून दिला. पुढें थिऑसफीच्या वाचनानें या भावनेला बुद्धीची बैठक मिळाली. या सर्व मनन-चिंतनांतून निर्माण झालेलें हें पुस्तक १९३३ सालीं प्रथम प्रसिद्ध झालें. आज त्याची सहावी आवृत्ति प्रसिद्ध होत आहे. मध्यंतरींच्या दीड दोन तपांत गांधीजींच्या महान् कार्याचें निरीक्षण व त्यांच्या प्रासादिक वाङ्मयाचें वाचन झालें आणि या पुस्तकांत सांगितलेला आशय हा गांधीजींच्या सर्व-धर्म-समभावाच्या तत्त्वज्ञानाला पोषक आहे असें अधिकाधिक प्रमाणांत पटत गेलें. अर्थात् त्या प्रमाणांत आनंदहि वाढत गेला.

हें पुस्तक प्रौढ विद्यार्थी आणि सामान्य जिज्ञासू वाचक यांच्याकरितां आहे. सर्व धर्मांतील आस्तिक्यवादाच्या कल्पना व नीतितत्त्वे कशीं सारख्या तोंडावळ्याचीं असतात हें या ग्रंथांत वर्णिलेल्या पांच चरित्रांवरून कळून येईल. अवतारपद, धर्मग्रंथांचें कर्तृत्व, संस्कृतीचें प्रतिनिधित्व आणि धर्माची आन्तर्राष्ट्रीय ख्याति यांवर चरित्रांची निवड केली आहे. आदर्श-भूत प्राचीन वाङ्मयांतील काव्यसौंदर्य कळावें म्हणून या चरित्रांतील अद्भुताची रोषणाई तशीच कायम ठेविली आहे. शेवटीं प्रमुख धर्मांतील कांही प्रार्थना व स्तोत्रे पद्यांत भाषान्तरित करून दिली आहेत. विवेचन, चरित्र, व गीतमाला असें पुस्तकाचें त्रिविध स्वरूप आहे.

मराठी वाचक व विद्वान् यांनीं या पुस्तकाचें जें अलोट कौतुक केलें, त्यानें मी गांगरून गेलों आहे ! विद्वानांनीं प्रशंसात्मक अभिप्राय दिले. क्रमिक पुस्तकमालांच्या संपादकांनीं यांतील गद्य पद्य उतारे आपल्या पुस्तकांत घेऊन शिक्षणक्षेत्रांत या पुस्तकाची ख्याति वाढविली. डेक्कन व्हन्युअक्युलर ट्रान्सलेशन सोसायटीनें या पुस्तकास ३५ रुपयांचें पारितोषिक दिलें. बडोदे सरकारनें या पुस्तकाच्या कांहीं प्रती घेऊन उत्तेजन दिलें. गुर्जर ग्रंथ रत्नमालेनें या पुस्तकाचें गुजराथी भाषान्तर (अनुवादिका :

सौ. मालती बाके) प्रसिद्ध केलें, आणि त्यास भारतीय लोकसभेचे' अध्यक्ष कै. नाम. गणेश वासुदेव ऊर्फ दादासाहेब मावळंकर यांनी सुंदर प्रस्तावना लिहिली.

आतां 'साधना' प्रकाशनातर्फे या पुस्तकाची हिंदी आवृत्ति प्रसिद्ध होत आहे. श्री. प्रशांत पांडे यांनी हा अनुवाद केला असून महाराष्ट्र राज्याचे विद्वान् व लोकप्रिय राज्यपाल श्रीप्रकाश यांनी पुरस्कार लिहिला आहे. प्रस्तुत पुस्तकांतलें 'तेजोनिधे ! दयाळा !! हें प्रार्थना-गीत ख्रिस्ती उपासना संगीतांत समाविष्ट झालें असून अनेक शाळांतूनहि तें गायिलें जातें. या सर्व उत्तेजनावद्दल व गौरवावद्दल कोणाचे आणि किती आभार मानायचे ? सर्वांचें ऋण सानंद वाटणें हेंच योग्य.

आज प्रलयकाळाचीं लक्षणें दिसत आहेत. अॅटम् बॉम्ब, हैड्रोजन बॉम्ब इ. महाभयंकर संहारक अस्त्रें निर्माण करण्यांत माणसाची प्रतिभा गुंग आहे ! संभाव्य प्रलय टळून माणसांना सहकाराच्या, नवनिर्मितीच्या माणुसकीच्या उदात्त भूमिकेवर आणण्यासाठीं माणसांची विधायक बुद्धि जागृत करणें अवश्य आहे; आणि तीहि कौमारकालांत 'कोमलतरुतुल्य' अशी असतांनाच जागृत केली पाहिजे. या कामीं प्रस्तुत पुस्तकाचा फार उपयोग होईल याची मला खात्री वाटते. चिंतनशील विद्वान् आणि श्रद्धाळू जनता यांनी सारख्याच उत्साहानें या पुस्तकाचें स्वागत केलें असल्यानें ती खात्री अनाठायी आहे असें म्हणतां येणार नाही. मात्र ती खात्री सफल होण्यासाठीं प्रौढ विद्यार्थ्यांप्रमाणेंच शिक्षक, पालक, कार्यकर्ते, समाजसेवक या सर्वांनी सहकार्य केलें पाहिजे.

तें सहकार्य मिळेल अशी आशा प्रदर्शित करून आणि हें पुस्तक आकर्षक स्वरूपांत प्रसिद्ध केल्याबद्दल प्रकाशक श्री. अनंतराव कुलकर्णी आणि मुद्रक श्री. यशवंतराव जोशी या मित्रद्वयांचे आभार मानून सर्वांची रजा घेतों.

'आनंद' कार्यालय, पुणे
ता. २९।११।१९६१

प्र...२

गोपीनाथ तळवलकर

अनुक्रमणिका

१८८

विषय पृष्ठ

(विभाग पहिला : विवेचन)

१. धर्म आणि संस्कृति	१
२. अवतार	६
३. पूर्णावतार	१४
४. दोन धार्मिक समाजसत्तावादी	२१
५. महंमदाचें अलौकिक जीवन	२७
६. एक रमणीय तत्त्वज्ञान	३२
७. धर्माचें आंतर्राष्ट्रीय स्वरूप	३८

(विभाग दुसरा : चरित्रें)

१. श्रीकृष्ण	४९
२. गौतमबुद्ध	६८
३. येशू ख्रिस्त	८२
४. महंमद पैगंबर	९३
५. झरतुष्ट्र	१०५

(विभाग तिसरा : प्रार्थना)

१. वैदिक प्रार्थना	११५
२. बौद्ध प्रार्थना	११६
३. ख्रिस्ती प्रार्थना	११८
४. इस्लामी प्रार्थना	१२०
५. झरतुष्ट्री प्रार्थना	१२०
श्रीकृष्णाचा धांवा	१२२
मंगल मंदिर खोलो	१२२
दाविदप्रणीत गीतें	१२३
तेजोनिधे ! दयाळा !	१२४
सुफी गीत	१२५
झरतुष्ट्रप्रणीत स्तोत्रें	१२५

विभाग पहिला : विवेचन

१. धर्म आणि संस्कृति

आशियाखंड हा जगांतील अत्यंत प्राचीन, संपन्न आणि विशाल भूमि-
भाग आहे. अनेक थोर धर्म आणि कला येथे प्रथम जन्म पावल्या आणि
नंतर त्यांचा जगावर विस्तार झाला. अनेक मातबर राजवंशांचे उदयास्त
आशियाखंडाने पाहिले आहेत. उत्तर ध्रुवाजवळील आपले बर्फमय वसति-
स्थान सोडून पराक्रमी व प्रतिभाशाली आर्यलोक प्रथम उतरले ते आशिया-
खंडांत. भोंवतालची रमणीय सरोवरे, गगनचुंबी पर्वत, सुंदर वनश्री, अफाट
भैदाने, आणि या सर्वांवर वितानाप्रमाणे शोभणारे स्वच्छ नीलाकाश असे
निसर्गसौंदर्य पाहून आर्यांचे काव्यात्म मन उचंबळून आले. स्फूर्तीच्या
उद्रेकासरशी त्यांच्या तोंडून अप्रतिम काव्य उमटले; तेच जगाचे आदि-
काव्य होय.

“ प्रथम प्रभात उदित तव गगने
प्रथम सामरव तव तपोवने
प्रथम प्रचारित तव वनभवने
देशधर्मकविवैदिकवाणी ”

हे कविसम्राट् रवीन्द्रनाथ टागोरांचे उद्गार केवळ भारतालाच नव्हे, तर
सर्व आशियाखंडाला यथार्थतेने लावता येतील.

हिमप्रदेशांतून अवतरलेल्या आर्यांचाच एक संघ युरोपंकडे वळला आणि
आशिया — युरोपच्या सरहद्दीवर संचार करू लागला. कोणी आशियांत
राहिले तर कोणी थोडेसे युरोपच्या अंतरंगांत शिरू लागले. अशा रीतीने
एका ठिकाणी सांठलेल्या प्रतिभेच्या प्रज्वलित अग्नीतूत अनेक स्फुलिंग
जगभर पसरले आणि त्यांतून निरनिराळे पुरुषोत्तम (Supermen)
युगायुगाच्या ठायी जन्मास आले.

परमेश्वराकडून पृथ्वीला मिळालेला प्रतिभेचा ठेवा प्रथम आशियाच्या
भूमीवरच उघडला गेला आणि नंतर त्याची जगभर वांटणी झाली. मनुष्य-

जात सुधारणेचा मार्ग आक्रमूं लागल्याला उणींपुरी पांच हजार वर्षे झाली. असें आपण मानतो. एवढ्या काळांत जगदुद्धारासाठीं झटणारे अनेक महर्षी येथें होऊन गेले हैं तर खरेंच; पण आज जे प्रमुख धर्म रूढ आहेत, आणि जवळ जवळ सर्व सुधारलेलें जग ज्या धर्माच्या संजीवनीनें आजवर उन्नत होत आलें आहे, त्या धर्माचे उद्धारक व संस्थापक आशियाखंडांतच जन्मले आणि आशियाखंडांतच त्यांनीं आपलें अवतारकार्य केलें. श्रीकृष्ण, बुद्ध, ख्रिस्त, महंमद आणि झरतुष्ट्र हे ते अखिल जगाच्या धार्मिक संस्कृतीचे 'पंचप्राण' होत. म्हणूनच 'आशियाचे धर्मदीप' म्हणजे पर्यायानें सर्व जगावर ज्ञानतेज वितरणारे 'जगाचे धर्मदीप' होत असें म्हणण्यास हरकत नाही.

हे पांच धर्मदीप भूतदयेच्या स्नेहानें तेवत आहेत. तथापि, या एका साम्याखेरीजहि परस्परांतील त्यांचे संबंध अधिक दृढ आहेत. सर्वांच्या तत्त्वज्ञानाचीं मूलतत्त्वे एक आणि त्यांचें अंतिम उद्दिष्टहि एकच असल्यानें त्यांच्यांत मूलतः फारसा भेद आढळून येत नाही. श्रीकृष्ण आणि बुद्ध यांचीं स्वरूपे बाह्यात्कारी अगदीं भिन्न वाटतात खरी; त्यांच्यांतहि एकरूपता आहे. बुद्ध हा जन्मानें आणि संस्कारांनीं हिंदु होता. बुद्धाचें तत्त्वज्ञान बरेंचसें सांख्यमतावर आधारलेलें आहे, आणि 'सांख्यमताचा जनक कपिलमुनि तो मी स्वतःच आहे.'^१ असें श्रीकृष्ण म्हणतो. बुद्धानें यज्ञयाग, पशुवध इ० ब्राह्मणी विधींचा निषेध केला आणि परमेश्वराच्या अस्तित्वावरील विश्वास स्पष्टपणें कोठेंहि प्रकट केला नाही, तरी परमेश्वराच्या दशावतारांत त्याची गणना करण्यास हिंदूंना संकोच वाटत नाही; आणि त्यावर स्तोत्रेहि रचिली जातात.^२

१. "सिद्धानां कपिलो मुनिः"

—भगवद्गीता.

२. "निंदासि यज्ञाविधेरहह श्रुतिजातम् ।

सदयहृदय दर्शितपशुघातम्

केशव धृतबुद्धशरीर । जय जगदीश हरे "

—गीतगोविंद (जयदेव)

येशू ख्रिस्त आणि महंमद यांच्याहि परस्परसंबंधांत ही नवलपूर्ण आत्मीयता दिसून येते. येशू आणि महंमद यांचे मार्ग बाह्यतः किती परस्परभिन्न. “जे तलवार चालवितील ते तलवारीनेच मरतील” असे म्हणून येशू आत्मसंरक्षणासाठीं सुद्धां प्रतिकार करित नाही, तर “तलवारीच्या छाये-खालीच नंदनवन वसलेलें आहे” असे प्रतिपादन करून महंमद धर्मप्रसाराकरितां समशेर चालवितांना आढळतो. पण दोघांच्या वृत्तींत हा फरक असला तरी येशूनेच महंमदाच्या आगमनाचें भविष्य वर्तवून ठेविलें होतें असें मानण्यांत येतें. महंमदी धर्माच्या मूळ पुरुषांत येशूला स्थान आहे. स्वर्गाच्या सफरीला महंमदाला नेत असतां वाटेंत येशूचें निवासस्थान लागतांच, देवदूत जेब्राइलनें महंमदाला क्षणभर थांबायला सांगितलें आणि म्हटलें, “हें पहा येशूचें ठिकाण; येथें वंदन करून पुढें जाऊं.” महंमदानेहि भक्तिभावानें वंदन केलें. आदम (अडम), इब्राहीम (एब्राहम), दाविद (डेव्हिड), मूसा (मोझेस), इ० इस्लामी पुराणपुरुष मूळ ख्रिस्ती पुराणांत आहेत हें प्रसिद्धच आहे.

इतकेंच काय, पण नवीन धर्माच्या संस्थापनेची पूर्वतयारी करतांना महंमदानें साधकावस्थेंत जो काळ घालविला त्यांतदेखील ख्रिस्ती धर्मज्ञानाचें त्याला बरेंच साह्य झालें. एक तर व्यापाराच्या निमित्तानें दूर दूर हिंडत असतां त्याच्या अनेक ख्रिस्ती पंडितांशीं परिचय झाला होता. दुसरें, ख्रिस्ती धर्माचा तज्ज्ञ जो वराका तो त्याच्या प्रथम पत्नीचा नातेवाईक असल्यानें त्याच्याशीं सहविचार करण्यांत महंमदाला ख्रिस्ती धर्मज्ञानाची माहिती मिळाली. महंमदाच्या उपदेशाकडे सूक्ष्मपणें पाहिल्यास कित्येक ठिकाणीं येशूच्या व त्याच्या तत्त्वांत एकवाक्यता असलेली आढळून येते ती यामुळेंच.

झरतुष्ट्री धर्माला प्राचीन आर्यधर्म जवळचा आहे. आर्यपैकींच कांहीं लोक इराणांत गेले आणि त्यांनीं तेथें वसाहत करून आपला धर्म व संस्कृति प्रस्थापित केली. प्राचीन आर्यलोक सूर्य, चंद्र, आकाश, अग्नि इ.ना परमेश्वरी विभूति मानीत, तसेंच झरतुष्ट्री धर्मांतहि मानतात. विशेषतः अग्निपूजा आणि यज्ञोपवीत हीं आर्य हिंदुधर्माप्रमाणेंच झरतुष्ट्री लोकांतहि रूढ आहेत. इंद्रादि अमरांना विलोभनीय वाटणारा आर्ययज्ञांतील सोमरस आणि झरतुष्ट्री धर्मांतील ‘हओम’ नांवाचें पवित्र पेय या दोघांत साम्य

आढळते. आतां तर भाषाशास्त्रज्ञांनीं फार्सी व वैदिक शब्दांचा तौलनिक अभ्यास करून झरतुष्ट्री व आर्य या दोन संस्कृतींतील सादृश्य ठळकपणें दाखविलें आहे.

ख्रिस्ती धर्माशींहि झरतुष्ट्राचा परिचय जुना आहे. झरतुष्ट्री धर्माच्या पूर्वीपासूनच फार्सी लोकांचा ख्रिस्ती लोकांशीं संबंध आलेला दिसतो. जेरुसलेमचें पवित्र देऊळ इराणच्या कायरस बादशहानें बांधलें असें ख्रिस्ती समजत. यहुद्याच्या कांहीं प्रेषितांना प्राचीन इराणी बरेच मान देत. पुढें झरतुष्ट्रानें आपला धर्म प्रतिपादन केल्यानंतर त्यांतील उदात्त तत्त्वे ग्रीक व रोमन तत्त्ववेत्त्यांना अभ्यासावींशीं वाटलीं आणि झरतुष्ट्राला ते एक महान् विचारवंत म्हणून मान देऊं लागले. या गोष्टी पाहतां ख्रिस्ती व झरतुष्ट्री धर्म अन्योन्यांना चांगलेच परिचित असावेत हें स्पष्ट होतें.

यावरून प्रस्तुत पांच धर्मसंस्थापकांचे व त्यांच्या धर्मांचे अन्योन्यसंबंध कळून येतील. या मुख्य धर्ममतांतूनच अनेक शाखोपशाखा निघाल्या. खुद्द आशियाखंडांतच आज शेंकडों पंथ व दर्शन प्रचलित आहेत. तथापि प्रस्तुत पांच मुख्य धर्म अन्योन्यसंबंधी असून त्यांपैकीं प्रत्येकाला स्वतंत्र संस्कृति आहे.

धर्मसंस्थापनेस कारण होणारी स्फूर्ति निव्वळ वेदान्त व नीति यांनाच जन्म देते असें नाहीं; तर ती संस्कृतीच्या इतरहि अंगांचा विकास करते. वाङ्मय, संगीत, शिल्प इत्यादिकांवर धर्मांतील विशिष्ट तेजाची छटा बिंबते, आणि त्या त्या मानववंशांतील गुणांचा आविष्कार त्यांच्या त्यांच्या धर्मांतील विशिष्ट मूलतत्त्वांस अनुसरून होऊं लागतो. कारण समाजाचें धोरणच मुळीं धर्माच्या पायावर होतें. अगोदर उभारलेल्या कमानीच्या आधारानें वेल ज्याप्रमाणें पसरूं लागावी, आणि तीवर ठायीं ठायीं फुलें उमलावी, त्याप्रमाणें धर्मतत्त्वांचा आधार घेत संस्कृति विकास पावते आणि विविध कलांगांचे सुंदर प्रसव तींत निर्माण होतात.

धर्म आणि संस्कृति यांचें असें अभेद्य नातें आहे. ‘अग्निमीळे पुरोहितम्’ हे स्वर विद्वान् ब्राह्मणांच्या तोंडून ऐकूं आले कीं, श्रोत्याला हविर्द्रव्याचा वास येऊं लागतो, धूमाकुलित दृष्टि झालेल्या पुरोहितांचा वर्ग दिसूं लागतो, आणि उदात्त वातावरणांत मन संचरूं लागतें. सह्याद्रीच्या

दुर्गम उदरांत शिल्पकलेचा आदर्शच असा सुंदर व प्रशान्त बौद्धविहार पाहिला म्हणजे एक तऱ्हेचें निर्वेदाचें व गांभीर्याचें आवरण मनावर पसरतें; तेंच रविवारीं सकाळीं खिस्ती चर्चवरून जातांना जी शान्त, प्रेमळ, सुरेल सामुदायिक प्रार्थना ऐकूं येते ती ऐकून कोणत्या श्रद्धाळू मनावर विश्वबंधुत्वाच्या व ईश्वरभक्तीच्या संदेशाचा ठसा उमटणार नाही ? तसेंच अन्य उदाहरण घ्यावयाचें झाल्यास इस्लामी धर्माचें व संस्कृतीचें. पिरामिडला वळसा घालून उंटावरून चाललेल्या एखाद्या काफिल्याचें चित्र पहा, 'अल्ला हो अकबर' ही आर्त गंभीर प्रार्थना ऐका, अथवा दिल्ली येथील बादशाही शिल्पाच्या नमुन्याकडे नजर फेंका; इस्लामी धर्मात आढळून येणारी उत्कटता, कडवेपणा आणि विलासप्रीति ही त्यांत आढळून येतील. सारांश, संस्कृतींतील आदर्श हे त्या त्या धर्माचें तेज घेऊन अवतीर्ण होतात. प्रत्येक संस्कृतीत तिच्या धर्माचें तेज प्रतिबिंबित झालेलें दिसतें तें यामुळेच.

तथापि, कालान्तरानें संस्कृति आपल्या उच्चतेपासून ढळूं लागते; तिचा शुद्ध प्रवाह गढूळ होतो; धर्मतत्त्वांच्या विरुद्ध तिची वागणूक होऊं लागते; अशा वेळीं कोणी तरी पुरुषोत्तम जन्मास येऊन पुनः धर्मसंस्थापनेचें कार्य करतो. त्यालाच अवतार किंवा प्रेषित असें म्हणतात. ह्या पुरुषश्रेष्ठांच्या उदयाबद्दल थोड्याफार फरकानें सर्व धर्मांत साधारण सारखीच श्रद्धाळू मते प्रचलित आहेत. तेव्हां त्यांचें विवरण करणें अवश्य आहे.

२. अवतार

पर्वताशिखरावरून धों धों फेंसाळत येऊन खाली खोल दरींत घुसणाऱ्या एखाद्या जलप्रपाताप्रमाणे अवतारी पुरुषांचे जीवन आहे. प्रपाताला काळ्या-कभिन्न पहाडांतून आपला मार्ग काढावा लागतो. अवतारी पुरुषांच्या कार्यांत अडचणींचे असेच डोंगर असतात. प्रपाताचे जीवन शुभ्र, स्फूर्ति-दायक आणि वेगवान् असते, तसेच अवतारी पुरुषांचे. प्रपातापासून सामर्थ्यवान् विद्युत् तयार होते, तद्वत् अवतारी पुरुषांच्या चरित्रापासून सर्व जनतेत नवचैतन्य देणारे तेज जन्मास येते. म्हणूनच दोघांच्या तेजस्वी जीवनौघाकडे पाहतांना आपण मूढ होऊन सभय, सविस्मय आणि सादर दृष्टीने पाहत असतो.

कोठेहि विभूतिमत्त्व दिसले कीं भक्तीने शिर विनम्र करावयाचे हा माणसांचा स्वभावधर्मच आहे. जेव्हां आपण असे पाहतो कीं, अचाट कर्तृत्वाचा कोणी एक महापुरुष आपल्या शीलाने व प्रतिभेने सर्व जनतेत क्रान्ति घडवून आणीत आहे, आणि मानवी सामर्थ्याने ज्या संकटांचे निवारण होणे केवळ अशक्य आहे अशा संकटांतून सुखरूप बाहेर पडून आपले कार्य अबाधित चालवीत आहे, तेव्हां आपणांस साहजिकच असे वाटते कीं, 'हा कांहीं मानवी कोटीतला पुरुष नव्हे; मानवालाहि अतर्क्य असणाऱ्या महाशक्तीचे याला साहाय्य आहे; याच्या बोलण्यांत पहावा तो दुर्दम्य आत्मविश्वास; दूरदृष्टीची पांच तर अशी विलक्षण कीं प्रतिकूल परिस्थितीतून त्याला नेहमीच अचूक वाट सांपडते; भौतिक कारणांवरहि नियंत्रण ठेवून आपले उद्दिष्ट पार पाडावयाची याची विलक्षण तयारी; आणि व्यक्तिमत्तेचा प्रभाव असा अजब कीं, याचे शब्द म्हणजे लोकांना परमेश्वराची निःश्वसितेच वाटतात. खास कांहीं तरी अदृश्य शक्तीच या ठिकाणी वास करते आहे !'

आपला एकजिनसीपणा टाकून विविध रूपे धारण करावी अशी इच्छा परमेश्वराला झाल्यानंतर ही अनंत सृष्टि निर्माण झाली. अर्थात् सर्व

चराचर हें त्याचेंच रूप आहे. तथापि, प्रत्येक माणसाला कांहीं आपण अवतार मानीत नाही; अलौकिक प्रतिभेच्या पुरुषालाच ही संज्ञा आपण देतो. निरनिराळ्या ठिकाणचे लहानमोठे जलाशय आणि महासागर यांत जें अंतर तेंच लहानमोठी माणसे आणि अवतारी पुरुष यांत आहे. प्रत्येक माणसांत ईश्वराचा अंश असतो; परंतु अवतारी पुरुष हा पूर्णाने—निदान ब्रह्मज्ञाने ईश्वरच आहे अशी आपली श्रद्धा असते.

प्रस्थापित धर्म हा कालान्तराने गढूळ होत जातो. धर्मतत्त्वाची ओळख बुजली जाऊन बाह्य विधीचें व तंत्राचें स्तोम माजतें. स्वार्थाचा अंमल धर्मावर चालू होतो, आणि आपल्या ठिकाणी असलेल्या ईश्वरी तत्त्वाची जाणीव मनुष्यजातीला न राहून पाप आणि अनाचार यांचा धिंगाणा सुरू होतो. आपणांला उन्नत व्हावयाचें आहे, ऐहिक उपभोगाच्याहि वर शाश्वत असें निःश्रेयस आपणांस मिळवावयाचें आहे, याचा मनुष्यमात्राला विसर पडतो. तेव्हां 'दुष्कृतांचा विनाश' करून 'साधूंचें परित्राण' करण्याकरितां परमेश्वर अवतार घेतो. बाबू अरविंद घोष यांनी अवताराची सुंदर मीमांसा केली आहे. त्यांच्या विवेचनाचें सार असें कीं, मानवी रूप धारण करण्यांत परमेश्वराचे दोन संकल्प असतात : (१) अवतार — म्हणजे ईश्वरी सिंहासनावरून स्वतः मनुष्यप्रकृति व रूप धारण करणें; आणि (२) उद्धार — म्हणजे आत्मतेजाचा साक्षात्कार करून देऊन मनुष्याला देवकोटीला नेणें. मनुष्याला हा नवीन जन्म देणें हाच अवताराचा आणि धर्माचा हेतु आहे. परमेश्वर जेथें उतरला तेथपर्यंत चढून जाणें हें आपणा मर्त्य मानवांचें कर्तव्य आहे.^१

१. " For there are two aspects of the divine birth : one is a descent, the birth of God in Humanity, the Godhead manifesting Itself in the Human form and nature, the eternal Avtar ; the other is an ascent, the birth of man into the Godhead, man rising into the divine nature and consciousness, madbhavam agatah; it is the being born anew in a second birth of the soul.....It is the manifestation from above, of that which we have to develop from below; it is the descent of God into that divine birth of the human being into which we mortal creatures must climb. " —Arbind Ghose.

बहुतेक धर्मांतील अवतारासंबंधींची कल्पना याच वळणाची आहे. फरक इतकाच की, हिंदु धर्म अवतार म्हणजे प्रत्यक्ष परमेश्वरच मानवरूप घेऊन आला आहे असें मानतो, तर इतर धर्मांत परमेश्वर आपल्या पुत्राला वा प्रेषिताला भूमीवर पाठवितो अशी समजूत आहे. झरतुष्ट्राच्या मातेच्या दुधांत दैवी तेज मिसळलें होतें, तर महंमद लहान असतांना देवदूतांनीं त्यांचें हृदय शुद्ध करून त्यांत तेज भरलें, अशा कथा आहेत. श्रीकृष्ण व बुद्ध यांना परमेश्वराचे अवतार समजतात, तर येशू हा देवाचा पुत्र गणला जातो. सारांश, अवतार अथवा प्रेषित म्हणजे परमेश्वर किंवा त्याच्या तेजानें संपन्न असलेला पुंष लोकांभ्युदयासाठीं जन्मास येणें हीच कल्पना सर्व धर्मांत दृढमूल झालेली दिसेल.

अवतारासंबंधींची थिऑसफीतली विचारसरणी मननीय आहे. सर्व जगावर नियंत्रण चालविणारा पुण्यवान् व सामर्थ्यवान् महात्म्यांचा एक मोठा संघ आहे. हे मानवांचे साह्यकर्ते होत. आगामी संकटाची सूचना मिळणें, सुरक्षित स्थळीं जाण्याची प्रेरणा होणें, ऐन आपत्तीच्या तोंडीं पडत असतां तेथें अचानक साहाय्यक येऊन उभा राहणें, इ० ज्या गोष्टी मनुष्याच्या प्रत्ययाला येतात त्या सर्व हे पुण्यात्मेच घडवून आणीत असतात. परमेश्वरानें हें सर्व चराचर व्यापलें आहे. “ फुलांतील सौंदर्य, वृक्षांतील सामर्थ्य, जनावरांतील चपळपणा व ऐट, तसेंच मनुष्याचें हृदय व आत्मा हीं त्यांचींच रूपें होत. त्याची इच्छा सर्वांचा विकास व्हावा ही आहे; म्हणूनच सर्व जीवमात्र पुढें पुढें जात आहेत. ” जीवसृष्टीच्या या विकासाला सर्वतोपरी साहाय्य करून परमेश्वरी इच्छा फलद्रूप करण्यांत हे पुण्यात्मे तत्पर असतात. त्यांतलाच एखादा पुण्यात्मा धर्मग्लानीच्या काळांत प्रत्यक्ष सृष्टींत अवतरून पुनः धर्मस्थापना करतो.^१ अगदीं लहान जीवदेखील जन्मोजन्मीं प्रगट होत जातात, ही कल्पना — बुद्धानें अनेक जन्म घेऊन निरनिराळ्या अनुभवांचा संचय करीत करीत श्रेष्ठपद कसें मिळविलें

१. यासंबंधीं “Invisible Helpers” आणि “The Masters and the Path ” हीं रेव्ह० सी. डब्ल्यू. लेडबीटर यांचीं सुंदर पुस्तकें जिज्ञासूंनीं अवश्य वाचावीं.

ही कथा वाचून स्पष्ट होईल. जैनांचे अनेक तीर्थंकर आणि थिऑसफीचा ऋषिसंघ यांतील साम्य विचारणीय आहे. तात्पर्य, बाबू अरविंद घोष यांच्या मीमांसेप्रमाणे परमपदाकडे जाणे हे प्राणिमात्रांचे श्रेष्ठ कर्तव्य होय, आणि त्या कर्तव्याची जाणीव करून देण्याकरितांच परमेश्वर किंवा त्याच्या तेजाने संपन्न असलेले प्रेषित हे वेळोवेळीं भूतलावर अवतीर्ण होत असतात. याच कल्पनेला थिऑसफीने पुष्टि दिली आहे.

“आदम हा स्वतः परमेश्वर नसला तरी तो परमेश्वराहून कांहीं वेगळा नाही”^१ हे वचन सुप्रसिद्ध आहे. या दृष्टीने अवतार आणि प्रेषित हे एकरूपच होत हे कळून येईल. म्हणून विवेचनाच्या सोयीकरितां सर्वांना अवतार संबोधणेच योग्य होईल.

सर्व अवतारांच्या चरित्रांवर काल्पनिक आणि अद्भुत गोष्टींचा साज चढविलेला असतो याचे कारण सहजच कळून येईल. अवतारांच्या हातून सहज लीलेने घडणाऱ्या गोष्टी मानवी सामर्थ्याच्या बाहेरच्या आहेत असे जेव्हां मनुष्यांना वाटते, तेव्हां जगांतील अदृश्य शक्तीकडे साहजिकच त्यांचे कर्तृत्व जोडण्यांत येते; आणि मनुष्याची भाविक प्रतिभा त्या गोष्टींची संगति लावण्यांत व अवतारांचे संकीर्तन करण्यांत गुंग होऊन मनोहर कल्पनांचे जाले विणू लागते. अवतारांच्या जन्मकालीं होणारा सृष्टीचा मंगल महोत्सव, त्यांच्या निर्वाणसमयीं घडून येणारे उत्पात, त्यांना ईश्वरी संदेश पोचाविण्याकरितां वेळोवेळीं प्रकटणारे देवदूत, प्रबळ पंचमहाभूतांची त्यांच्या ठिकाणीं आढळून येणारी आशाधारकता, इ० गोष्टी म्हणजे कल्पकतेने या 'अवतारांवर चढविलेलीं अनुपम लेणीं होत. हा कल्पकतेचा अत्यंत हृदयंगम विलास जगांतील अभिजात काव्यांत पहावयास मिळतो. या काव्यांतील प्रसाद, रसाळपणा आणि शाश्वत सौंदर्य ढळू न देतां अवतारांच्या चरित्रांकडे श्रद्धायुक्त पण विवेचक बुद्धीने पाहणे अगदीं शक्य आहे. अवतारांच्या चरित्रांतील अद्भुत व काल्पनिक कथांचा खरा अर्थ समजून घेऊन त्यांत दडलेलीं नैतिक तत्त्वांचीं अमूल्य रत्ने हुडकून काढणे हाच खऱ्या धर्मसंशोधकाचा हेतु होय.

प्रत्येक अवतार त्या त्या काळांतला श्रेष्ठ सुधारक असतो, असें म्हटलें तर गैर होणार नाही. धर्मांत माजलेली वतनदारी, स्वार्थपरायणता व भोंदूपणा हीं त्याला नाहीशीं करावयाचीं असतात. कालाच्या ओघांत धार्मिक तत्त्वांचीं सुवर्णनाणीं झिजून झिजून गुळगुळीत झाल्यामुळें त्यांची खरी किंमत लोकांस कळेनाशी होते. म्हणून तीं सर्वत्र विवेकाग्नीनें वितळून टाकून नवीं नाणीं पाडण्याचा उद्योग अवतारी पुरुष आरंभितो. या उद्योगाचें यथार्थ स्वरूप आकलन करण्याची शक्ति नसल्यामुळें स्वतःला धार्मिक म्हणविणारे तत्कालीन लोक अवताराविरुद्ध एकच हाकाटी सुरू करतात. ' हा पाखंडी, सनातन धर्माचा द्वेषा, सत्ताभिलाषी आणि भोंदू आहे ' असा गिल्ला करून हे धर्ममार्तेड सामान्य जनतेला अवतारी पुरुषाविरुद्ध फितवूं पाहतात, आणि राजसत्ताहि कित्येकदां त्यांची साह्यकर्ती होते. भारतवर्षातील क्षत्रियांनीं श्रीकृष्णाला नेस्तनाबूत करण्याचा चंग बांधला, महंमदाला अरबी कुरेशांनीं धोंडे मारून रक्तबंबाळ केलें, बुद्धाचें चारित्र्य निंद्य आहे असें दाखविण्याचे अधम प्रयत्न भिक्षुकांनीं केले, फार्सी भटांनीं झरतुष्ट्राच्या वाटेत अडथळे आणिले, आणि संतशिरोमणि येशूला तर भिक्षुकशाहीच्या क्रोधापार्थी देहसमर्पण करणें भाग पडलें ! यावरून अवतारी पुरुषाच्या कार्याबद्दल धर्माचे रखवालदार म्हणविणाऱ्या परंपरावाद्यांना किती द्वेष असतो तें स्पष्ट दिसून येईल.

तथापि परंपरावाद्यांच्या जहरी फूत्कारांनीं अवतारी पुरुषाचें कार्य नाश पावत नाही; तर वर्धिष्णुच राहते. कारण अवतार जन्माला येण्यापूर्वीं सर्व जनतेंत एक तन्हेचा असंतोष व क्रान्तीविषयींची उत्सुकता पसरलेली असते. जुलमी व विकृत धर्मांखालीं चिरडल्या जाणाऱ्या जीवांना स्वर्गाच्या धर्माची व शान्तीची भूक लागलेली असते. त्यांच्यांतील सद्भावना परमेश्वरास आळवून अवतार घेण्याची विनंती करीत असतात. दुष्टांच्या छळानें गांजलेली पृथ्वी जगन्नियंत्यास शरण गेली असें जें वर्णन आपण वाचतो त्याचा हाच अर्थ आहे. श्रीकृष्णाच्या जन्मापूर्वीं नंद, वसुदेव, विदुर, भीष्म, इ० किती तरी सत्त्वस्थ लोक होते. जुलमी क्षत्रियांच्या छळानें चाललेली समाजाची विटंबना त्यांनाहि पाहवत नव्हती. पण दुष्टांचें निर्दालन करून स्वधर्माची स्थापना करण्याइतकें दैवी तेज त्यांपैकीं कोणांत

नव्हतें. तथापि, श्रीकृष्णानें आपलें जीवनकार्य आरंभतांच हा ईश्वरी अवतार भूतलावर आला आहे असें त्यांनीं तत्काळ ओळखलें, आणि मोठ्या आनंदानें तशी घोषणा केली. सारांश, अवतार जन्माला येण्याच्या सुमारास विकृत धर्माविरुद्ध जी चीड आणि खऱ्या धर्माबद्दलची जी सद्भावना समाजांत असते तिला अवतारी पुरुषाच्या कार्यामुळें तोंड फुटतें, आणि हळूहळू त्याची ओळख सर्वांना पटत जाऊन भक्तिमान् अंतःकरणें त्या पुरुषाच्या पायापार्शीं विनम्र होतात.

वर जो सुवर्णनाण्यांचा दृष्टान्त सांगितला तोच पुनः घेऊन सांगावयाचें म्हणजे नवीन पाडल्या जाणाऱ्या नाण्यांत सुवर्ण जसें पूर्वींचेंच असतें, तसें अवतारी पुरुष जो नवा धर्म स्थापतो त्याचें मूळ प्रचलित धर्मांतच असतें. तो अगदींच नवीन असा धर्म कांहीं भूतलावर आणीत नाही. पृथ्वीवरील संगमरवरी दगड व इतर सामुग्री घेऊन आपल्या प्रतिभावलानें एखादा शिल्पकार जशी ताजमहालासारखी अनन्यसुंदर इमारत उभवितो, किंवा भाषेंतील रूढ शब्द घेऊन एखादा रससिद्ध कवि जसें मेघदूतासारखें रम्य काव्य निर्माण करतो, तसेंच अवतारी पुरुष रूढ धर्मांतून निवडक सामुग्री घेऊन नवा धर्म प्रस्थापित करतो. या दृष्टीनें अवतारी पुरुषाला दैर्घ्य कलावंत म्हणतां येईल. पूर्वींच्या उपनिषदांची गाय पिळून गोपालनंदनानें गीतामृताचें दुग्ध काढलें, प्राचीन हिंदु धर्मांतल्या यज्ञविधींना फांट्या देऊन त्यांतील त्यागाची कल्पना तेवढी बुद्धानें नव्या स्वरूपांत जगापुढें मांडली, आणि ख्रिस्ती धर्मातील निर्गुणोपासनेची शिकवण घेऊन महंमदानें आपला एकेश्वरी धर्म निर्माण केला. 'मी जुनें धर्मशास्त्र रद्द करण्यास आलों नाहीं, तर त्यास पूर्णता देण्यास आलों आहे.' ह्या येशूच्या धार्मिक वाक्याचें रहस्य यावरून ध्यानांत येईल.

सूक्ष्म रीतीनें पाहिलें तर अवतारी पुरुषाच्या जीवनकार्याला हातभार लावण्याकरितांच म्हणा — त्याच्या जन्माआधीं व त्या सुमारास नवधर्माच्या स्थापनेचे प्रयत्न चाललेले दिसून येतात. येशूचा अवतार होण्याच्या सुमारास विरक्त वृत्तीचा योहान जार्डन नदीच्या तीरावर संचार करून लोकांची मनोभूमिका शुद्ध करण्याचे प्रयत्न करीत होता. बुद्धाच्या चरित्रांतहि हेंच दिसून येतें. आलारकालम, उद्रक, तसेंच पांच भिक्षु, इ० साधकावस्थेंतील

बुद्धाचे गुरु जो उपदेश व धर्माचरण करीत, त्याचें स्वरूप आगामी बौद्ध धर्माशीं किती तरी सदृश होतें. अशा रीतीनें नवीन धर्माच्या निर्मिती-पूर्वीं त्या धर्माची अंधुक कल्पना असणारे धार्मिक लोक नेहमींच आढळतात. अवतारी पुरुषांच्या आगमनाचा शुभ संदेश सांगणारे ते अग्रदूतच होत. त्यांच्या मार्गांतील कांटेकुटे शक्य तोंवर साफ करून त्यांच्या स्वागताची तयारी ते करून ठेवतात, आणि अखेर तो प्रकट झाला म्हणजे त्यांच्या ध्वजाखालीं येतात.

येथवर अवताराची कल्पना, त्याचें उद्दिष्ट, त्याचा संभव, त्याचा क्रान्तिवाद, अवताराच्या जन्मकालची परिस्थिति, आणि क्रान्तीच्या उदयाचीं पूर्वचिन्हे यांचें विवेचन झालें. यावरून असें दिसून येईल कीं, असा महापुरुष जन्मास येणें ही निसर्गाच्या व्यवस्थेतील व ईश्वरी योजनेंतील एक आवश्यक गोष्ट आहे. अवताराचें स्वरूप लोकांना कळावें आणि त्याचें कार्य सुकर व्हावें अशी घटना आपोआपच होत असते. तथापि, इतकी अनुकूलता असूनहि अवतारी पुरुषाला अनायासें सिद्धि प्राप्त होत नाहींच. कारण मनुष्यरूप धारण केल्यानंतर परमेश्वरालाहि मनुष्याप्रमाणें आणि मनुष्यांना मार्गदर्शक होईल असें वागावें लागतें. श्रीकृष्णानें म्हटल्याप्रमाणें अवतारी पुरुषाचा मार्गच सर्व मनुष्ये अनुसरतात.^१ म्हणूनच साधन व तपश्चर्या यांच्या योगानें अवतारी पुरुष आत्मिक श्रेष्ठता मिळवितो आणि आत्मविकासाचा धडा घालून देतो.

अशा तऱ्हेचे अवतारपुरुष युगायुगाच्या ठिकाणीं निर्माण झाले आहेत. मानवतेच्या विकासाला त्यांचें साहाय्य किती झालें आहे याचें वर्णन कोठवर करावें ? रवीन्द्रनाथ म्हणतात : “ त्यांनीं धर्माला आसुरी वृत्तीच्या ताब्यांतून काढून अखिल मानवतेच्या अंतरंगांत आणिलें. अशाकरितां कीं, कांहीं ठराविक व्यक्तीचेंच नव्हे तर सर्व मानवांचें कल्याण व्हावें. त्यांना थोड्याशा आत्म्यांना आध्यात्मिक आनंद द्यावयाचा नव्हता; तर सर्व मानववंशाचा आत्मिक उद्धार करावयाचा होता. परमपुरुषाचा संदेश घेऊन ते अवतीर्ण झाले, आणि सर्व देशांना त्यांनीं उपदेशिलें कीं, जो

शाश्वत व दैवी परमपुरुष आहे त्याच्याशीं एकतान होणें हेंच मुक्तीचें रहस्य आहे. ” १

असे जे ‘ स्फूर्तिकिरणांचे दिनकर, अवतारी पुरुष, त्यांचीं चरित्रें हा चालता बोलता धर्मच होय. जेव्हां लिखित धर्म एखाद्या गोष्टीचा निर्णय देण्यास पंगु पडतो, प्राप्त परिस्थितीत कर्माकर्मांचा निर्णय करणें अशक्य होऊन जातें. आणि बुद्धीची ओढ एकीकडे व विवेकाची दुसरीकडे असें द्वंद्व माजतें, तेव्हां अवतारी पुरुष जो निवाडा देईल तो अखेरचा ठरतो. कारण त्याचे उद्गार म्हणजे परमेश्वराचे आदेशच होत.

श्रीज्ञानेश्वरांच्या प्रासादिक वाणीनें अशा महानुभावांचें वर्णन द्यावयाचें म्हणजे—

“ जयाचिया आस्थेचिया सद्भावा । आंतु धर्म करी राणीवा ।
जयांचे मनीं ओलावा । विवेकाचा ॥
जे ज्ञानगंगे नाहले । पूर्णता जेऊनि धाले ।
जे शांतीसि आले । पालव नवे ॥
जे परिणामा निघाले कोंभ । जे धैर्यमंडपाचे स्तंभ ।
जे आनंदसमुद्रीं कुंभ । चुबकळोनि भरले ॥
जयां भक्तीची येतुली प्राप्ति । जे कैवल्यातें परौतें सर म्हणती ।
जयांचिये लीलेमाजीं नीति । जियाली असे ॥ ”

१. “ They rescued religion from the magic stronghold of demon force and brought it into the inner heart of humanity, into a fulfilment not confined to some exclusive good fortune of the individual but the welfare of all men. This was not for the spiritual ecstasy of lonely souls, but for the spiritual emancipation of all races. They came as the messengers of Man to men of all countries and spoke of the salvation that could only be reached by the perfecting of our relationship with Man the Eternal, Man the Divine. ”

—Rabindranath Tagore

३. पूर्णावतार

सागराच्या अफाट विस्ताराकडे पाहून दररोज नव्या नव्या कल्पना मनांत उद्भवतात, अशा अर्थाचे उद्गार एका वाग्भटाने काढले आहेत. भगवान् श्रीकृष्णाच्या चरित्रासंबंधी हेंच म्हणतां येईल. खरोखर असा अनन्यसाधारण पुरुष हिंदुस्थानांतच काय पण अखिल जगाच्या इतिहासांत दुसरा झालाच नाही. हिंदी संस्कृतीचे असे एकहि अंग नाही की ज्यावर श्रीकृष्णाच्या अवतारकार्याचा वा उपदेशाचा ठसा उमटलेला नाही. राजाच्या प्रासादापासून गरीबाच्या झोपडीपर्यंत सर्वत्र श्रीकृष्णाचे पूजन चालू आहे. शूरांना तो शौर्याचा आदर्श वाटतो, प्रणयी, जनांचा तर तो आधिदेव आहे, तत्त्ववेत्ते त्याच्या अलौकिक उपदेशाचे चिंतन करीत असतात, त्याच्या बाललीला हा प्रेमळ मातांच्या कौतुकाचा विषय होऊन राहिला आहे, तर राजकारणांतील त्याचे चातुर्य राजनीतिशास्त्रज्ञांना गुंग करून सोडीत आहे. अध्यात्मविद्येतील या योगेश्वराच्या वचनांवर भाष्य रचली जात आहेत, तर संगीतनृत्यादि संस्कृतीचीं ललित अंगेंदेखील कृष्ण-भक्तीचाच आविष्कार करीत आहेत. सारांश, बुद्धीच्या आणि भावनांच्या सर्व प्रान्तांवर त्याचे प्रभुत्व असून आपल्या व्यक्तिमत्तेच्या लखलखाटाने सर्व हिंदी जग त्याने दिपवून सोडले आहे; आणि म्हणूनच श्रीकृष्णाला पूर्णावतार म्हणावयाचे. विकासवादाच्या दृष्टीने पाहतांदेखील मत्स्यकूर्मादि अवतारांची परिणति होत होत हें सर्वांगीण रूप परमेश्वराने धारण केले ही विचारसरणी युक्त दिसते. 'मानवता हा एक विराट् पुरुष आहे' असे मॅझिनी म्हणतो, तेव्हा पूर्णावतारांत मानवतेच्या सर्व अंगांचा समावेश झाला पाहिजे. श्रीकृष्णाच्या अष्टपैलू चारित्र्यांत हा सर्वांगीण विकास स्पष्ट दिसतो.

प्रथम एक गोष्ट लक्षांत ठेविली पाहिजे की, श्रीकृष्ण ही एकमार्गी व्यक्ति (simple personality) नाही. त्याचे चरित्र इतक्या विविध तंतूंनी खुबीदार विणले गेले आहे की, त्याची उकल वरवर पाहणाराला

साधणार नाही. प्रत्येक कर्तव्याच्या वेळीं कर्माकर्माचा सूक्ष्म विचार श्रीकृष्ण करीत असल्याने त्याच्या चरित्रांत कित्येकदां विसंगति दिसते. बाह्यतः असमर्थनीय वाटणारा भाग कांहींसा आढळतो, तर कित्येक प्रसंग उचित वाटत असूनहि त्यांचें स्पष्टीकरण सांपडत नाही. दे. भ. काकासाहेब कालेलकर यांनीं एके ठिकाणीं म्हटलें आहे कीं, “व्याकरणकार एखाद्या नियमाच्या सर्व अपवादांची यादी देतो तद्वत् श्रीकृष्णाचें चरित्र म्हणजे लोकविलक्षण गोष्टींची एक नोंदच आहे.”^१ म्हणूनच त्याच्या चरित्राचें रहस्य काढणें कठीण होऊन बसतें.

श्रीकृष्णासंबंधीं प्रथम कोणती जर गोष्ट मनांत भरत असेल तर ती ही कीं, तो जन्मसिद्ध लोकाग्रणी (Leader) होता. लोकनायक होण्यास बुद्धिमत्ता, कल्पकता, धैर्य, ध्येयवादित्व, सामर्थ्य, इ० जे गुण अंगीं असावे लागतात ते तर त्याच्या अंगीं निसर्गतः अगदीं पुरेपूर होतेच; पण त्यांतूनहि त्याचा मोठा गुण म्हणजे बहुजनसमाजाविषयींची त्याची अनन्यसाधारण कळकळ. थोर कुळांत जन्म घेऊनहि बालपणापासूनच तो गोपगणांत वाढल्यानें बहुजनसमाजाच्या जीवनाशीं व आकांक्षांशीं त्याला समरस होतां आलें. जन्मजात उच्चतेचीं आभरणें झुगारून देऊन सामान्य जनतेंत तो मिसळून गेला. आजच्या एका थोर पुरुषाच्या उक्तींत थोडा फेरफार करून म्हणावयाचें झाल्यास ‘ तो जन्मानें उच्चकुलीन असला तरी स्वेच्छेनें सामान्यजन होता. (He was an aristocrat by birth but a commoner by choice.) ’ सामान्यांशीं आपुलकीनें वागून त्यांच्या ठिकाणीं स्वतःबद्दल गाढ विश्वास उत्पन्न केला कीं, कर्तृत्वशाली माणसाच्या कंठांत नायकत्वाची माला साहजिकच पडते. श्रीकृष्ण लोकनायक झाला तो याच न्यायानें.

हेंच त्याच्या यशाचें रहस्य लक्षांत घेतलें म्हणजे त्याला राष्ट्रनिर्माता (Nation-builder) कां म्हणतात तें स्पष्टपणें उमगेल.^२ कंस, शिशुपाल इ० वरूर आणि अन्यायी सत्ताधान्यांच्या बेबंद वर्तनानें सारा देश

१. जीवनसाहित्य. '

२. Shri-Krishna by B. C. Pal.

खिळखिळा होऊन गेला होता. कुमारिकांची अन्न सुरक्षित नव्हती, शान्ततावादी नागरिकांच्या हक्कांची हवी तशी पायमल्ली चालली होती; उन्मत्त प्रव्रळांच्या नुसत्या नेत्रकटाक्षांवर न्यायदेवतेची हालचाल होत असे. ही गैरव्यवस्था मोडण्याकरितां श्रीकृष्णानें जुलमी सत्ताधीशांच्या विरुद्ध बंड पुकारलें, स्वातंत्र्यप्रिय व कर्तव्यनिष्ठ गोपांचें पुढारीपण स्वीकारून कंस, शिशुपाल, जरासंध इ० सत्ताधारी दुरात्म्यांचा नायनाट केला, आणि लायक लोकांच्या हातीं राष्ट्राचीं सूत्रें दिलीं; गरीब नागरिकांचें जीवित स्थिर व उन्नत करण्यास त्यांना वाव दिला, स्त्रियांच्या शीलांवर होत असलेल्या हल्ल्यांचा प्रतिकार केला, आणि स्वतंत्र कर्तृत्वाइतकीच भरीव कामगिरी पांडवांसारख्या सच्छील व शूर माणसांना सदैव साहाय्य करून दाखविली. शौर्य, संघटनाचातुर्य, शील, व बुद्धिमत्ता अशा चार अंगांनीं तो सारखाच प्रकर्ष पावल्यामुळें राजसूय यज्ञाच्या वेळीं श्रीकृष्णाची अग्रपूजा करण्याचा प्रश्न निघाला, तेव्हां तेथील नामवंत ब्रह्मर्षींनीं व राजर्षींनीं त्याला मोठ्या आनंदानें आपली संमति दिली. तत्कालीन थोर माणसांत श्रीकृष्णाविषयीं केवढा आदर होता हें यावरून दिसून येईल.

विश्वरूपदर्शनानें भयचकित झालेल्या अर्जुनानें जेव्हां श्रीकृष्णाला विचारलें कीं, “ देवा, हें जग व्यथित झालेलें आहे. सर्वत्र आपल्या विनाशिनीची लीला चाललेली आहे. तेव्हां असे आपण कोण आहां ? ” तेव्हां त्या विश्वरूपधारी श्रीकृष्णानें उत्तर दिलें कीं, “ मी लोकांचा क्षय करण्याला प्रवृत्त झालेला काळ असून त्यांचा संहार करण्याकरितां अवतरलों आहे ”^१ या उत्तरांत श्रीकृष्णाच्या अवतारकृत्याची एक बाजू स्पष्ट दिसेल. संहारणीशिवाय उभारणीच होऊं शकत नाही. प्रचंड उत्पत्ति आणि प्रचंड नाश यांतूनच जगाचा विकास होत आला आहे. या दृष्टीनें पाहिलें म्हणजे परमेश्वराच्या ब्रह्मा व विष्णु या विधायक विभूतींबरोबरच रुद्रासारखी संहारक विभूतीहि प्राचीन तत्त्ववेत्त्यांनीं कल्पिली हें युक्तच दिसतें. शुद्धीकरणाची नैसर्गिक प्रवृत्ति (cleansing impulse) मानवी

शरीराप्रमाणेंच राष्ट्रदेहांतहि असते. म्हणूनच कांहीं शतकें लोटलीं कीं, एखादा अद्वितीय वीर उत्पन्न होऊन तो झंझावाताप्रमाणें प्रळय मांडतो, आणि तो प्रळय कांहीं काळ उद्विग्नकारक वाटला तरी त्यांतूनच नवीन तत्त्वांची निर्मिति होते. नेपोलियन् आणि कैसर विल्यम् यांच्यासारख्या राक्षसी माणसांनीं एका दृष्टीनें हेंच परमेश्वरी कार्य केलें असें म्हणतां येईल. कारण नेपोलियन्च्या वावटळींतून राष्ट्रीयत्व जन्माला आलें, तर कैसरनें उडविलेला महायुद्धाचा धुराळा खालीं बसूं लागल्यानंतर आन्तर्राष्ट्रीयत्वाच्या उदात्त भावनेचा विचार करण्याकडे जगाची प्रवृत्ति होऊं लागली. प्रबळ दुरात्म्यांनीं ही सृष्टि भारावली असतांना श्रीकृष्णाचा अवतार झाला आणि स्वतःच्या बाहुबळानें व दुसऱ्यांना अप्रत्यक्ष साहाय्य करून त्यानें त्या दुरात्म्यांची कत्तल केली व भूभार हलका केला. साधूंचें परित्राण हें जसें त्याचें विधायक कार्य, तसेंच दुष्कृतांचा विनाश हें त्याचें विध्वंसक कार्य होय. दोनहि कार्यांची राष्ट्रोद्धाराला सारखीच आवश्यकता होती. हीं दोनहि कार्यें श्रीकृष्णानें कौशल्यानें पार पाडलीं म्हणून त्याचें माहात्म्य एवढें थोर.

तथापि, दुर्जनांचा संहार करण्याच्या कामीं त्यानें जें रुद्ररूप धारण केलें होतें तें सोडलें म्हणजे त्याचें इतर जीवन प्रेमरसानें ओथंबलेलें आहे. सखा, बल्लभ आणि त्राता या तीनहि भूमिकांत त्याचें अथांग प्रेम दिसून येतें. अजाण गोपाळ, कंगाल सुदामा, दरिद्री पण ज्ञानी विदुर, प्रेमसखा अर्जुन, साध्वी द्रौपदी, इ० आपल्या अनेक निःसीम भक्तांसाठीं तो किती तत्परतेनें झटत असे तें पाहण्यासारखें आहे. तो 'भावार्थाचा भुकेला' होता. 'मी अनन्य भक्तीनेंच वश होणारा आहे.'^१ हें आपल्या प्रसन्नतेचें रहस्य त्यानें अर्जुनाला सांगितलें आहे.

गोपींचा प्रेमविलास हा श्रीकृष्णाच्या भक्तियोगाचा गाभा होय. कृष्ण-गोपीसंबंधाचा विपर्यास पुष्कळ वेळां करण्यांत येतो, पण तें अज्ञान आहे. रूपकाचें कवच फोडून आंतल्या सत्तत्त्वाकडे पाहण्याची दृष्टि नसल्यानें अशी चूक होते. वास्तविक भक्तितत्त्वाचा खरा उत्कर्ष पाहावयाचा असेल तर तो

१. भक्त्या त्वनन्यया शक्यमहमेवंविधोऽर्जुन ।

ज्ञातुं द्रष्टुं च तत्त्वेन प्रवेष्टुं च परंतप ॥ —गीता.

आ. ध. २

कृष्णगोपींच्या प्रेमांतच दिसेल. श्रीकृष्णचरित्रांतील या भागासंबंधाने लिहितांना स्वामी विवेकानंद म्हणतात, “ श्रीकृष्णचरित्राचा काय अद्भुतरम्य भाग आहे हा ! आणि जितका अद्भुतरम्य तितकाच कळण्यास कठीण. पूर्णपणे शुद्ध आणि पवित्र झाल्यावांचून कोणीहि तो समजावून घेण्याचा प्रयत्न करू नये. प्रेमामृताने धुंद झाल्यावांचून वृंदावनांतील ती रूपकात्मक सुंदर लीला उमगणार नाही. ”^१ मानवी बुद्धि ही कोणी स्त्री असून तिचा हृदयनाथ म्हणजेच परमेश्वर असें मोहक रूपक बहुतेक धर्मांतील प्रतिभाशाली कवींनीं उपयोजिले आहे. ‘ तुझा परमेश्वर म्हणजेच तुझा पति होय ’ (Thy maker is husband) – हे हिब्रू उपदेशकांनीं म्हटले तें याच अर्थाने. प्राचीन यहूदी कन्यकांचीं गीते, सुफी कवींचीं कवने, किंवा महाराष्ट्र संतकवींच्या विराण्या – अशा अनन्यमधुर गीतांतून हा प्रेमसंबंध फार बहारीचा वर्णिलेला आढळतो. कृष्णगोपींचे प्रेम म्हणजेच जीवाशिवांतील उत्कट, मधुर, अहेतुक व अनन्य स्नेह होय. या स्नेहाचा प्रकर्ष श्रीकृष्णाच्या अवतारांत जितका उत्कटतेनें झाला आहे तितका प्रायः कोठेंच आढळत नाही.

येथवर लोकनायक, राष्ट्रनिर्माता, संहारक, आणि प्रेमयोगी या श्रीकृष्णाच्या निरनिराळ्या भूमिकांचे दर्शन झाले. तथापि, त्याचे स्वरें अवतारकार्य म्हणजे तत्त्वनिरूपण, कुरुक्षेत्रांतील महायुद्धाच्या आरंभी स्वजनांचा विनाश होणार हें पाहून श्रमी व निरुत्साही झालेल्या अर्जुनाला त्यानें जें गीतातत्त्व सांगितलें तें भारताच्याच नव्हे जगाच्या तत्त्वज्ञानात्मक वाङ्मयांत केवळ अलौकिक असें आहे. महंमदाचे वीरत्व, बुद्धाची अहिंसा, येशूचा भक्तियोग, आणि झरतुष्ट्राचा सत्यशोध यांचा मधुर संगम म्हणजे

१. “ Ah, that most marvellous passage in his life, the most difficult to understand and which none ought to attempt to understand until he has become perfectly chaste and pure, that most marvellous expansion of love allegorised and expressed in that beautiful play of Brindavan, which non can understand but he that has become mad and drunk deep of the cup of love. ”

—Swami Vivekanand.

श्रीकृष्णाचें तत्त्वज्ञान होय. प्रवृत्ति आणि निवृत्ति यांची उत्कृष्ट सांगड घालून त्यानें आपलें तत्त्वज्ञान सदा टवटवीत राहील असें लवचिक व जिवंत बनविलें आहे. श्रीकृष्णाची अहिंसा म्हणजे ज्ञानेश्वरांनीं म्हटल्याप्रमाणें ‘ जगाच्या सुखोद्देशें राहाटणें. ’ त्याचा संन्यासयोग म्हणजे फलाची आसक्ति न धरतां साधलेला कर्मयोग. अवघ्या भूतीं आत्मौपम्य-दृष्टीनें पाहणें हा श्रेष्ठ पुरुषाचा स्वभावधर्मच होय असें त्यानें प्रतिपादिलें आहे. पण वर्णाश्रमधर्माप्रमाणें विहित असलेलीं कर्मेंं करणें हेंच हितावह आहे असाहि त्याचा आग्रह आहे. युद्धासाठीं अर्जुनाला प्रवृत्त करण्याकरितां तर त्यानें आपला सर्व उपदेश केला. तथापि त्याग, अपरिग्रह, अरति यांचीहि महती त्यानें तितक्याच उत्कटतेनें गाडली आहे. सारांश, धर्माधर्माचा अत्यंत सूक्ष्म विवेक करून त्यानें मानवतेला कर्तव्याचा शाश्वत मार्ग आंखून दिला आहे. “ सुख असो वा दुःख असो, मनुष्यजन्म प्राप्त झाला हेंच महद्भाग्य समजून कर्मसृष्टीच्या या अपरिहार्य व्यवहारांत जें जें प्राप्त होईल तें तें अंतःकरणाचा हिरमोड होऊं न देतां ‘ दुःखेष्वनुद्विग्नमनाः सुखेषु विगतस्पृहः ॥ ’ (गीता २-५६) या न्यायानें म्हणजे साम्यबुद्धीनें सहन करणें, आणि जगाच्या धारणपोषणार्थ आपल्या अधिकाराप्रमाणें कर्माचा जो भाग शास्त्रतः आपल्या वांट्यास आला आहे तो अमक्या तमक्यांसाठीं नव्हे — तर निष्काम बुद्धीनें करीत राहणें हेंच मनुष्याचें कर्तव्य होय.” श्रीकृष्णाच्या उपदेशाचें हें सूत्रमय रहस्य म्हणून सांगतां येईल.

अशा रीतीनें श्रीकृष्णाच्या अवतारकार्याचें स्वरूप आहे. त्याच्या इतर अनेक महत्त्वाच्या बाजू आहेत. प्रख्यात बंगाली उपन्यासकार बंकिमचंद्र चटर्जी यांनीं वर्णिलेल्याप्रमाणें श्रीकृष्ण हा ‘ अपराजेय, अपराजित, विशुद्ध, पुण्यमय, प्रीतिमय, दयामय कर्तव्याच्या ठिकाणीं अपराङ्मुख, धर्मात्मा, वेदज्ञ, नीतिज्ञ, लोकहितैषी, न्यायनिष्ठ, क्षमाशील, निरपेक्ष, शास्ता, निर्मम, निरहंकार, योगयुक्त तपस्वी ’ होता. यांतील प्रत्येक विशेषण सार्थ व समुचित आहे. बंकिमबाबू कृष्णचरित्रावरील आपल्या रमणीय ग्रंथाचा

समारोप करतांना म्हणतात, “ कृष्ण मानवी व्यक्ति होती असेंहि कोणी मानलें तरी त्याला अखेर न्हीस डेव्हिड्स् यांनी बुद्धाबद्दल जें म्हटलें आहे तेंच कृष्णासंबंधीहि म्हणावें लागेल कीं, ‘ तो बुद्धिमानांतील अग्रणी व सर्वश्रेष्ठ हिंदु होता. ’”^१

१. तिनि मीमांसा करिबेन जे, कृष्ण मनुष्यमात्र छिलेन, तिनि अन्ततः Rhys Davids शाक्यसिंहसंबंधे जाहा बलियाछेन, कृष्णके ताहाई बलिबेन “ The Wisest and Greatest of the Hindus. ”—बंकिमचंद्र.

४. दोन धार्मिक समाजसत्तावादी

बुद्ध आणि येशू

ऐहिक व्यापाऱ्या अंधकारांतून चांचपडत चाललेल्या जगाला मार्गदर्शक होणाऱ्या तारकांत बुद्ध आणि येशू हे गुरुशुक्रांसारखे आहेत. दोघांच्या तत्त्वगीतांचे सूर जवळ जवळ एकसारखे आणि दोघांचेहि गायन विरक्ति आणि भूतदया या षड्जपंचमांच्या साथीवर चाललेले. या साधर्म्यामुळेच की काय, पौर्वात्य देशांत येशूविषयी व्यक्तिशः जसा आदर दिसून येतो, तसाच किंबहुना त्याहूनहि अधिक आदर बुद्धाविषयी पाश्चात्य मुमुक्षु दाखवितात. एकोणिसाव्या शतकांतील बंगाली आद्य धर्मसुधारकांना येशूच्या उज्ज्वल चारित्र्याने विलक्षण मोहिनी घातली होती ! आणि सध्यांहि येशूच्या जीवनाकडे आदराने पाहणारा वर्ग आपल्याकडे लहानसहान नाही. यूरोपांतील बुद्धपूजेविषयी हेंच सांगतां येईल. प्रसिद्ध जर्मन तत्त्ववेत्ता शौपनहूर हा पराकाष्ठेचा दुःखवादी. साहजिकच बुद्धाच्या तत्त्वज्ञानाने तो मोहित झाला. भूतदया वगैरे उच्च तत्त्वांची वेसुमार रेवडी उडविणारा सामर्थ्योपासक जर्मन तत्त्वज्ञ नित्शे हादेखील ख्रिस्ती धर्माच्या तुलनेने बुद्धाची शिकवण पुष्कळ बरी असे म्हणतो. बुद्धाचे चरित्र व तत्त्वज्ञान यांचा भाविकपणे अभ्यास करणारी न्हीस डेव्हिड्स, एंडविन् अर्नोल्ड यांसारखी किती तरी आध्यात्मिक माणसे तिकडे आहेत. इतकेच काय पण मि. एच्. जी. वेल्ससारखे शास्त्रीय वृत्तीचे विचारवंत लेखकदेखील ' जगांतील अत्यंत कुशाग्र बुद्धीचा पुरुष ' असा बुद्धाचा गौरवपूर्ण उल्लेख करतात.

बुद्ध आणि येशू यांच्या अवतारकार्यांतील व उपदेशांतील साधर्म्य व भिन्नता पाहण्यापूर्वी एक गोष्ट प्रथम समजून घेतली पाहिजे. ती ही की,

१. "...One of the most penetrating intelligences the world has ever known. "

—H. G Wells.

विरक्तीचा उपदेश दोघांनींही केला असला तरी दोघांच्या वृत्तींत मूलतः एक महत्त्वाचा भेद आहे. जीवनकलहाचें भयंकर स्वरूप पाहून युद्धाला ऐहिक वैभवाची शिसारी बसली आणि महासागराच्या मध्यावर संचारणाऱ्या खलाशाला जसें पाणींच पाणी दिसावें तद्वत् बुद्धाला अपरंपार दुःखच जगांत भरलेलें दिसूं लागलें. यांतून मोक्ष मिळविण्याकरितां विरक्तीचा आणि कर्तव्याचा एकच एक ध्यास घेतला पाहिजे असें त्यानें सांगितलें. येशूचा दृष्टिकोण मात्र बराच भिन्न. विषमता आणि आसुरी संपत्ति यांनीं रखरखलेल्या जगांत शान्ति नांदावी म्हणून प्रेमांमृताचें सिंचन करणें हा मार्ग येशूनें उपदेशिला. बुद्धाच्या उपदेशांत कर्तव्यतत्परतेचें व दमनाचें कठोरपण आहे; तर येशूचा उपदेश प्रेमाच्या ओलाव्यानें स्निग्ध झालेला आहे. थिऑसफीच्या दृष्टीनें बुद्ध आणि येशू यांच्या जीवनावर लिहितांना डॉ. अ‍ॅनी बेझंट यांनीं दोघांच्या वृत्तींतील फरक फार सुंदर रीतीनें विशद केला आहे. डॉ. बेझंट म्हणतात—“तो महापुरुष नंतर एकच वेळ एका श्रेष्ठ धर्माची संस्थापना करण्याकरितां जगावर बुद्धरूपानें अवतरला. पुढें त्यानें कधींहि मानवरूप धारण केलें नाहीं. जगदुद्धाराची धुरा त्यानें आपल्या बंधूवर सोपविली. हा नवीन उद्धारक म्हणजेच मैत्रेय मुनि होय. आपल्या ज्येष्ठ बंधूसमवेत मैत्रेय अनेकदां जगांत अवतरला होता. त्यालाच येशू असें संबोधतात. बुद्ध आणि येशू यांच्या विचारांत आणि उपदेशांत साम्य असलें तरी त्यांच्या वृत्तींत फरक असल्यानें प्रत्येकाच्या उपदेशावर सुंदर पण निराळीच छटा चढली आहे. बुद्धाला ‘बुद्धीचा ईश्वर’ म्हटलें तर येशूला ‘प्रेमाचा ईश्वर’ म्हणतां येईल. एकानें तत्त्वप्रतिपादन केलें आणि मनुष्यांना सम्यक् ज्ञानाची व सम्यक् विचारांची दीक्षा दिली, तर दुसऱ्याला प्रेम हेंच सर्व तत्त्वांची परिणति आहे असें वाटलें आणि त्याला प्रेमांतच परमेश्वरदर्शन झालें.”^१

अशा रीतीनें बुद्धि आणि प्रीति या दोन वेगवेगळ्या प्रेरक शक्तींतून ह्या दोघांचें तत्त्वज्ञान निर्माण झालें असल्यानें प्रत्येकाची ठेवण थोडी वेगळ्या थाटाची असावी हें साहजिकच आहे. बुद्धाच्या शिकवणींत चातुर्य

दिसतें. येशूच्या उपदेशांत काव्य प्रतीत होतें.

—आणि येशूच्या उद्गारांत प्रीतीचा फुलोरा दिसण्याचें कारण म्हणजे त्याची निस्सीम परमेश्वरभक्ति होय. तरफेच्या सतारीप्रमाणें भूतदया आणि ईशप्रेम या दोन प्रकारच्या तारांवर निनादत असलेलें त्याचें गीत अत्यंत मधुर वाटतें; उलट बुद्ध ईश्वराच्या अस्तित्वाविषयीं मुग्ध आहे. जगांतील दुःखाचें निदान करून पूर्वजन्म आणि संचित हे सिद्धान्त त्यानें ग्राह्य धरले आहेत. पुढें असलेल्या कूट प्रश्नाचा एखादा गणिती जसा शान्त डोक्यानें व निव्वळ बुद्धीनें विचार करतो, तद्वत् बुद्धाची पद्धति दिसते. यामुळेच त्याला ‘ बुद्धीचा ईश्वर (God of Wisdom) ’ हें नांव यथार्थतेनें शोभतें. येशू पुनर्जन्म मानीत नाहीं. पण देवावर त्याची असीम निष्ठा आहे. ‘ चालों वाटे आम्ही, तुझाचि आधार, चाळविसी भार, सर्वे माझा ’ अशा निष्ठेनें इहलोकीं सत्कृत्यें करावीत, म्हणजे देवाच्या राज्यांत प्रवेश मिळेल असा त्याचा उपदेश आहे.

एवढा मूलभेद ध्यानांत ठेवून या दोघांच्या चरित्रांकडे पाहिलें म्हणजे त्यांच्यांत अंशतः दिसणाऱ्या भिन्नपणाचें स्पष्टीकरण मिळतें, आणि त्यांच्यांतील साधर्म्य अधिक उत्कटतेनें प्रतीत होतें.

बुद्ध आणि येशू हे दोघेहि धर्मसुधारक होते. बुद्धाला मारार्शी झगडावें लागलें तसें येशूला सैतानार्शी सामना देणें भाग पडलें. रूढ धर्मांच्या दासांनीं दोघांचाहि छळ केला.

बुद्धाचा काळ संपन्नतेचा होता. त्या काळीं ध्येयवाद पुष्कळच मंदावला होता. ऐहिक संपत्तीचा धूर भाग्यवंतांच्या डोळ्यांवर चढला असून गरीबांना ते तुच्छ लेखीत. जन्मसिद्ध वर्णांवर श्रेष्ठाश्रेष्ठता ठरविली असल्यामुळे हीन वर्णांचा बहुजनसमाज असंतुष्ट असे. अध्यात्मविद्येची वतनदारी ठराविक वर्गांकडे असल्यानें, परमेश्वराच्या राज्यांत आपणांला कांहींच का स्थान नाहीं असा विषाद इतरांना वाटे. वैदिक धर्माच्या उज्ज्वल तत्त्वांवर विकृत रूढींचा गंज चढला होता. यज्ञयागादि विधींतील श्रेष्ठ तत्त्वांची ओळख बुजली जाऊन निव्वळ तंत्र हेंच लोकांना सर्वस्व वाटत होतें.

अशा काळीं बुद्धानें आपल्या अलौकिक प्रतिभावलानें सर्व समाज

सागराचें मंथन केलें. आपल्या उपदेशांत यज्ञविधींचा निषेध करून बहुजन-समाजाला रुचेल व पचेल अशा शब्दांत आपलें ज्ञान त्यानें सांगितलें. पांडित्याचें अवडंबर त्यानें मुळींच माजवलें नाहीं. अतींद्रिय व अद्भुत गोष्टींवर श्रद्धा ठेवल्यावांचून जीं वैदिक तत्त्वे लोकांना समजणेंच अशक्य, तीं मुळींच टाळून बुद्धानें तर्कवादाला पटेल व सयुक्तिक वाटेल असेंच नवे तत्त्वज्ञान प्रसृत केलें. जन्मसिद्ध उच्चनीचतेस थारा न देतां समजां-तील सर्व थरांच्या लोकांना आपला उपदेश सुलभ केला, आणि सर्वांहून श्रेष्ठ गोष्ट म्हणजे विरक्तीची दीक्षा जगाला देऊन ऐहिकाच्या लोभांत घोटाळणाऱ्या लोकांना उच्च जीवनाच्या वातावरणांत शिरण्याचा मार्ग दाखविला.

येशूचें अवतारकार्य याच धर्तीचें. सर्व यहूदी लोकांवर ऐहिक वैभवाचा पगडा बसला होता. परमेश्वरानें आपला पूर्वज जो अब्राहम — त्याला हें पृथ्वीचें राज्य बहाल केलें आहे, आणि त्याचा आपण यथेच्छ उपभोग व्यावा अशी यहूद्यांची समजूत होती. भिक्षुकांनीं राजसत्तेशीं सहकार्य करून गरीब रयतेवर दण्डेली चालविली होती. परंपरागत अंधश्रद्धेच्या आहारीं जाऊन लोकहि हा जुलूम मुकाट सोशीत. सर्वच समाज हिणकस झाला होता; तरी त्यांच्यांत सत्ताधार्यांनीं दुर्बलांना हीन गणावें आणि वैभवशाली लोकांनीं गरीबांना तुच्छ लेखावें असें चाले. अशा दुःस्थितींत समतेच्या तत्त्वांची ओळख करून देऊन ‘देवाच्या राज्या’चा (Divine Kingdom) संदेश द्यावयाचें महत्कार्य येशूनें केलें.

यावरून स्पष्ट दिसून येईल कीं, बुद्ध व येशू यांच्यापुढें परिस्थिति होती ती जवळ जवळ एकाच स्वरूपाची. त्यांच्या उपदेशवचनांत विलक्षण सादृश्य आढळतें तें त्यामुळेच.

ऐहिक वैभवाच्या अनिवार लालसेला आळा घालण्याकरितां दोघांनाहि जोराची प्रतिक्रिया करावी लागली. म्हणूनच अपरिग्रह, त्याग, विरक्ति यांवर त्यांना सर्व भर द्यावा लागला. दोघांनींहि संपत्तीचा तिढकारा शक्य तितक्या कडक भाषेंत व्यक्त केला आहे.

बुद्ध म्हणतो—“संपत्ति मिळविण्याचा एक मार्ग आहे, आणि निर्वाण मिळविण्याचा अन्य मार्ग आहे—हें ज्या बुद्धशिष्यास समजेल तो

लौकिकाची वांछा करणार नाही; आणि संसारापासून अलिप्त राहण्याचा यत्न करील. ” १

आतां येशूचे उद्गार पहा—“ पृथ्वीवर धनाचा संचय करूं नका. कारण टोळ आणि गंज यायोगें त्याचा नाश होईल. चोर तें लुटून नेईल. म्हणून स्वर्गांत धन सांठवा. ” २

संपत्ति हा मोक्षमार्गांत केवढा अडथळा आहे याचें अतिरंजित चित्र रंगवून येशू म्हणतो—“ सुईच्या नेढ्यांतून एक वेळ उंट जाऊं शकेल, पण देवाच्या राज्यांतून श्रीमंत मनुष्य जाऊं शकणार नाही. ”

बुद्ध आणि येशू यांना मुख्य झगडा करावयाचा होता तो देवाच्या राज्याचे वतनदार होऊन राहिलेल्या भिक्षुकांशीं कारण हे लोक ढोंगीपणानें श्रद्धाळू जनतेच्या विश्वासाचा फायदा घेत आणि स्वेच्छाचार करीत. हा ढोंगीपणा येशू व बुद्ध या दोघांनींही लोकांना उघड करून दाखविला. पर्वतावरील विख्यात प्रवचनांत येशू सांगतो—

“ ढोंगी धर्मोपदेशकांपासून सावध रहा. मेंढराचीं कातडीं पांघरून तुमच्यांत घुसूं पाहणारे ते लांडगे आहेत. ” ३

खऱ्या ब्राह्मणाची व्याख्या करतांना बुद्धानें असेच कडक शब्द उप-योजिले आहेत—“ हे मूर्ख ! जटाजुटांत काय अर्थ आहे ? कृष्णाजिनाचा काय उपयोग ? अंतर्यामीं मलिन असून बाहेरून मात्र तूं आपणास शुद्ध करतोस. जटाभाराच्या योगानें, कुळाच्या योगानें, किंवा जन्मसंस्कारांच्या योगानें मनुष्य ब्राह्मण होत नाही; तर जो सत्याचरणी व प्रामाणिक आहे तोच सुखी, तोच ब्राह्मण. ” ४

भिक्षुकशाहीशीं पत्करलेलें हें वैर दोघांही महात्म्यांना जाचक झालें. बुद्धाला सतत पंचेचाळीस वर्षें नाना संकटें सोसावीं लागलीं, त्याच्या शीलावर शिंतोडे उडाले. येशूला तर आपल्या सत्यप्रतिपादनाकरितां भिक्षुकांच्या

१. धम्मपद.

२. St. Mathew (The New Testament and Psalms.)

३. St. Mathew (The New Testament and Psalms.)

४. धम्मपद.

क्रोधाग्नीत प्राणाहुतीच द्यावी लागली.

उच्चनीच वर्णभेदाविरुद्ध दोघांनींही बंड पुकारलें होतें. बुद्धाला सत्य-तत्त्वाचा साक्षात्कार झाल्यानंतर प्रथमच जो वैष्णव भेटला त्याच्या प्रश्नाला बुद्धानें दिलेलें उत्तर ध्यानांत ठेवण्यासारखें आहे. उच्चनीच वर्णांचा विचार न करतां सर्वांना आपलें उपदेशामृत वांटण्याचा निर्धार बुद्धानें त्यांत जाहीर केला आहे. समाजांत हलक्या गणल्या गेलेल्या जकातदार मत्तयाला घेऊन भोजन करण्यांत येशूनें तत्कालीन वर्णभेदावर मोठाच प्रहार केला आहे. दोघांनींही आपल्या धर्माचें मंदिर सर्वांना खुलें ठेवलें. यावरून त्यांच्या धर्मसंग्राहक व उदार वृत्तीची कल्पना येते.

येशू व बुद्ध यांच्या जीवनांतील तपशिलांत याहूनहि पुष्कळ साम्य दाखवितां येण्यासारखें आहे. पण मुख्य मुख्य गोष्टी एवढ्याच. ऐहिक वैभवाचा निषेध, अनासक्ति, इंद्रियदमन, समता, इ० तत्त्वांचा संदेश दोघांनींही सारख्याच उत्कटतेनें उच्चारला, आणि आपल्या उज्ज्वल चारित्र्यानें तो पटवूनहि दिला. श्रेष्ठ धर्माची मिरास अल्पसंख्य उच्च वर्णांकडून काढून तो धर्म बहुजनसमाजाच्या मालकीचा केला, हें या दोघां पुण्यात्म्यांचें फार मोठें अवतारकृत्य होय. म्हणून त्यांना 'धार्मिक समाजसत्तावादी' ही पदवी देणें उचित होईल. आजवर वर्धिष्णु राहिलेले त्यांचे संप्रदाय हीच त्यांच्या कार्याच्या श्रेष्ठतेची साक्ष होय.

५. महंमदाचें अलौकिक जीवन

महंमदाचें अवतारकार्य समजावून व्यावयाचें असेल तर तत्कालीन परिस्थिति व त्याच्यापुढें असलेली दुस्तर संकटें यांची प्रथम ओळख करून घेतली पाहिजे. कारण इतर कोणत्याहि धर्मोपदेशकांपेक्षां महंमदाच्या भोंवतालचें वातावरण फार बिकट होतें. इतर प्रेषितांना सुसंस्कृत समाजांत आपलें अवतारकार्य करण्याची संधि मिळाली, पण महंमदाच्या वांट्यास रानटी अरबांचा मुलूख आला. त्यांच्या बिन्हाडांप्रमाणेंच त्यांचें मन अस्थिर असे. भोंवतालच्या रुक्ष प्रदेशास अनुसरून त्यांची वृत्ति बनली होती. त्यांच्यांत भावनेचा ओलावा नव्हता असें नाहीं; पण लांब लांब सफरी केल्यावर जसें एखादें जलस्थान सांपडावें तसे त्यांच्या हृदयांत भावनांचे निरंतर अंतराअंतरावर वहात असावयाचे. वर अनंत आकाश आणि खालीं अफाट जमीन — हें जसें सृष्टीचें एकजिनसी रूप त्यांना पाहावयाला मिळें, तसेंच त्यांचें जीवन अगदीं ठरीव झालें होतें. दूरच्या सुसंस्कृत देशांतून जे अस्पष्ट, संदिग्ध असे धर्मकल्पनांचे पडसाद येत त्यांची कशी तरी जुळणी करून अरबांनीं आपला धर्म बनविला होता. सारांश, अशा रानटी, अडाणी, भटक्या लोकांवर प्रभुत्व मिळवून त्यांना धार्मिक जीवनाची गोडी लावण्याची अवघड जबाबदारी महंमदावर येऊन पडली होती.

महंमदानें या रानटी अरबांना उन्नत करण्याचें केवढें कार्य केलें याची कल्पना पुढील एका हकीकतीवरून येईल. एकदां त्याचे कांहीं अनुयायी भिक्षुकांच्या भीतीनें अबिसीनियांत पळून गेले. भिक्षुकांनीं तेथल्या राजाला कळविलें कीं, या महंमदी शिष्यांना आमच्या स्वाधीन करावें. पण शिष्यांनीं त्या राजाला आपणांस दूर करूं नका असें परोपरीनें विनविलें, महंमदानें तुम्हांला एवढें मारून कसें टाकिलें, असा राजानें प्रश्न विचारला. तेव्हां त्यांचा म्होरक्या जाफर म्हणाला, “ हे राजा ! आम्ही रानटी, अज्ञानी होतो. आम्ही दगडधोंड्यांना भजत असूं. शेजाऱ्यांचा छळ करण्यांत आणि आलेल्या अतिथीस हांकून लावण्यांत आम्हांला दिकत वाटत नसे.

आमच्या चालीरीति माणुसकीला कमीपणा आणणाऱ्या होत्या. स्त्रिया व अज्ञानी मुलें यांचे हक्क आम्ही पायाखालीं तुडवीत होतो. अशा स्थितींत हजरत पैगंबर आला. त्यानें आम्हांला देव एक आहे आणि त्याचीच पूजा करा हें सांगितलें. स्त्रियांची योग्यता पटवून दिली. सत्य भाषण आणि सत्य आचरण यांचे धडे त्याजपासून आम्ही घेतले. ज्यांनीं तुझ्याजवळ आमची मागणी केली आहे ते भिक्षुक महंमदाचे शत्रू होत. कृपा करून त्यांच्या हवालीं आम्हांला करूं नकोस ” यावर राजानें महंमदाचीं कांहीं धर्मवचनें म्हणून दाखविण्यास जाफरला सांगितलें. तेव्हां जाफरनें कुराणांतील एक-दोन सूक्ति म्हटल्या. त्यासरशीं राजाच्या डोळ्यांत अश्रू उभे राहिले. तेथेंच हजर असलेले ख्रिस्ती धर्मोपदेशकहि सद्गदित झाले. राजा प्रेमळ स्वरांत म्हणाला, “ तुम्ही माझ्या आश्रयाला सुखानें रहा. मी तुम्हांला भिक्षुकांच्या हवालीं करणार नाहीं. ”

महंमदाचें अवतारकार्य समजण्यास हा प्रसंग अत्यंत उद्बोधक होईल. “ दरिद्री मेंढपाळ लोक जगाच्या उत्पत्तीपासून अज्ञान स्थितींत हिंडत होते. एक वीर प्रेषित तेथें अवतरला. त्यानें दिलेल्या मंत्रावर त्यांची श्रद्धा बसली; आणि पहा ! ते अज्ञात लोक जगप्रसिद्ध झाले. त्या लहानशा जमातीनें जग व्यापून टाकलें. ” हे कार्लाईलचे उद्गार महंमदाच्या कर्तृत्वाची साक्ष देतील. साधे साधे नीतिनियम तत्कालीन अरबांच्या मनावर ठसवून त्यांना नुसतें मनुष्य-पदवीला आणणें हें देखील मोठें कठीण काम ! पापपुण्याचा सूक्ष्म विवेक, एकेश्वरी वाद इ० गहन विषयांचें ज्ञान त्यांना करून देणें म्हणजे अशक्यप्रायच ! पण महंमदाचें सामर्थ्य व प्रतिभा इतकी जाज्वल्य होती कीं, हा चमत्कार त्यानें यशस्वी रीतीनें करून दाखविला.

१. “ A poor shepherd people, roaming unnoticed in its deserts since the creation of these worlds. A hero prophet was sent to them with a word they could believe; see, the unnoticed becomes world-notable, the small has grown world-great... ”

—T. Carlyle.

आतां महंमदाच्या उपदेशांत स्वर्गांतील सुखाचीं नरकांतील दुःखाचीं भडक चित्रें आणि ऐहिक सुखदुःखाचीं स्थूल व ठळक वर्णनें कां रंगविलेलीं दिसतात याचा उलगडा होईल. लहान मुलांप्रमाणें प्राथमिक अवस्थेंतील माणसांना एखादी गोष्ट पटवून देणें झाल्यास स्थूल, दृश्य, झगझगीत अशीं वर्णनें द्यावीं लागतात. त्यांचे तामस व राजस गुण इतके प्रबळ असतात कीं, पापपुण्याचा विचारदेखील सार्विक वृत्तीनें त्यांना करतां येत नाहीं. म्हणून त्यांच्या राजस व तामस भावाना उत्तेजन देऊनच त्यांना सत्त्व-गुणाची गुटिका पाजणें अवश्य असतें. हें जाणूनच महंमदानें आपली उपदेशपद्धति आंखली होती.

तलवारीसंबंधीहि तेंच. जेव्हां निव्वळ उपदेशानें दांभिकांचें व अधर्मी-यांचें दमन होणें अशक्य होतें तेव्हां सद्धर्माचें प्रस्थापन करण्याकरितां तलवार चालविणें हें एक कर्तव्यच होऊन बसतें. अशा वेळीं निव्वळ कर्माचें बाह्य स्वरूप न पाहतां त्याचा मूळ हेतु व उद्दिष्ट यांवरून त्याची श्रेष्ठाश्रेष्ठता ठरविली पाहिजे. महंमदानें तलवार चालविली ती धर्मप्रसारा-करितां सर्व जग आपल्या सत्तेखालीं आणण्याची शिकंदरी महत्त्वाकांक्षा त्याला नव्हती शिवाय धर्मप्रसाराकरितां युद्धमार्गाचा अवलंब एकट्या महंमदानेंच केला असें थोडेंच आहे ! भगवान् श्रीकृष्णाला धर्मरक्षणाकरितां खड्ग चालवावें लागलें, सरतुष्ट्रालाहि अप्रत्यक्ष रीतीनें रणांगणावरच आपल्या धर्माची सत्यता पारखून घ्यावी लागली आणि शान्तिव्रह्म येशूनें जरी अहिंसेचें व्रत कायावाचामनें आचरिलें तरी पुढें त्याच्या अनुयायांना धर्मरक्षण व धर्मप्रसार यांसाठीं तलवार चालविणें भागच पडलें. अरबां-सारख्या रानटी लोकांस धर्मोपदेश करावयाचा म्हणजे सत्ता पाहिजे आणि ही सत्ता तलवारीखेरीज मिळणें अशक्य. अशा रीतीनें ब्रह्मकर्म व क्षात्रकर्म हीं उभयविध कार्यें महंमदाला करावीं लागलीं.

खाजगी जीवनांत महंमद नमुनेदार होता. त्याची राहणी अत्यंत साधी असे. श्रीकृष्ण, बुद्ध, येशू इ० प्रमाणेंच सामान्य जनतेच्या हृदयाशीं त्याला सहज समरस होतां आलें. तो आपलीं गृहकृत्यें आपणच उरक्रीत असे; इतकेंच काय, पण मदिनेंत प्रभुमंदिर बांधतांना स्वतः जातीनें त्यानें दगड वाहिले, आणि स्वावलंबनाचा व नम्रतेचा धडा घालून दिला.

महंमदाचा प्रामाणिकपणा विख्यातच आहे. मक्केतील लोकांनी त्याला 'अल् - अमीन' म्हणजे 'विश्वासू' अशा पदवीने भूषविले होते. प्रेमाच्या बाबतीतली त्याची उत्कटता असाधारण होती. आपल्या सर्वच गृहिणींना तो प्रेमदृष्टीने वागवी. त्याच्या मायाळूपणामुळेच त्याचे अनुयायी त्याच्यावर असीम निष्ठा ठेवीत. महंमदाच्या अनुयायांपैकी कोणी फितुर झाल्याचे उदाहरण दिसत नाही. आनास नांवाचा त्याचा एक नोकर होता. त्याने नेहमी म्हणावे, "मी आठ वर्षांचा होतो तेव्हांपासून हजरतची सेवा करीत आहे. पण एकदां सुद्धा तोंड टाकून ते मला बोलले नाहीत."

डॉ. राधाकृष्णन् यांनी महंमदप्रणीत इस्लामी धर्माच्या यशस्वितेविषयी लिहितांना असे म्हटले आहे की, "बहुजनसत्तावाद ही इस्लामी धर्माच्या व्यावहारिक बाजूची गुरुकिल्ली आहे. त्यामुळेच त्या धर्माचा एवढा प्रसार होऊ शकला. वर्ण किंवा वंश यांचा विचार न करता कोणत्याही मनुष्याला इस्लामी धर्म आपल्या ध्वजाखाली येऊ देतो."^१ आपल्या साऱ्या उपदेशांत महंमदाने तत्वांपेक्षा वर्तनावर अधिक भर दिला आहे. प्रार्थना, दानधर्म, उपवास, तीर्थयात्रा, शुद्धाचरण ही इस्लामी धर्माची विहित कर्मे कोणत्याही धर्मात सांपडतील. या दृष्टीने सर महमद हुसेन यांनी म्हटल्याप्रमाणे "मुसलमानी धर्म हा खऱ्या ख्रिस्ती धर्माशी अथवा दुसऱ्या कोणत्याही खऱ्या धर्माशी विसंगत नाही."^२

हार्दिक गुणांप्रमाणेच महंमदाचे बौद्धिक गुणहि जाज्वल्य होते. त्याचा मोहक रुबाव आणि अजब वक्तृत्वशैली यायोगे प्रतिस्पर्धी पंडितांना तो तत्काळ तेजोहीन करीत असे. त्याची स्मरणशक्ति दांडगी होती. कल्पकता आणि बुद्धिचापल्य हीदेखील वाखाणण्यासारखी होती.

१. "Democracy is the keynote of Islam on its practical side. This is what enabled it to succeed as a missionary religion. It invites every human being to its ample fold whatever be his colour or race."
—S. Radhakrishnan.

२. "...is not inconsistent with true Christianity or any other true religion."
—A. Hussain.

महंमदाच्या या हार्दिक व बौद्धिक गुणांना आत्मविश्वास आणि ईश्वर-निष्ठा यांची अलौकिक जोड मिळाली म्हणून त्याच्या हातून एवढें कार्य झालें. आपण जगदुद्धारार्थ अवतरलों आहों असा त्याला गाढ विश्वास वाटे. प्रेषितांचें वैशिष्ट्य तें हेंच.

अखेर महंमदाच्या अवतारकार्याचा एका वाक्यांत समारोप करावयाचा म्हणजे अमीर अल्लींनीं म्हटल्याप्रमाणें, “ त्याचें जीवन म्हणजे उदात्त विचारानें आणि श्रद्धेनें केलेल्या कृत्यांचा अत्यंत उदात्त इतिहास होय. ”^१

१. “ His life] is the noblest record of a work nobly and faithfully performed. ”
— *Ameer Ali*

६. एक रमणीय तत्त्वज्ञान

जुन्या पारशी धर्मांत ज्या कल्पना प्रचलित होत्या त्या जगांतील इतर मुख्य धर्मांच्या कल्पनांशीं बऱ्याच सदृश आहेत हैं पुढील विवेचनावरून कळून येईल. साधारणतः सत् आणि असत्, पुण्य आणि पाप, तेज आणि तम या द्वंद्वांवर जगांतील एकंदर सुखदुःखांची संगति लावण्याचा प्रयत्न करण्यांत येतो. अदृश्य जगांतील ज्या शक्तींचा अंमल आपल्या सृष्टीवर चालतो असें आपण मानतो, ज्या शक्तींतदेखील या द्वंद्वांच्या तत्त्वांवर दोन पक्ष पाडण्यांत येतात. सुख, पुण्य, तेज इत्यादिकांचें साम्राज्य चालविणारा दुसरा पक्ष. जुन्या पारशांच्या पौराणिक कल्पना याच धर्तीच्या आहेत.

अदृश्य जग एका खाडीनें मधोमध विभागलेलें आहे. दक्षिणेकडे पुण्य-मय प्रदेश आणि उत्तरेकडे पापमय प्रदेश. सत्यतेजाची रोशनाई दक्षिणेकडे झाली आहे, तर उत्तरेकडे असत्याची काजळी रात्र पसरलेली आहे. आहूर मझ्द हा दक्षिणेचा महाराजा आणि अर्हिमान् हा उत्तरेचा अधिराज. आहूर मझ्दाचे ३३ साहाय्यक असून ते त्याच्या हुकुमाची अंमलबजावणी करण्यांत तत्पर असतात. अर्हिमानाचेहि अनुयायी अनेक आहेत. उल्का व ग्रह निसर्गाच्या चक्रांत अडथळा आणणारे आहेत अशा समजुतीनें त्यांना अर्हिमानाचे पाईक मानण्यांत येतें.

ही झाली अदृश्य जगाची घटना. देवदानवांच्या हिंदु कल्पना, तसेंच ख्रिस्ती इस्लामी पुराणांतील प्रभु व सैतान या कल्पना वरील योजनेशीं किती सुसंगत आहेत हैं सहज दिसून येईल. ख्रिस्ती पुराणांतील अँडॅम व ईव्ह या मानवजातीच्या पितरांप्रमाणें माशा आणि माशजोई ही दंपती पारशी लोक मानतात. पृथ्वीच्या आरंभीं एक वृषभ (घोष) परमेश्वरानें निर्माण केला. त्यानें टाकलेल्या बीजापासून हैं आद्य मानेवांचें जोडपें निर्माण झालें. आज दिसणारा मानवजातीचा अफाट विस्तार या जोडप्यापासून झाला आहे. याच वृषभानें टाकलेल्या दुसऱ्या बीजापासून राक्षस निर्माण झाले. अशा रीतीनें मानवी व आसुरी सृष्टीचा निर्माता म्हणून या

स्वर्गीय वृषभाची महती गाण्यांत येते.

मरणोत्तर जीवनांतदेखील कृतकर्माप्रमाणें स्वर्ग व नरक यांची प्राप्ति होण्याची पारशी कल्पना इतर धर्मांनील कल्पनांशीं झुळती आहे. मृत्यूनंतर जीवात्मा तीन दिवसपर्यंत संचार करीत असतो. त्यानें पुण्यसंचय करून ठेवला असेल तर हे तीन दिवस सुखांत जातात; पण त्यानें पाप आचरिलें असेल तर मात्र या तीन दिवसांत त्याला क्लेश होतात. नंतर पुण्यवान् आत्मा असल्यास एक रूपसुंदर कुमारी त्याला भेटते व स्वर्गाकडे घेऊन जाते. उलट पापात्म्याच्या स्वागतार्थ एक जखीण येते आणि नरकाकडे त्याला खेंचून नेते.

अग्निपूजा ही इराणमधील सनातन उपासना. आर्य हिंदूंत ज्याप्रमाणें दक्षिणाग्नि, गार्हपत्याग्नि इ० अग्नि आहेत, त्याप्रमाणेंच मुख्यतः तीन अग्नि इराणी लोक मानीत. (१) पुरोहिताग्नि (Atur Farnbag); (२) वीराग्नि (Atur Cusnasp), हा कैखुस्ननें प्रज्वलित केलेला अत्यंत प्राचीन अग्नि होय; (३) मजूरांचा अग्नि (Atur Burzhin Mitro) हा खोरासान प्रान्तांत होता.

झरतुष्ट्राचा अवतार झाला त्या वेळेच्या पारशी लोकांत अशा प्रकारच्या कल्पना रूढ होत्या. इतर धर्मसंस्थापकांप्रमाणें झरतुष्ट्रालाहि तत्कालीन अज्ञ जनतेच्या अडाणी समजुतीविरुद्ध झगडावें लागलें. प्राचीन धर्मतत्त्वांना उजळा देण्याचें अवघड कार्य त्यानें पार पाडलें. विशेषतः धार्मिक जीवनाची, सत्यसशोधनाची आणि विकासाची आवश्यकता लोकांस पटवून एक रमणीय तत्त्वज्ञान त्यानें निर्माण केलें. झरतुष्ट्री धर्माचीं तत्त्वे पुढें थोडक्यांत दिलीं आहेत. त्यांवरून त्याच्या उदात्त धर्मज्ञानाचें श्रेष्ठत्व कळून येण्यासारखें आहे.

खाली दिलेलीं सात तत्त्वे हा झरतुष्ट्री धर्माचा गाभा होय. झरतुष्ट्री धर्माचें संगीत या सप्तसुरांवर छेडलें गेलें आहे :

(१) सर्वशक्तिमान्, सर्वज्ञ विश्वनिर्माता जो आहूर मझ्द (Ahura Mazda) त्याचें आम्ही पूजन करतो.

(२) मझ्दाचा धर्म हाच सत्यधर्म. आमचें धर्मशास्त्र सांगतें कीं,
“ धर्ममार्ग एकच आहे, आणि तो म्हणजे सत्याचा मार्ग होय.”

- (३) परमेश्वराचा प्रेषित जो पुण्यशील झरतुष्ट्र त्याने हा स्वर्गीय धर्म जगतावर आणिला.
- (४) सद्विचार, सच्छब्द आणि सत्कृत्ये या तीन शब्दांत आमच्या धर्मतत्त्वांचे रहस्य सांगता येईल.
- (५) आमच्या पूज्य अवेस्तांत झरतुष्ट्राने सांगितले आहे कीं,
 (अ) मानवतेचे आणि जगताचे उद्दिष्ट म्हणजे विकास होय.
 (आ) सत्यासत्याची निवड करण्याचा स्त्रीपुरुषांना सारखाच अधिकार आहे. त्यांनी सत्याचाच मार्ग स्वीकारावा.
 (इ) बुद्धि व ज्ञान यांच्या किरणांत संचार करण्याची स्त्री-पुरुषांना सारखीच मोकळीक आहे.
 (ई) सर्व माणसे श्रीमंत-गरीब, राव-रंक हीं समान दर्जाचीं असून शाश्वत जीवनावर व विकासावर त्यांचा सारखाच हक्क आहे. मात्र ज्याला ते जीवन व परिणति प्राप्त करून घ्यावयाची असेल त्याने सद्वर्तने आचरण केले पाहिजे.
 (उ) धर्मशील माणसे समता, बंधुता आणि शान्ति यांचे स्वर्गीय साम्राज्य या जगांत स्थापन करू शकतील.
- (६) आम्ही झरतुष्ट्री लोक प्रार्थना करतो कीं, “ ज्यांनी विकासाकडे जगाची प्रगति केली आहे त्यांची योग्यता आम्हांला यावी. ” पुण्यशील झरतुष्ट्राने विकासाचा मार्गहि स्पष्ट आखून दिला आहे, तो असा—
 (अ) सत्य आणि धार्मिकता हेच आमचे आयुष्यांतील अखंड ध्येय असले पाहिजे. आम्ही त्यांची पूर्णोशाने प्राप्ति करून घेण्याकरिता झटले पाहिजे. प्रातःकाळी उठल्यावर आणि रात्री निजतांना आम्ही जी प्रार्थना म्हणतो तीत याच तत्त्वाचे मंडन आहे. “ धार्मिकता हे सर्वश्रेष्ठ पुण्य आहे; तेच सौख्यनिधान होय. अत्यंत धार्मिक कार्यात श्रेष्ठ सत्याची कास धरणारा पुण्यपुरुष सुख पावतो. ”

- (आ) मनांत सद्वृत्तीची जोपासना केली पाहिजे. ज्ञानतेजाचा साक्षात्कार होईपर्यंत परमेश्वरानें दिलेल्या बुद्धीला शिक्षणानें पूर्णता आणीत राहावें. आपलें मन सद्वृत्त होऊन आहूर मझ्दाचे ठिकाणीं शान्तपणें विलीन झालें म्हणजे पूर्णज्ञानाचें तेज आपलें मार्गदर्शक होईल. मग सद्विचार (Humata), सच्छब्द (Hukhta), आणि सत्कृत्ये (Huvarastha) ह्यांच्या आचरणांत आपण तत्पर राहूं.
- (इ) दान, निष्ठा, प्रेम आणि लोकसेवा हीं आपल्या विकासास अवश्य आहेत. आत्मोन्नति आणि लोकहित हीं एकरूपच आहेत.
- (ई) समाजांतील उच्च-नीच, श्रेष्ठ-कनिष्ठ अशा सर्व वर्गांना कल्याणकारक होईल अशी शासनसंस्था स्थापण्याचा आपण प्रयत्न केला पाहिजे. परमेश्वराच्या सर्वच लेकरांना शान्ततेनें व समतेनें वागवावयाचें हाच खरा धर्म होय. यायोगेंच दैवी साम्राज्य पृथ्वीवर नांदूं लागेल.
- (उ) शरीर हें आद्य धर्मसाधन आहे. म्हणून त्याची पूर्णपणें निगा राखणें, तसेंच जनहिताच्या दृष्टीनें आपलें घर, आपला समाज, आणि आपला देश रोगरहित करण्यासाठीं झटणें हें अवश्य आहे.
- (ऊ) वरील तत्त्वाप्रमाणें वागून जीवनाचें सार्थक केलें म्हणजे या जगांत माणसाचा पूर्ण विकास होईल, आणि जड देहाचा त्याग केल्यानंतर गीतनिवासांत (Abode of Songs) आहूर मझ्दाचे समवेत शाश्वत आनंदाचा उपभोग घेत तो परमपद मिळवील.

झरतुष्ट्राच्या उपदेशाचें हें रहस्य होय. मनुष्याला विकासाचा मार्ग सुलभ करून देणाऱ्या आणि सर्व जगावर प्रभुत्व गाजविणाऱ्या परमेश्वराच्या सहा निरनिराळ्या विभूति झरतुष्ट्रानें कल्पिल्या आहेत :

(१) सन्मन (Vohu Mano), (२) सत्य (Asha), (३) पवित्र शासक (Khashtra), (४) दया (Spenta Armaiti), (५) पूर्णत्व (Haur vatal), (६) अमरत्व (Ameratal).

झरतुष्ट्राच्या रमणीय तत्त्वज्ञानाची स्थूल कल्पना एवढ्यावरून येईल. व्यक्ति आणि समिष्टि यांचा पूर्ण विकास करणारें धार्मिक जीवन झरतुष्ट्रानें उपदेशिलें. त्याच्या तत्त्वज्ञानाचें विहंगावलोकन करणारांसहि त्याचें इतर धर्मात्म्यांच्या उपदेशांशीं असलेलें सादृश्य चटकन् कळून येईल. येशू आणि महंमद यांची असीम ईश्वरभक्ति झरतुष्ट्राच्या ठिकाणीं होती बुद्धानें आंखून दिलेला निर्वाणप्राप्तीचा अष्टांगिक मार्ग, आणि झरतुष्ट्राचीं सद्विचार सच्छब्द, इ० तत्त्वे यांच्यांत सारखेपणा आहे. इतकेंच नव्हे, तर समता, लोकसेवा इ० इतरहि बाबतींत बौद्ध व झरतुष्ट्रीं धर्मांत एकवाक्यता आहे. तथापि बुद्ध आणि झरतुष्ट्र यांच्या वृत्तींत एक महत्त्वाचा भेद आढळतो. बुद्धाच्या शिकवणींत त्याग, शान्ति, अरति ह्यांवर सारा भर दिलेला; तर झरतुष्ट्राचें तत्त्वज्ञान युद्ध, कर्तृत्व, आणि विकासप्रियता यांवर उभारलेलें, झरतुष्ट्राच्या उपदेशांतील लढाऊ वृत्ति व विकासप्रियता यांमुळेच विकासवादाचा तत्त्वज्ञ पंडित नित्शे याला आपणांस ‘ झरतुष्ट्र ’ म्हणवून घेण्यांत भूषण वाटलें. आपल्या ग्रंथाला ‘ इति झरतुष्ट्रः ’ (Thus spake Zaratushra) असें नित्शेनें नांव दिलें आहे. प्रसिद्ध पंडित प्रो. ए. व्ही. वुल्यम् जॅक्सन् यांनीं म्हटल्याप्रमाणें जगांत अपरंपार भरलेलें दुःख पाहून बुद्धाला मनुष्याच्या जीवनाचा वीट आला, आणि त्यांतून सुटण्याकरितां तो निर्वाणप्राप्तीचा मार्ग शोधूं लागला; पण जगांतील दुःखाची कल्पना असूनहि झरतुष्ट्राचा आशावाद व विजिगीषु वृत्ति अढळ राहिली.^१

१. “ India’s so called Prophet Prince of overwhelmed with the wretchedness of human existence, an existence from which the sole release is absorption into Nirvana; Persia’s sage is equally cognizant of the existence of woe but it is no world-woe without hope of triumphant domination. ”

—A. V. William Jackson.

याच दृष्टीने झरतुष्ट्री धर्म सामर्थ्यवान् अशा वैदिक तत्त्वज्ञानाला जवळचा आहे. आपल्या ठिकाणी असलेल्या परमेश्वरी तेजाची जाणीव ठेवून व्यक्ति व समष्टि यांच्या उन्नतीसाठी झटणें — आणि अखेर परमेश्वर-पदवीला पोचणें हें वैदिक ध्येय झरतुष्ट्री धर्मतत्त्वांतहि बिंबलें आहे. प्रतिभा, संस्कृति आणि संपत्ति यांनी झरतुष्ट्री लोक संपन्न आहेत. झरतुष्ट्री धर्मांत निराशावादाला जागा नाही, त्याला हिणकस भावनांचा गंध नाही, आणि दुर्बलतेचा संपर्कहि नाही. वीर्य, ओज व सामर्थ्य यांनी हें झरतुष्ट्री तत्त्वज्ञान रसरसलेलें आहे. म्हणूनच अनुयायांची संख्या अत्यल्प असूनहि जगांतील प्रमुख धर्मांत त्याला मानाचें स्थान आहे.

७. धर्माचें आन्तराष्ट्रीय स्वरूप

धर्मविषयक प्रश्नांची गंभीर चर्चा कोठें सुरू झाली कीं आमचे एक नवविचारवादी मित्र उपहासपूर्वक म्हणतात कीं, “अरे, मरणोन्मुख होऊन पडलेल्या त्या धर्माला ऑक्सिजन देऊन जगाविण्याचा तुम्ही कां प्रयत्न करीत आहां ?” आधुनिक आधिभौतिकवादी लोकांची धर्मा-संबंधीं काय वृत्ति आहे हें या उद्गारावरून उत्तम रीतीनें कळून येईल. असें म्हणतात कीं, मास्को शहरांत मोठमोठ्या इमारतींवरून ‘धर्म ही अफू आहे’ हें कार्ल मार्क्सचें सुप्रसिद्ध वचन आकर्षक व ठळक अक्षरांनीं लिहिलेलें असतें. एकंदर मानवी समाजाच्या घटनेंत आमूलाग्र बदल व्हावा अशाबद्दल ज्यांचा अट्टाहास चालू आहे त्यांना अगोदर धर्माचें उच्चाटण होणें इष्ट वाटतें. आधुनिक जगांतली ही धर्मनिर्मूलनाची चळवळ अधिकाधिक फैलावत जाणार हें स्पष्ट आहे.

असें असतां “धर्मो नित्यः सुखदुःखे त्वनित्ये” हें सनातन वचन खोटें पडणार कीं काय अशी भीति कोणास वाटत असेल तर ती मात्र निराधार होय. कारण वर्तमानकाळ हा आपल्या डोळ्यांसमोर असल्यानें सद्यःकालीन घडामोडी अपूर्व आहेत असें आपणाला वाटतें. पण ही चूक आहे. मानवी समाजाचा ओघ कांहीं काळ वाहात राहिला म्हणजे पुढें त्याचा निर्मळपणा जाऊन त्यांत घाण सांठते आणि ती असह्य झाली म्हणजे विचारवंत पुरुष निर्माण होऊन ते ती घाण काढून टाकण्याचा प्रयत्न करतात. अशांचे आचारविचार क्रान्तिकारक असल्यानें ते जनतेला अधर्मी व समाजशत्रू वाटावेत यांत नवल नाहीं. सध्यां धर्मावतार म्हणून ज्यांचें जगभर पूजन होत आहे त्या बुद्ध, येशू, महंमद, झरतुष्ट्र इ० प्रेषितांना त्यांच्या त्यांच्या काळीं पुराणमताभिमानांनी समाजानें छळलेंच कीं नाहीं ? आज धर्माचा कडा वैरी कार्ल मार्क्स कालान्तरानें अवतारी पुरुष गणला जाईल हें आजच त्याची जी विभूतिपूजा चालली आहे तीवरून दिसून येईल. सारांश, युगायुगानें निर्माण होणारे

क्रान्तिकारक पुरुष प्रतिक्रिया म्हणून रुढ धर्माविरुद्ध बंड पुकारतात आणि त्यांच्या क्रान्तिकारक विचारांचे पडसाद जगभर उमटतात हें खरें असलें, तरी त्यांयोगें शाश्वतजीवि धर्मतत्त्वांना ढळ पोंचत नाहीं; उलट त्यांचें शुद्धीकरण होऊन तीं अधिकच तेजस्वी बनतात. ' नित्य ' म्हणून समजला जाणारा तो धर्म तीं हीं धर्मतत्त्वेच होत.

धर्म या कल्पनेचें मूळ शोधित गेलें तर आपणांस अगदीं मानवी समाजाच्या प्रथमावस्थेपर्यंत जावें लागेल. जनावरांची स्थिति सुद्धन मनुष्यपणाचा जरा कोठें प्रादुर्भाव झाला असेल तोंच धर्मविषयक कल्पना उदय पावल्या असें दिसून येतें आणि याचें प्रत्यक्ष प्रमाण म्हणजे आज जगावर ज्या रानटी जातींनीं ज्ञानवृक्षाचें फळ अद्याप चाखलेलें नाहीं, त्यांच्यांतहि ओबडधोबड स्वरूपांत धर्म रुढ आहे असें दिसून येईल. त्यांना अप्रतिम कोरीव लेणीं कोरतां आलीं नाहींत, तरी दगडांचीं बोजड हत्यारें तयार करतां येतात; रागरागिण्यांची छेड करून नादसागराचा मध्य गांठतां आला नाहीं, तरी चामड्यांच्या वाद्यांवर हेंगाडे सूर काढून तल्लीन होतां येतें; तसेंच धर्माचें अंतिम शुद्ध व परममंगल दर्शन त्यांना होत नसलें, तरी त्यांची अडाणी श्रद्धा रानटी प्रकारांनीं देवतांची उपासना करीतच असते.

रानटी अवस्थेंतील हा धर्म नेहमीं भीतीच्या पोटीं जन्म घेतो. इंद्रधनुष्य, विजांचे उत्पात, वादळें, सूर्याचा प्रखर ताप, पर्जन्यवृष्टि इ० पंचमहाभूतांच्या रम्यगंभीर लीला पाहून आश्चर्य आणि भीति यांनीं रानटी मन गुंग होऊन जातें आणि ह्यांपैकीं प्रत्येक चमत्काराचा कोणी तरी अव्यक्त जनक असला पाहिजे असें त्याला वाटूं लागतें. अशा रीतीनें निरनिराळ्या देवता रुढ होतात. पुढें या देवतांना प्रसन्न करून घेण्याकरितां रानटी माणूस स्तोत्रें रचतो, उपासनापद्धति ठरवितो आणि त्यांचा क्रोध होऊं नये म्हणून आपणांवर कांहीं विशिष्ट नियम लादून घेतो. देवताविषयक कल्पना हा त्यांचा वेदान्त, आणि हे नियम हा त्याचा आचारधर्म होय.

सामान्यतः धर्माच्या उत्पत्तीची कथा अशी सांगतां येईल. मानवी समाज जसजसा उन्नत होत गेला, त्यांत अलौकिक प्रतिभेचे व साक्षात्काराचे पुरुष जसजसे निर्माण होत गेले, तसतशी धर्म व नीति ही-

देखील उदात्त, व्यापक व सूक्ष्मतार झाली. मग धर्मांची उभारणी भीतीच्या पायावरून न होतां भक्तीच्या पायावर होऊं लागली. देवतांचें अनेकत्व नाहीसें होऊन एका सर्वशक्तिमान् जगन्नियंत्याचा साक्षात्कार मनुष्यांना झाला. सर्वांत विशेष गोष्ट म्हणजे आपणदेखील तपश्चर्येच्या जोरावर परमेश्वराचें परमपद मिळवूं याची जाणीव मनुष्यांना झाली. ही सायुज्यमुक्ति देणारा तोच श्रेष्ठ धर्म होय. अशा रीतीनें धर्मांच्या विकासाचें थोडक्यांत दिग्दर्शन करतां येईल.

हा श्रेष्ठ धर्म फार प्राचीन काळींच अवतीर्ण झाला आहे. तथापि तीनचारशें वर्षांपूर्वी युरोपखंडांत जी प्रचंड क्रान्ति झाली, जे नवे शोध लागले, आधिभौतिक वादाचे नवे सिद्धान्त प्रस्थापित होऊं लागले, त्यांनीं धर्मावर जबरदस्त आघात केला. जळ, स्थळ आणि अंतराळ यांत आपणाला अनिरुद्ध संचार करतां येणार अशीं चिन्हें मनुष्याला दिसूं लागलीं. नवीं नवीं सुखसाधनें निर्माण करून आपण भूलोकाला स्वर्गाचें रूप देऊं शकूं असा विश्वास त्याला वाटूं लागला, आणि पंचमहाभूतांना आपण लागेल तसें वळवूं शकतो असा अहंकार त्याच्यांत उत्पन्न झाला. बुद्धि आणि तर्क यांचें प्राबल्य झालें. श्रद्धेची पकड कमी होत गेली, आणि प्रत्यक्ष सृष्टीच्या मोहजालांत गुंतलेली मनुष्याची प्रतिभा अव्यक्त, अचिंत्य अशा गोष्टींचा विचार करीनाशी झाली. निरीश्वरवाद, जडवाद, इत्यादिकांचा उदय याच वेळीं झाला.

भौतिक शास्त्रें परिणतीकडे जसजशीं अधिक जाऊं लागलीं, खोल संशोधन अतोनात झालें, मानवी सामर्थ्य अपरंपार वाढलें, तसतसें जडवाद व निरीश्वरवाद यांच्या विरुद्ध दिशेनें वारे वाहूं लागले कारण अधिक संशोधनानें मनुष्याचें जगाविषयीचें कुतूहल कमी न होतां वाढूंच लागलें. ' द्युटानिक ' सारखी राक्षसी नौका एखाद्या हिमगिरीनें सहज लीलेनें एखादी कोपरखळी देतांच भग्न व्हावी, किंवा सुंदर शिल्पानें भूषित केलेलें शहर धरणीकंपानें विच्छिन्न होऊन पडावें, — हें पाहून मनुष्याला आपल्या पंगूपणाची व निसर्गाच्या सामर्थ्याची जाणीव होऊं लागली. दुर्विणीच्या साह्यानें अंतराळाचा ठाव काहींसा घेतां आला, तेव्हां सागरावर एखादें वाळलेलें लिंबू तरंगावें त्याप्रमाणें अनंताच्या अवकाशांत

आपली ही पृथ्वी तरंगत आहे हें कळून निसर्गाच्या विराट् स्वरूपाचा कल्पना आली.

परमेश्वराची जागा निसर्गानें घेतली. सर्व विश्वांत एक तऱ्हेची संगत व एकजिनसीपणा दिसूं लागला. भौतिकशास्त्रांतले पंडितदेखील श्रद्धाळू दृष्टीनें जगच्चक्राकडे पाहूं लागले. केवळ निसर्गाच्या वेगवेगळ्या शक्तींना आपल्या सुखसोयीसाठीं राबवणें एवढेंच त्यांचें ध्येय राहिलें नाहीं. विख्यात हिंदी शास्त्रज्ञ सर जगदीशचंद्र बोस म्हणतात, “ विश्वाच्या सर्व बदलत्या बाह्य स्वरूपांत व विविधतेत एकच तत्त्व भरलेलें आहे हें ज्यांना कळेल, त्यांनाच अंतिम सत्याची प्राप्ति होईल; इतरांना नाहीं.” जर्मनीचे भौतिकशास्त्राचे महर्षि प्रो. अल्बर्ट इन्स्टिन, प्रो. इविंग, प्रो. हॉलडेन, हिंदी शास्त्रज्ञ सर प्रफुल्लचंद्र रॉय इ० गृहस्थ या विचारप्रणालीचे प्रवर्तक आहेत.

धर्माच्या उत्पत्तीपासून त्याचा विकास आणि त्याची स्थित्यंतरे पहात पहात आपण अगदीं आजच्या काळापर्यंत आलों.

आजचा काळ आपण बुद्धिप्रामाण्याचा व आधिभौतिकवादाचा समजतो. आधिभौतिक शास्त्रें आणि धर्म यांचा अन्योन्यविरोध नाहीं हें सत्य डॉ. जे. बी. एस्. हॉलडेन् या सुप्रसिद्ध इंग्लिश शास्त्रज्ञानें सुंदर रीतीनें विशद केलें आहे. प्रो. हॉलडेन हे सन्मान्य शास्त्रज्ञ आहेत. त्यांचें संशोधनकार्य श्रेष्ठ दर्जाचें आहे. इतकें असूनहि त्यांनीं धर्माच्या आवश्यकतेचें सदासर्वकाळ समर्थनच केलें आहे. नुकतेंच त्यांनीं ‘आधिभौतिकवाद’ (Materialism) नांवाचें पुस्तक प्रसिद्ध केलें आहे. त्यांत ते म्हणतात, “ उच्च शास्त्रज्ञानाच्या नांवाखाली धार्मिक कल्पनांचा विध्वंस करणें मला संमत नाहीं... सध्यांच्या काळीं धर्माची जितकी आवश्यकता आहे तितकी ती पूर्वीं केव्हांच नव्हती. आपल्या जीवनांतच त्याचा अंतर्भाव आहे. ”^१ इतके सश्रद्ध असूनहि हॉलडेनसाहेब खोऱ्या धर्मसमजुतीच्या व चमत्कारांच्या

१. “ I have no sympathy with more destruction of religious beliefs in the name of superior and scientific knowledge..... Religion is perhaps more needed at the present time than ever before. It is implicit in our very being. ” —Haldane.

विरुद्ध आहेत. एखाद्या ठिकाणीं एकदम एखादी वस्तु उत्पन्न होणें किंवा धर्मप्रभावानें असाध्य रोग तत्काळ बरा होणें ह्या गोष्टी निव्वळ काल्पनिक आहेत असें ते म्हणतात. तथापि, दररोजच्या जीवनांत इतकी घाण माजली आहे कीं, उच्च गोष्टीकरितां स्वर्ग वगैरे काल्पनिक सृष्टि निर्माण करून मनुष्याला आपलें समाधान करून व्यावें लागतें, अशी या गोष्टीच्या उत्पत्तीची मीमांसा ते करतात. हॉल्डेन साहेबांच्या मतें धार्मिक दृष्टीनें विश्वाच्या उत्पत्ति-स्थितीचा अर्थ लावणें हाच सर्वश्रेष्ठ मार्ग होय.

हॉल्डेन साहेब म्हणतात, “ परमेश्वर ही कल्पना राष्ट्रांना एकत्र आणून एक सर्वव्यापी संस्कृति स्थापण्यास साह्य करते, आणि या एकीकरणावर धार्मिक मान्यतेचा शिक्का बसला म्हणजे त्या संस्कृतीला बळकटी येते. ” २ पण ही अशी सार्वराष्ट्रीय धार्मिक मान्यता मिळवावयाची कशी हा प्रश्न आहे. कारण प्रत्येक राष्ट्र आपापल्या धर्माचा अभिमान वाहत असावयाचें. प्रत्येक राष्ट्र सहिष्णु व निरभिमान होईल; तेव्हांच हा प्रश्न सुटेल. पण याहि अडचणीला तोंड देण्याचे प्रयत्न उदार विचारांच्या लोकांनीं केले पाहिजेत.

डॉ. हॉल्डेन यांनीं सुचविलेली एक योजना सर्वमान्य होण्यासारखी आहे. सर्व धार्मिक वाङ्मय आणि कला यांची मीमांसा मोकळ्या मनानें करावी. ती अशी कीं, देवताविषयक वा इतर आस्तिक्यवादाच्या कल्पना टाळून फक्त सर्व धर्मांची आध्यात्मिक बाजू तेवढी विचारांत घ्यावी. अशा योगें वादविवादांचीं स्थळें फार थोडीं उरतील, आणि सर्व राष्ट्रांना मान्य व श्रेयस्कर होईल असा धर्म निर्माण करतां येईल. आज जगांत शान्ति नांदावी म्हणून ज्या लोकांचे व संस्थांचे प्रयत्न चालले आहेत, त्यांनीं या दिशेनें कार्य करावें असा डॉ. हॉल्डेन यांचा अभिप्राय आहे. याप्रमाणें एका धर्मप्रवण शास्त्रज्ञाचीं मतें आहेत. त्यांतील मुद्दे इतके मार्मिक व सर्वव्यापी आहेत, कीं त्यांवरच आपल्या विवेचनाची उभारणी करणें इष्ट होईल.

२. “.....the person of God binds nations together in a common civilization and the definite religious recognition of this bond gives strength to it. ”
—Haldane.

व्यक्ति काय किंवा राष्ट्र काय, श्रद्धेच्या बळावर जगतात आणि श्रद्धेनेच उन्नत होतात. ज्ञानाच्या प्रगतीबरोबर श्रद्धेयांत बदल होत जाईल हें खरें. पण कोणत्या ना कोणत्या तरी स्वरूपांत श्रद्धेय कायम राहील. परमेश्वर या कल्पनेला शास्त्रज्ञानानें दूर सारिलें, पण त्याऐवजीं निसर्गपूजा सुरू झाली. ईश्वर अथवा निसर्ग या दोन श्रद्धेयांखेरीज संस्था, समाज, मातृभूमि, मानवता इ० दुसऱ्या अनेक ध्येयांची उपासना चालू आहे. देव काय आणि ध्येय काय—कोणाचीहि अनन्यभावानें भक्तिः केली म्हणजे तिचें आध्यात्मिक फल एकच मिळावयाचें. या दृष्टीनें विदेही जनक, जगाच्या कल्याणासाठीं प्राणत्याग करणारा येशू, मायभूमीच्या उद्धारार्थ आयुष्यभर झगडणारा जोसेफ मॅझिनी, गुलामगिरीच्या विरुद्ध झगडतां झगडतां प्राण ठेवणारा हुतात्मा आब्राहम लिंकन— हे सर्व निरनिराळ्या राष्ट्रांत निरनिराळ्या ध्येयासाठीं इटणारे थोर पुरुष आध्यात्मिकदृष्ट्या एकाच योग्यतेचे ठरतात.

कारण परमेश्वर ही कल्पनाच मुळीं सर्व उच्च ध्येयांची एक मूर्ति करून बनवलेली आहे.

हिंदु धर्मः—परमेश्वर म्हणजे सत्त्व, सत्य आणि आत्मा आहे.

बौद्ध धर्मः—शाश्वत शान्ति हाच परमेश्वर.

ख्रिस्ती धर्मः—परमेश्वर प्रेमस्वरूप आहे.

मुसलमानी धर्मः—परमेश्वर एक आहे. शक्ति आणि न्यायबुद्धि हें त्याचें रूप आहे.

झरतुष्ट्री धर्मः—परमेश्वर म्हणजे तेज आणि सत्य.^१

यावरून असें अनुमान काढण्यास हरकत नाही कीं, 'परमेश्वर' ही रूढ कल्पना कोणास अमान्य असली तरी सत्य, प्रेम, शक्ति, न्यायबुद्धि, इ० दैवी गुणांचा आदर ते खास करतील.

तेव्हां जगाचा एक सर्वव्यापी धर्म होण्यास ईश्वरवादाची अथवा धार्मिक कल्पनांची आडकाठी येईल असें नाही. बुद्ध स्वतः निरीश्वरवादी होता, तरी महान् धार्मिक पुरुषांत त्याची गणना करतात. ख्रिस्ती धर्मा-

तील पुनरुत्थान वगैरे कल्पना कोणास न पटणाऱ्या असल्या तरी येशूचें आदर्शभूत जीवन सर्वांना वंच वाटेल. यावरून धर्म ही वस्तु निव्वळ श्रद्धाळू समजुतीवर आधारलेली नाही असे स्पष्ट म्हणण्यास कांहींच हरकत नाही.

मग धर्माची व्याख्या तरी काय ? खरोखर म्हटलें तर धर्माची व्याख्या थोडक्यांस देतां येणें केवळ अशक्य आहे. तथापि, त्याचें स्थूल आणि व्यापक स्वरूप मात्र थोडक्यांत सांगतां येईल. मनुष्याला आपला पूर्ण विकास व्हावयास 'अभ्युदय' आणि 'निःश्रेयस्' म्हणजे इहलोकीं उत्कर्ष आणि परलोकीं मुक्ति या दोन गोष्टी मिळाल्या पाहिजेत. डॉ. राधाकृष्णन् हे हीच गोष्ट विशद करतांना म्हणतात, "समाजाचा सदस्य आणि व्यक्ति या दोनहि दृष्टींनीं मनुष्याचें शील बनविण्यास जीं ध्येयें व उद्दिष्टे, जे संस्कार आणि ज्या संस्था कारणीभूत होतात त्या सर्वांचा 'धर्म' ह्या संज्ञेत अंतर्भाव करतां येईल. धर्म म्हणजे भूलोकीं सौख्य मिळावें आणि परलोकीं मुक्ति मिळावी या दुहेरी उद्देशानें पाळावयाचा सम्यक् आचाराचा नियम होय." १

ह्या व्याख्येशीं बहुधा कोणत्याहि तत्त्वज्ञानाचा वा धर्माचा विरोध येईलसें वाटत नाही. या व्याख्येप्रमाणें प्रमुख धर्मांतील सर्वमान्य नीतितत्त्वे निवडून त्यांची गुंफण केली, आणि उपलब्ध असलेल्या शास्त्रीय ज्ञानाच्या तेजानें धर्मकल्पनांतील गूढ भागांचें आविष्करण करून त्या विशद केल्या तर बुद्धिवादी नवीन जग खात्रीनें या जगधर्माकडे पाहूं लागेल. श्रद्धा आणि बुद्धि यांचा असा समन्वय करण्याचे प्रयत्न करणारी थिआसॉफिकल सोसायटीसारखी संस्था उदयास येणें हें एक प्रसादचिन्हच होय.

“ इमीजिएट फ्यूचर ” (The Immediate Future) या आपल्या

१. “ It stands for all those ideals, purposes, influences and institutions that shape the character of man both as an individual and a member of society. It is the law of right living, the observance of which secures the double object of happiness on earth and salvation. ”

—S. Radhakrishnan.

सुंदर पुस्तकांत डॉ. अनी बेसंट यांनीं निरनिराळ्या प्रमुख धर्मांनीं जगाच्या आत्मिक जीवनाचीं कोणकोणतीं अंगें प्रकर्षाला आणिलीं याचें थोडक्यांत उत्तम विवेचन केलें आहे. मनुष्याला त्याच्या परमेश्वरी स्वरूपाची ओळख हिंदु धर्मानें करून दिली, ज्ञान आणि सम्यक् विचार यांचा ठेवा बौद्ध धर्मानें जगाच्या हवालीं केला, पवित्र जीवन आणि शुद्ध वातावरण यांची महति झरतुष्ट्री धर्मानें पटवून दिली, आणि ख्रिस्ती धर्मानें मानवाला श्रेष्ठतेची शिकवण देऊन स्वार्थत्यागाचा धडा शिकविला. यांतच महंमदी धर्माची आत्यंतिक निष्ठा घेतली म्हणजे सर्व धर्मांचें सार आलें.^१

नवीन आन्तराष्ट्रीय धर्माची संस्थापना करतांना आजवरच्या इतिहासांतल्या ज्ञानभांडाराचा सढळ हातानें उपयोग करून घेतां येईल. याचकरितां इतिहास घडविणारे जे महापुरुष, त्यांच्या जीवनाशीं परिचय करून घेतला पाहिजे. नंदादीपाप्रमाणें अखंड तेवत राहिलेल्या त्यांच्या चरित्रांनींच जगाचा मार्ग आजवर जवळ होत आला आहे. त्यांचीं निःश्वसितें म्हणजेच परमेश्वरानें मनुष्याला चौकस प्रश्नांना पाठविलेलीं उत्तरें होत. त्यांनाच आपण धर्म म्हणतो.^२ त्याचे उपदेश म्हणजे निव्वळ भाषेचा कलाविकास नव्हे; तर त्यांच्या आचारांचें प्रतिबिंब होय. कर्मयोगाचा उपदेश करणाऱ्या श्रीकृष्णानें निःस्वार्थी वृत्तीनें विहित कर्तव्यें कशीं करतां येतील तें दाखविलें. जगांत दुःख भरलेलें आहे, एवढें सांगून बुद्ध स्वस्थ बसला नाहीं; तर त्यानें अपार वैभवाचा व संसारसुखाचा त्याग ऐन तारुण्यांत करून धर्मोपदेशांत विरक्त वृत्तीनें आयुष्य घालविलें. येशूनें तर स्वार्थत्यागाचें उदाहरण घालून देतांना प्राणाकडेहि पाहिलें नाहीं. आपल्या धर्मविचाराकरितां

१. डॉ. सर राधाकृष्णन् यांचें “ The Heart of Hindustan ” हें पुस्तक या दृष्टीनें अभ्यसनीय आहे. हिंदु, बौद्ध, ख्रिस्ती, इ. धर्मांचा इतका व्यापक, सुसंगुत व खोल विचार केलेला इतरत्र क्वचितच आढळेल.

२. “ Religions in the plural mean God's answer through men in whom divinity shines out more than in their fellows. His answer to the search of man after himself. ”

—Annie Besant.

महंमदानें रानटी जमातींचा असह्य छळ सोसला. सारांश, उपदेश आणि आचरण या दोन्ही दृष्टींनीं प्रेषितांचीं चरित्रें अभ्यसनीय आहेत.

वाढत्या शोधांनीं, प्रवासाच्या वेगवान् साधनांनीं, आणि वाङ्मयप्रसारा-मुळें दूरदूरचे देश निकट येत चालले आहेत. राष्ट्रांराष्ट्रांतील सीमारेषा फक्त औपचारिकच ठरून सांस्कृतिक विचारांचा विनिमय सर्रास सुरू झाला आहे. सर्व राष्ट्रांचें एकीकरण करण्याच्या कल्पनेंतूनच राष्ट्रसंघाची योजना बाहेर पडत आहे. सामाजिक आर्थिक व राजकीय गोष्टींना असें आन्तर्राष्ट्रीय स्वरूप हळूहळू येत चाललें असतां, धार्मिक जीवनाचा तेवढा विचार संकुचित बुद्धीनें करणें इष्ट होणार नाहीं. निरनिराळ्या देशांत व धर्मांत प्रतिभाशाली महात्मे जन्मास आले आहेत, आणि त्यांचे उपदेशहि पृथ्वीमोलाचे आहेत. ते अदूषित व श्रद्धायुक्त बुद्धीनें अभ्यासणें व यथाशक्ति त्याप्रमाणें आचरण करणें हा श्रेष्ठ जीवनाकडे नेणारा मार्ग होय. उच्च गोष्टींशीं आदरबुद्धीनें तन्मय झाल्याखेरीज आपला विकास होत नाहीं, हें ध्यानांत ठेविलें पाहिजे. आज म. गांधी, डॉ. रवीन्द्रनाथ टागोर, सी. एफ्. अँड्र्यूज्, माँ. रोमांरोला, एच्. जी. वेल्स इ० महात्मे व विचारवंत पुरुष सहिष्णुतेची व आन्तर्राष्ट्रीय प्रेमभावाची शिकवण देत आहेत. अशा वेळीं म. गांधींनीं म्हटल्याप्रमाणें — “सर्वांचे धर्म निराळे असले तरी एका झाडाचीं पानें निरनिराळीं असूनसुद्धां ज्याप्रमाणें आपण एकाच झाडाचीं पानें आहोंत असें समजून राहतात, त्याप्रमाणें राहण्याची आपण महत्वा-कांक्षा बाळगिली पाहिजे. सर्व राष्ट्रांची शान्ति तीच आपली शान्ति, सर्व मानवतेचें सुख तेंच आपलें सुख, आणि साऱ्या जगाचा उद्धार तोच आपला उद्धार हें एकदां पटलें म्हणजे मग सर्वत्र आनंदाचें साम्राज्य सुरू होईल. ”

विभाग दुसरा : चरित्रे

१. श्रीकृष्ण

आज त्या गोष्टीला सुमारे पांच हजार वर्षे झाली असतील. श्रावण महिन्यातील वद्य अष्टमीची रात्र. काळोख म्हणजे मी म्हणत होता. पावसाने तर अशी झोड उठविली होती की, सारी पृथ्वी जलमय होते की काय अशी भीति वाटू लागली. लहान-थोर सर्व प्राणी भयचकित होऊन आपापल्या घरांत बसले होते. अशा भीषण काळी वसुदेव नुकतेच जन्मलेले बालक घेऊन, यमुनापार होण्यासाठी दुथडी फोंफावत चाललेल्या त्या नदीत शिरला. एक-दोन पाउले टाकली न टाकली तो त्याच्या गळ्यापर्यंत पाणी लागले. इतक्यांत बालकाच्या पायाचा स्पर्श यमुनेच्या पाण्याला झाला — ते पाणी अकस्मात् भराभर उतरू लागले ! वसुदेव चकित झाला. झपाझप नदी उतरून तो परतीराला पोहोचला. वसुदेव ज्याला घेऊन जात होता ते बालक म्हणजेच भगवान् श्रीकृष्ण होय.

अगदी थोड्या वेळापूर्वी जन्मलेले बालक इतक्या भीषण रात्री आई-बापापासून तोडून दूर नेण्याचे कारण काय असावे ?

शूरसेन देशावर उग्रसेन नावाचा वृद्ध, दयाळु, धर्मनिष्ठ राजा राज्य करीत असे. शूरसेन देश म्हणजे वैभवाचे आगर. त्याची राजधानी मथुरा. मथुरेला वळसा घालून पुण्यसालला यमुना वाहात असे. या रमणीय देशाचा कारभार उग्रसेनाने मोठ्या सुखासमाधानाने चालविला असता त्याचा दुष्ट पुत्र कंस त्याच्याविरुद्ध उठला. त्याने उग्रसेनास कैदेत टाकिले आणि सिंहासन बळकाविले. कंसाचा सासरा मगध देशाचा महाबलाढ्य राजा जरासंध हा कंसाचा मुख्य साह्यकर्ता होता.

बापाला कैदेत टाकूनच कंस थांबला नाही. बापाचे जेवढे म्हणून स्नेही-सोबती होते त्यांचाहि त्याने छळ आरंभिला. मनुष्याने अन्यायाने एखादी भयंकर गोष्ट केली की, त्याचे मन संशयी, भयाकुल आणि अस्वस्थ होत जाते, व आपण केलेल्या पापाचे भूत त्याला ठिकठिकाणी दिसू लागते. कंसाचे असेच झाले. त्याची चुलत बहीण देवकी ही वसुदेवाची पत्नी.

वसुदेव-देवकी हीं उग्रसेनाच्या पक्षार्ची आहेत असं कंसाच्या मनानें घेतलें. याच वेळीं नारदमुनीकडून त्याला असैहि कळलें कीं, देवकीच्या पोटी जन्मास येणारा आठवा मुलगा हा विष्णूचा अवतार असून त्याच्या हातून आपला वध होणार आहे. मग काय विचारतां ? कंस वसुदेव-देवकीला पाण्यांत पाहूं लागला. त्यानें त्या दोघांस बंदिशाळेंत टाकलें, आणि देवकीला मूल झालें कीं तें तत्क्षणीं शिळेवर आपटून मारिंवाचें असा क्रम त्या राक्षसानें आरंभिला ! अशीं तिचीं सात मुलें त्यानें मारलीं.

आठव्या खेपेस देवकी अकल्पित प्रसूत झाली. त्या देदीप्यमान् मुलाच्या हातांपायांवर अत्यंत शुभ अशीं चिन्हें होतीं. कंसाला कळण्याच्या आंत त्याला कोठें तरी सुरक्षित ठिकाणीं ठेवून यावें म्हणून वसुदेवानें त्याला उचललें. 'असें सुंदर मूल माझ्यापासून घेऊन जाऊं नका' म्हणून देवकीनें त्याला काकुळतीनें विनविलें. पण त्यानें तिची समजूत घालून बालकाला बंदिशाळेबाहेर काढलें. तो यमुनापार होऊन तडक गोकुळांत नंदाकडे गेला. नंदाची पत्नी यशोदा नुकतीच बाळंत होऊन तिला मुलगी झाली होती. वसुदेवानें आपला मुलगा तेथें ठेवून मुलगी उचलली आणि तो गेल्या वाटेनें परत मथुरेंत आला. ही गोष्ट इतक्या सफाईनें व जलदीनें साधली कीं बंदिशाळेच्या प्रचंड दरवाजाजवळ घोरत पडलेल्या पहारेकऱ्यांना त्याची दादहि लागली नाहीं.

देवकी रात्रीं प्रसूत झाल्याची बातमी दुसऱ्या दिवशीं कंसाला कळली. तो धांवतच बंदिशाळेकडे आला. भविष्य वर्तविल्याप्रमाणें जन्मलेलें मूल मुलगा असावयास पाहिजे याचीहि त्याला विस्मृति पडली. देवकीच्या विनवण्यांकडे दुर्लक्ष करून त्यानें ती मुलगी उचलली आणि गरगर फिरवून शिळेवर आपटली. त्याच क्षणीं त्या बालिकेच्या शरीरांतून एक दिव्य स्त्री निघून आकाशांत गेली. तिनें दिव्य मुकुट व अलंकार परिधान केले होते. तिचा वर्ण तेजस्वी होता, आणि तिच्या मुखावर पूर्णचंद्रासारखें तेज होतें. ती अंतराळीं क्षणभर थांबून कंसाला म्हणाली, 'अरे दुष्टा ! तुझा शत्रु ज्या वेळीं तुझा वध करील त्या वेळीं तुझें रक्त मी घटघटा पिईन. ' हें ऐकून कंस भयभीत झाला. त्याला दुःख झालें. त्यानें पुढें वसुदेव-देवकीस बंधमुक्त केलें.

इकडे गोवर्धन पर्वताच्या पायथ्याशी असलेल्या गोकुळांत श्रीकृष्ण वाढू लागला. वसुदेवाची दुसरी पत्नी रोहिणी हिचा मुलगा राम हाहि श्रीकृष्णासमवेतच राहत असे. नंद आणि यशोदा ही दंपती डोळ्यांतील बाहुल्यांप्रमाणे त्या दोन मुलांची जपणूक करी. गोकुळ म्हणजे केवळ भूलोकींचा स्वर्ग होता. लतांनी वेष्टिलेले मोठमोठे वृक्ष, उन्हाळ्यांत देखील कुश न होणाऱ्या नद्या, हिरवींगार कुरणे आणि त्यांवर उगवलेली असंख्य रंगीबेरंगी रानफुले, आणि अधूनमधून सुटणारे सुगंधित वारे—यांमुळे त्या प्रदेशांत निव्वळ आनंदच भरून राहिला आहे असा भास होई. निरोगी आनंदी, मोहक, अशा गौळणी गाणी म्हणत काम करतांना दिसत. कोठे मंथन चाललेले असावयाचें; तर कोठे तूप कढत असावयाचें. गाईंम्हशींचे हंवारव, त्यांच्या गळ्यांतल्या घण्टांचे मंजुळ ध्वनि, आणि गोपाळांच्या आरोळ्या यांनी तो प्रदेश सदैव दुमदुमत असे. अशा त्या मनोहर प्रदेशांत निष्पाप, उद्योगी, आनंदी, शूर, साध्याभोळ्या गोपांत श्रीकृष्णाचे दिवस मोठ्या आनंदांत जाऊ लागले.

श्रीकृष्णाच्या बाललीलांनी गोपींना नकोनकोसे होऊन जाई. स्वारीने कधी कोणाचें दहीदूध चोरून खावें, तर कधी गोपींच्या घागरीच फोडून टाकाव्या. गोपी येऊन यशोदेला गाव्हाणी सांगू लागल्या कीं कृष्णाने कोठे तरी पोबारा करावा. एकदा यशोदेने त्याला दगडाच्या उखळीला बांधले, पण स्वारी त्या उखळीसह पळून जाऊ लागली. मग यशोदेने घाबऱ्या घाबऱ्या त्याला सोडून दिले. दुसऱ्या एका वेळी चोरून खाल्ल्याचा आळ आला असता, 'हें बघ—माझ्या तोंडांत कांहीं नाही' असे सांगून कृष्णाने यशोदेपुढे आपले तोंड उघडले;—तों आंत विश्वस्वरूप दिसून ती गर्भगळित झाली. अशा अनेक लीलांनी श्रीकृष्णाने गोकुळाला वेडावून सोडले.

वसुदेव-देवकीला इतके दिवस कडक बंदोबस्तांत ठेवूनहि आपला वैरी आपल्या हातून निसटला, आणि आतां तो गोकुळांत चांगला वाढीला लागला आहे हें कंसाला कळल्यानंतर तो मनांत जळू लागला. अनेक रूपे धारण करणारे मायावी राक्षस त्याने गोकुळांत पाठविले, आणि त्याने त्यांच्याकडून श्रीकृष्णाचा अंत करण्याचा प्रयत्न केला. पण व्यर्थ !

श्रीकृष्णानें उलट त्या कपटी नीचांनाच यमसदनास पाठविलें. पूतना नांवाची एक राक्षसी साध्या स्त्रीच्या रूपानें यशोदेकडे आली; आणि ममतेचा आंव आणून श्रीकृष्णाला प्रेमपान्हा देऊं लागली. आपल्या विषारी दुधानें श्रीकृष्णाला ठार करावें असा तिचा हेतु होता; पण हें कपट ओळखून श्रीकृष्णानें तिचें इतकें शोषण केलें कीं, अल्पावकाशांत तिचें प्रेत होऊन पडलें. एकदां गाड्याच्या रूपानें आलेल्या राक्षसाचाहि श्रीकृष्णानें असाच धुव्वा उडविला. असे अनेक प्रयत्न फसल्यामुळें आतां ह्या पोराची विल्हेवाट कशी लावावयाची याची कंसाला मोठी चिंता उत्पन्न झाली.

थोडा मोठा झाल्यानंतर गोपालांसमवेत श्रीकृष्ण गाई चारायला जाऊं लागला. या वेळचे त्याचे आयुष्य केवळ फुलांसारखें होतें. मल्लविद्या शिकावी आणि रानांत खूप मौज करावी, एवढाच स्वारीला उद्योग असे. सारें शरीर नाना रंगांच्या पुष्पपल्लवांनीं सुशोभित करावयाचें आणि आनंदानें नाचावयाचें हा त्या गोपालांचा मोठा आवडता खेळ. त्यांनीं माकडांना वांकुल्या दाखवाव्या, मोरांच्या नाचाची नकल करावी आणि आरोळ्या मारीत रानभर हिंडावें. हिंस पशूबरोबर लढण्याचा प्रसंगच आला तर उपयोगी पडतील अशीं शस्त्रास्त्रें त्यांच्याजवळ असत. दूरच्या लोकांस इषारा देण्याकरितां शंख किंवा शिंगे ते जवळ बाळगीत. कधीं कधीं श्रीकृष्ण आपली मनोहर सुरली वाजवून साऱ्या चराचराला डोलायला लावी.

तेथें यमुना नदीस एक भयंकर डोह होता. त्यांत कालिया नांवाचा एक विषारी सर्प राहात असे. त्याच्या उच्छ्वासानें आणि विषानें यमुनेचें पाणीच काय — पण भोंवतालचें वातावरणदेखील दूषित झालें होतें. एखादें जनावर चुकून त्या डोहावर पाणी पिण्यास गेलें कीं, त्याची गठडी वळलीच म्हणून समजावें. अंतराळांतून जाणारीं पाखरेंदेखील त्या डोहावरून गेलीं कीं पटापट मरून पडत. लोकांना तापदायक झालेल्या ह्या कालसर्पाचा शेवट लावावयाचें श्रीकृष्णानें ठरविलें. तो सोबत्यांची नजर चुकवून कालिया-डोहांत शिरला. तथापि, तो कालियाडोहांत गेल्याची वार्ता पसरलीच. मग लोकांचा शोक काय विचारावा ? सर्व गोकुळचा प्राण होऊन राहिलेला श्रीकृष्ण आपण होऊन मृत्युमुखांत शिरला; आतां

तो कसचा परत येतो ? या भीतिप्रद विचाराने सर्व लोक रडू लागले. नंद-यशोदेसह सर्व गोकुळांतले लोक यमुनातीरीं आले यशोदा शोकाने मूर्च्छित पडली. श्रीकृष्णाची अत्यंत प्रिय गौळण राधा हिने सारखा टाहो फोडला. पण लौकरच सर्वांची काळजी दूर झाली. कालियाला ठार मारून मोठ्या विजयानंदाने श्रीकृष्ण वर आला. त्या वेळीं त्या गोकुळच्या प्रेमळ जनतेला केवढा आनंद झाला असेल बरे !

पुढे एकदां गोकुळांतल्या लोकांनीं इंद्राच्या पूजेची तयारी चालविली. श्रीकृष्णाने विचारले, “ तुम्ही इंद्राची पूजा कां करणार ? ” गोपाळ म्हणाले, “ तो पाऊस पाडून आमचे कल्याण करतो म्हणून. ” यावर श्रीकृष्ण हंसून म्हणाला, “ हें तुमचे करणे चूक आहे. अन्न एकाचे खावयाचे आणि सेवा दुसऱ्याची करावयाची अशासारखी ही स्थिति होत आहे. वास्तविक तुम्ही गोवर्धन पर्वताचे पूजन करावयास पाहिजे. कारण तो मेघांना आकर्षून तुमच्यावर वृष्टि करतो, आणि भोंवतालच्या देशाला धनधान्यांनीं समृद्धि आणतो. तसेंच आपल्या गोमातांचेहि पूजन आपण करावयास नको काय ? ” सर्वांना हें कृष्णाचे बोलणें पटलें. जुळविलेली सर्व पूजासामग्री घेऊन गोपाल गोवर्धन पर्वताच्या पायथ्याशीं गेले, आणि तेथे त्यांनीं गोवर्धनाची व गाईची पूजा आरंभिली. हें पाहून इंद्राला संताप आला. त्या भरांत त्याने असा कांहीं पावसाचा मारा केला कीं, गोपालांची पांचावर धारण बसली. सर्व मालमत्ता, शेतीवाडी पार धुऊन जाणार अशी भीति वाटू लागली. “ कृष्णा, आतां तूच आमचे रक्षण करणार ! ” असा त्यांनीं टाहो फोडला. श्रीकृष्णाने त्यांना धीर दिला आणि सर्व गोवर्धन पर्वतच तळासकट उचलून गोकुळावर धरला ! त्यामुळे माणसे, पशुपक्षी, शेतीवाडी यांना उत्तम निवारा मिळून त्यांचे रक्षण झालें. इंद्राने सारखी सात दिवस वृष्टि चालविली; पण गोकुळांत काडीचेहि नुकसान झालें नाहीं. अखेर थकून इंद्र श्रीकृष्णाला शरण आला. श्रीकृष्ण हाच विष्णूचा अवतार आहे याविषयी कोणाला शंका राहिली नाहीं.

हे व असेच दुसरे चमत्कार जसजसे कंसाच्या कानांवर जात, तसतशी त्याची भीति वाटू लागली. हा महाबलाढ्य गवळ्याचा पोर एकदां

आपणांला चांगलाच हात दाखविणार अशी कंसाला जबरदस्त धास्ती वाटू लागली. आतां एकदां कायमचा सोक्षमोक्ष लावून टाकावा असें त्यानें ठरविलें. त्यानें मथुरेंत एक मोठा सुशोभित मंडप उभारला. त्यांत मध्यभागीं मल्लयुद्धाचा आखाडा तयार केला. त्यानें आपल्या पदरच्या नामांकित मल्लांना योग्य ती शिकवण देऊन ठेवून श्रीकृष्णास ठार करण्याची योजना केली. इतकें झाल्यानंतर कंसानें श्रीकृष्णास मोठ्या समारंभानें घेऊन येण्याकरितां अक्रुराची गोकुळाकडे रवानगी केली.

चांगलाच अंधार पडला होता. गाई-म्हर्शांचे कळप रानांतून परत आले होते. धार काढण्याची गडबड सुरू होती. इतक्यांत रथाचा खड-खडाट ऐकूं आला. 'अहो, नंदाचा पुत्र कृष्ण कोठें राहतो?' 'तो पराक्रमी यशोदाबाळ मला दाखवाल काय?' असें विचारीत अक्रूर गोकुळभर हिंडूं लागला. अखेर एके ठिकाणीं गाईची धार काढीत असलेली श्रीकृष्णाची रम्य मूर्ति त्याच्या दृष्टीस पडली. अक्रुराला प्रेमाचें भरतें आलें. त्यानें रथांतून उडी टाकली, आणि धांवत जाऊन श्रीकृष्णास आलिंगन दिलें. क्षेमकुशल विचारणें होतांच अक्रुरानें नंद-यशोदेला आपल्या येण्याचा हेतु सांगितला. तो ऐकतांच सर्वांच्या अंतःकरणांत शोकाची लाट उसळली. या श्यामसुंदर मूर्तीला कंसाकडे पाठवावयाचें म्हणजे आपण होऊनच मृत्यूच्या दाढेखालीं लोटावयाचें. अशा गोष्टीला कोण तयार होणार? पण कंसाचें निमंत्रण आल्यानंतर न जाणें भ्याडपणाचें दिसतें. यशोदेला रात्रभर झोंप आली नाहीं. गोकुळांतले लोक अस्वस्थ होते. श्रीकृष्णाला मथुरेला पाठवावयाला कोणीच संमति देईना.

अखेर श्रीकृष्णानें सर्वांची समजूत घातली. मातापित्यांचे व वृद्ध जनांचे आशीर्वाद घेतले, आणि बलरामासह तो मथुरेला जावयास निघाला. सर्व गोकुळ त्याला पांचवायला आलें होतें. बायकामुलांच्या डोळ्यांतून अश्रु वाहत होते. श्रीकृष्णानें सर्वांचें सान्त्वन केलें, आणि लौकरच विजयी होऊन परत येईन असें त्यांना आश्वासन दिलें.

मथुरेंत येतांच श्रीकृष्ण व बलराम यांनीं उत्तम वस्त्रें परिधान केलीं. कंसाची दासी कुब्जा ही गंध घेऊन चालली होती. तिच्याकडून त्यांनीं गंध घेतलें, आणि मोठ्या प्रफुल्ल चेहऱ्यानें ते मंडपाकडे चालूं लागले. त्या

तरुण, तेजस्वी, सुंदर, महापराक्रमी बंधूना पाहण्यास मथुरावासीयांच्या झुंडीच्या झुंडी लोटत होत्या.

प्रथमच कंसानें एक मस्त हत्ती राम-कृष्णावर सोडला; पण दोघांनीं निमिषार्धांत त्याची गठडी वळविली. यामुळें कंसाला भयंकर धक्का बसला. नंतर मुष्टिक आणि चाणूर या दोघा भीमकाय मळोना राम व श्रीकृष्ण यांच्यावर चालून जाण्याची कंसानें खूण केली. राम-कृष्ण सावध होतेच. या दोन जोड्यांचें तुंबळ युद्ध झालें. एवढे राक्षसी मल्ल; पण दोघां कुमारांनीं त्यांचा चेंदामेंदा उडविला. जमलेल्या लोकांनीं 'वाहवा ! धन्य ! धन्य !' असें म्हणून कुमारांना धन्यवाद दिले. चाणूराला ठार करून श्रीकृष्णानें दंड थोपटतांच कंसाचा जीव ठिकाणावर राहिला नाहीं. भीति, दुःख, संताप, आवेश, इ० विकारांची त्याच्या मनांत गर्दी उसळली. रक्ताचे डाग शरीरावर ठिकठिकाणीं उडालेले, आणि तोंडावर विजयाचा आनंद बहरलेला,—असा श्रीकृष्ण सूर्यासारखा तेजस्वी दिसूं लागला. तो चित्यासारखा कंसाच्या अंगावर धांवून गेला आणि त्यानें कंसाला त्याचे केंस धरून जमिनीवर आपटलें. त्याबरोबर आधींच अर्धमेला झालेला तो दुष्ट पुरुष तत्काळ गतप्राण झाला !

नंतर जन्मदात्या मातापित्यांस म्हणजे वसुदेव-देवकीस श्रीकृष्ण मोठ्या प्रेमभावानें भेटला. कंसाचा वृद्ध, नीतिमान्, दुःखीकष्टी बाप उग्रसेन हाहि श्रीकृष्णांस भेटण्यास आला. "आतां तूंच मथुरेचा राजमुकुट आपल्या शिरावर घाल. मीं आतां वनांत निघून जातो." असें उग्रसेनानें श्रीकृष्णाला सांगितलें. परंतु श्रीकृष्णानें उत्तर दिलें, "महाराज, आपल्या दुष्ट पुत्राचा वध मीं केला तो केवळ जगांतलें पाप कमी व्हावें याकरितांच. मथुरेच्या राजमुकुटाचा लोभ धरून मीं हें साहसकर्म केलें नाहीं." मग श्रीकृष्णानें वृद्ध उग्रसेनाला गादीवर बसविलें आणि आपल्या ज्येष्ठ बंधूसह अध्ययनासाठीं तो उज्जयिनी येथें सांदीपनी मुनीच्या आश्रमास गेला.

सांदीपनीच्या आश्रमांत श्रीकृष्णानें निष्ठापूर्वक अध्ययन केलें. इतर विद्यार्थ्यांच्या मेळ्यांत तो अगदीं बरोबरीच्या नात्यानें वागे. एकदां सांदीपनी घरीं नव्हते. गुरुपत्नीनें घरांत लांकडें नाहींत असें म्हटलें. लगेच श्रीकृष्ण आपला मित्र सुदाम व बंधु बलराम यांसह लांकडें आणण्यास

रानांत गेला. कांहीं वेळानें डोक्यावर मोळ्या घेऊन हे राजपुत्र परत आले. याच वेळीं सांदीपनीहि बाहेरून परत आले. आपल्या घरीं राजपुत्रांनीं डोक्यावरून मोळ्या आणाव्या याचा त्यांना खेद झाला व ते त्याबद्दल गृहिणीला बोलूं लागले. पण श्रीकृष्णानें त्यांना म्हटलें, “महाराज, आपण श्रीं कां होतां ? आपली सेवा करण्याची संधि गुरुपत्नीनें आम्हांला दिली याबद्दल खरोखरच मला आनंद होत आहे. ” अशा रीतीनें नम्रपणानें, खेळीमेळीनें राहून श्रीकृष्णानें विद्याभ्यास संपविला आणि तो परत मथुरेस आला.

या वेळपर्यंत कंसवधामुळें मोठा कळोळ माजून राहिला होता. कंसाचा सासरा सम्राट् जरासंध, तसेच त्याचे मित्र शिशुपाल, रुक्मी वगैरे बलाढ्य राजे श्रीकृष्णावर खवळले होते. त्यांनीं मथुरेवर चाल केली. मूठभर यादवांना हटवायला कितीसें बल लागणार ? म्हणून ते आपलें प्रचंड सैन्य मार्गे ठेवून शेलक्या सैन्यानिशीं आले होते. पण श्रीकृष्णानें त्यांना चांगला हात दाखविला. अष्टावीस दिवस घनघोर युद्ध होऊन जरासंधाचे लोक टेकीला आले. अखेर त्यांनीं माघार घेतली.

पण एकदां डिवचलेला साप मुकाट थोडाच बसणार आहे ? तो केव्हां ना केव्हां तरी पुनः चावा घेणारच. पराभवानें चिडून जाऊन जरासंध आपलें प्रचंड सैन्य घेऊन पुनः चाल करून आला या वेळींहि आपण जरासंधाला पळवून लावूं याविषयीं श्रीकृष्णाला खात्री होतीच. परंतु तसें करण्यांत मथुरेचा मात्र धुव्वा उडेल हें तो जाणून होता. जरासंधानें युद्ध उपास्थित केलें तें कांहीं मथुरावासीयांवरील रागानें नव्हे त्याचा खरा शत्रु श्रीकृष्ण. तेव्हां श्रीकृष्णानें विचार केला कीं, आपणच मथुरा सोडून दूर निघून जावें. तेथें शत्रूची गांठ पडली तर पाहून घेऊं. पण आपल्या एकट्याकरितां सान्या मथुरेचा सत्यानाश होणें नको. असा थोर विचार करून तो बलरामासह मथुरा सोडून गेला.

वाटेंत श्रीकृष्णाला एक वृद्ध, तेजःपुंज ऋषि दृष्टीस पडला. तो महाविक्रमशाली परशुराम होता. त्यानें दर्शविल्याप्रमाणें श्रीकृष्ण गोमंत पर्वतावर राहावयास गेला. हा पर्वत म्हणजे रम्यतेचें केवळ आगरच होता. नीलमण्यांनीं मढविलेलीं शिखरें, रत्नखचित गुहा, हिरवीं गार पठारें,

स्फटिकाप्रमाणें वाहणारे निर्मळ झरे, नाना रंगांचीं भू-कमळें, मधुर शब्द करणारे पक्षी — यांमुळें तो पर्वत नंदनवनाप्रमाणें शोभे. या पर्वतावर राम-कृष्ण मोठ्या आनंदानें राहूं लागले.

पण त्यांच्या या वसतीचा सुगावा शत्रूंना लागला. जरासंधानें आपला मोर्चा गोमंत पर्वताकडे वळविला. सर्व पर्वताच्या भोंवतीं वाळलेल्या गवताचे, रानशेण्यांचे आणि लांकडाचे ढीग रचून त्यानें ते पेटवून दिले. गोमंत पर्वताला अग्नीचें कडें पडलें. हजारों प्राणी जळून तडफडूं लागले. सापांनीं संतापानें उच्छ्वास सोडण्यास सुरुवात केली. वाघ-सिंह गुहेंतून आरोळ्या ठोकीत बाहेर पडले आणि गोंधळून इतस्ततः हिंडूं लागले. पर्वताच्या पोटांत असलेल्या धातूंचे रस होऊन ते ज्वालामुखीप्रमाणें भराभर वाहूं लागले.

तथापि राम-कृष्ण सुळींच डगमगले नाहींत. त्यांनीं पर्वताभोंवतीं पडलेलें अग्नीचें कडें तर ओलांडलेंच; पण त्या कड्याबाहेर जें जरासंधाचें प्रचंड सैन्य वेढा देऊन बसलें होतें त्याचीहि त्यांनीं एखाद्या झंझावाताप्रमाणें दाणादाण उडविली आणि तडक मथुरेला आले. जरासंधानें राम-कृष्णावर चाल केली म्हणून मथुरेचे लोक काळजींत होते. त्यांना ही वीरबंधूंची जोडी पाहून केवढा आनंद झाला असेल बरें ! विजयी होऊन राम-कृष्ण परत आल्याबद्दल मथुरेंत मोठा उत्सव करण्यांत आला.

आतां श्रीकृष्णानें तारुण्यांत प्रवेश केला होता. मदनाप्रमाणें सुंदर रूप, आणि त्यावर पराक्रमाची कान्ति झळकत आहे असा श्रीकृष्ण किती अप्रतिम दिसत असेल याची कल्पनाच करावी. या वेळीं विदर्भ देशाचा राजा भीष्मक याची लावण्यखनी कन्या रुक्मिणी ही उपवर झाली होती. तिच्या रूपगुणाची कीर्ति साऱ्या भरतखंडांत पसरली असून तिच्याशीं विवाह करण्यास मोठमोठे राजे उत्सुक होते. श्रीकृष्णाचा पराक्रम, त्याचें सौंदर्य, मथुरेचें राज्यपद नाकारण्यांत त्यानें दाखविलेला निःस्वार्थीपणा, इ० सर्व गोष्टी रुक्मिणीच्या कानांवर गेल्या होत्या. तिचें श्रीकृष्णावर प्रेम जडलें, आणि लग्न करावयाचें तर याच पुरुषोत्तमाशीं असा तिनें निश्चय केला.

याच सुमारास भीष्मक राजानें तिचें स्वयंवर आरंभिलें. स्वतःला आमंत्रण नसतांहि तरुणाच्या साहसी वृत्तीनें श्रीकृष्ण कुंडिनपुराला गेला.

तेथें जरासंध, शिशुपाल, शाल्व हे महाराजे जमले होते. रुक्मिणीचा भाऊ रुक्मी हाहि त्यांच्याच पक्षाचा होता. श्रीकृष्ण आल्याची खबर लागतांच त्याच्या तळव्याची आग मस्तकाला गेली. हा उपटसुंभ स्वयंवराच्या मंडपांत येणार असेल तर आम्ही येथें पाऊलहि ठेवणार नाहीं असा त्यांनीं धाक घातला. श्रीकृष्ण राजा नाहीं अथवा युवराजहि नाहीं, तेव्हां स्वयंवराला येण्याचा हक्क त्याला पोंचत नाहीं असें या नामधारी राजांचें म्हणणें होतें. ही क्षुल्लक अडचण टळावी म्हणून ऋथकौशिक नांवाच्या सुश राजानें आपलें राज्य श्रीकृष्णाला अर्पण केलें. पण तेवढ्यानेंहि त्या चांडाळ-चौकडीचें समाधान झालें नाहीं. अखेर या भांडणांतच स्वयंवर मोडलें.

श्रीकृष्ण द्वारकेकडे परत फिरला, तो जरासंधानें वाटेंतच त्याला गांठलें. जरासंधाचा मित्र कालयवन यानें दुसऱ्या बाजूनें श्रीकृष्णावर चाल केली. या वेळींहि श्रीकृष्णानें चांगलेंच रणकौशल्य दाखविलें. आपल्यासाठीं मथुरेचा नाश नको म्हणून शत्रूंना झुकांडी देऊन गुजराथेंत प्रयाण केलें. तेथें एक राज्य स्थापून द्वारका शहर वसविलें, आणि मग शत्रूंना तोंड द्यायला तो परत फिरला. त्यानें कालयवनाला युक्तीनें स्वर्गाची वाट दाखविली आणि मग त्याच्या सैन्याचा फडशा उडवला. या लढाईंत श्रीकृष्णाला अगणित संपत्ति मिळाली, ती घेऊन तो द्वारकेस गेला; आणि देशोदेशींचे कारागीर बोलावून थोड्याच अवधींत त्यानें द्वारका हें अत्यंत शोभिवंत शहर बनविलें.

द्वारकेत येऊन जरा स्थिरस्थावर होत आहे तोंच श्रीकृष्णाला रुक्मिणी-कडून गुप्त रीतीनें पत्रिका आली. “ हे मदनमनोहरा ! तुझे शौर्य व सौंदर्य यांवर लुब्ध होऊन मीं मनानें तुला वरिलें आहे. परंतु माझा कर्दनकाळ बंधु रुक्मी हा शिशुपालाच्या हातांत माझा हात जबरदस्तीनें देणार आहे. हे त्रैलोक्यनाथा ! तत्पूर्वीं तूं माझे हरण करून ने ! ” असा त्या पत्राचा आशय होता. असलें गोड साहस कोणत्या वीराला अप्रिय असणार ! मोठ्या उत्साहानें श्रीकृष्ण कुंडिनपुराला गेला, आणि संकेताप्रमाणें रुक्मिणीला त्यानें तेथून उचललें. वाटेंत रुक्मी आदिकरून राजांनीं त्याचा पाठलाग केला. पण व्यर्थ ! रुक्मीचा सपशेल पराभव होऊन तो श्रीकृष्णाच्या हातांत सांपडला. पण रुक्मिणीच्या विनंतीला मान देऊन श्रीकृष्णानें

त्याला जीवदान दिलें. मग मोठ्या थाटामाटानें त्यानें रुक्मिणीसह द्वारकेंत प्रवेश केला.

पुढें श्रीकृष्णानें अनेक विवाह केले. सत्राजित नांवाच्या यादवांजवळ असलेला स्यमंतक मणि श्रीकृष्णानें चोरला असा त्यावर आळ आला होता. वास्तविक तो नेला होता जांबुवानानें. आपल्यावरील आळ घालविण्याकरितां श्रीकृष्णानें जांबुवानाशीं घनघोर युद्ध करून त्याच्यापासून तो मणि सत्राजिताला परत मिळवून दिला. श्रीकृष्णाच्या शौर्याची साक्ष जांबुवानास पटली, आणि त्याचें निष्कलंक वर्तन सत्राजिताला पूर्ण कळून चुकलें. दोघांनींही प्रसन्न होऊन आपापल्या मुली श्रीकृष्णास दिल्या. खेरीज अनेक गोपी व राक्षसांच्या जाचांतून सोडविलेल्या सुंदर कुमारिका यांनीं श्रीकृष्णाला भक्तिभावानें वरिलें.

यानंतर धामधुमीचा काळ संपलाच म्हणावयास हरकत नाहीं. एखाद्या सुखवस्तु गृहस्थाप्रमाणें आपल्या सुंदर प्रतिनिष्ठ राण्यांच्या संगतींत श्रीकृष्ण आनंदानें काळ घालवीत होता. मध्यंतरीं द्रुपद-राजाच्या निमंत्रणावरून त्याला द्रौपदीस्वयंवराकरितां जावें लागलें. तेथें त्याचे आतेबंधु पांडव यांची भेट झाली. ते लाक्षागृहांत जळून मेले असावेत, अशा समजुतीनें श्रीकृष्णास दुःख झालें होतें. साहजिकच त्यांची भेट झाल्यानें श्रीकृष्णाला परमानंद झाला ! अर्जुनानें पण जिंकून द्रौपदीचें पाणिग्रहण केलें व पांच पांडवांची ती पत्नी झाली. सर्वच पांडव श्रीकृष्णाला गुरुचे ठायीं मानीत; पण अर्जुनाचें त्याच्याशीं विशेष सख्य होतें. एकाच आत्म्याचीं तीं दोन रूपे होती. द्रौपदीचीहि श्रीकृष्णाच्या ठिकाणीं अत्यंत निष्ठा होती. अर्जुनाचे व आपले संबंध दृढतम करावे म्हणून श्रीकृष्णानें आपली बहीण सुभद्रा त्याला दिली. पांडवांनीं इंद्रप्रस्थ येथें नवीन राज्य स्थापिलें. त्यांत श्रीकृष्णाचें त्यांना अतोनात साह्य झालें. इतकेंच नव्हे, तर ऐश्वर्य आणि लौकिक यांनीं अद्वितीय ठरलेल्या श्रीकृष्णाचें उत्तर आयुष्य केवळ पांडवांच्या हितासाठीं झटण्यांत गेलें.

इंद्रप्रस्थास राज्य स्थापून झाल्यानंतर राजसूय यज्ञ करण्याचें युधिष्ठिराच्या मनानें घेतलें. या कार्मीं त्यानें श्रीकृष्णाची सल्ला घेतली. तेव्हां श्रीकृष्ण म्हणाले, “ तुझी कल्पना मला पसंत आहे. परंतु कूर जरासंधाच

वध करून त्यानें बंदीत टाकलेल्या दुर्दैवी राजांची व राजकन्यांची मुक्तता केल्याखेरीज राजसूय यज्ञाला पूर्णता कशी येणार ? ” धर्माला ही गोष्ट पटली. त्यानें भीमार्जुनांना श्रीकृष्णाच्या स्वाधीन केले आणि जरासंधाचा वध करून येण्यास सांगितलें. त्याप्रमाणें ते तिथे जरासंधावर चालून गेले. भीमाचें व जरासंधाचें मल्लयुद्ध झालें. जरा राक्षसीपासून झालेल्या त्या पराक्रमी राक्षसाचें शरीर दोन तुकड्यांचें बनलेलें होतें. त्यामुळें भीमानें त्याला अनेकदां चिरलें तरी आईच्या वरप्रसादानें दोनहि शकलें जुळून तो जिवंत होई. तेव्हां श्रीकृष्णानें खूण करून दोन शकलें दोन विरुद्ध बाजूंस फेकण्यास भीमाला सांगितलें. भीमानें त्याप्रमाणें करितांच सर्व भरतखंडांत कर्दनकाळ होऊन बसलेला तो वृद्ध राजा अंत पावला. या बातमीनें राजमंडळांत एकच हाहाःकार उडाला. पौंड्रक, काशीराजा, इ० राजे श्रीकृष्णावर चालून आले. पण श्रीकृष्णापुढें नामोहरम होऊन त्यांना रणांगणांतून पळ काढावा लागला. अशा रीतीनें उन्मत्त क्षत्रियांची रग जिरवून श्रीकृष्ण भीमार्जुनांसह इंद्रप्रस्थास परत आला व राजसूय यज्ञास मोठ्या थाटानें आरंभ झाला.

राजसूय यज्ञांत सारेंच अपूर्व होतें. मोठमोठ्या राजांनीं कामें वांटून घेतलीं होती. व्यास—याज्ञवल्क्यांसारखे महर्षि होमहवनाचें काम करीत होते. पितामह भीष्म, द्रोणाचार्य, इ० कौरव-पांडवांचे गुरुवर्य सल्ला देत होते. सर्व कांहीं मोठ्या उत्साहानें पार पडत असतां एक अनिष्ट गोष्ट घडून आलीच. यज्ञांत अग्रपूजा कोणाची करावयाची हा प्रश्न निघाला. अर्थात् पांडवांच्या मनांत श्रीकृष्णाची अग्रपूजा करावयाची होती. धर्मानें तशी आपली इच्छा प्रदर्शित करतांच कोणीं हरकत घेतली नाहीं. भीष्म-द्रोणासारख्या माननीय वृद्धांना व व्यास महर्षींनादेखील पराक्रम, लौकिक, विद्वत्ता, ऐश्वर्य या सर्व दृष्टींनीं श्रीकृष्णाचीच अग्रपूजा होणें इष्ट वाटलें. तेव्हां मोठ्या समारंभानें श्रीकृष्णाला उच्चासनावर बसवून धर्म त्याची पूजा करूं लागला. पण श्रीकृष्णाचा हा सन्मान तेथें जमलेल्या शिशुपाल, शाल्व आदिकरून राजांना रुचला नाहीं. त्यांत शिशुपाल तर भारीच खवळला. ‘ वयानें थार असे अनेक राजे व महर्षि येथें असतांना एका आडदांड गवळ्याच्या पोराचा हा सन्मान करतां, तेव्हां तुमच्या मूर्खपणास

काय म्हणावें ? ' असें त्यानें सर्वोना स्वच्छच सांगितलें. इतकेंच काय, पण तो वाटेल त्यास वाटेल तें बोलूं लागला. प्रकरण विकोपास जाणार असें दिसतांच श्रीकृष्णानें आपलें सुदर्शनचक्र त्याच्यावर सोडून त्याचें डोकें धडापासून वेगळें केलें. हा प्रकार पाहून सर्वोनाच मोठी दहशत बसली. यापुढें मात्र कांहींच विघ्न न येतां समारंभ सुरळीत पार पडला. पांडवांच्या यशाचे व श्रीकृष्णाच्या पराक्रमाचे पवाडे गात गात मंडळी आपापल्या घरीं परतली. पांडवांच्या वैभवाचा हा कळस झालेला पाहून दुर्योधन व धृतराष्ट्राचे इतर पुत्र पांडवांवर मनांतून जळू लागल आणि पांडवांना सर्व वैभवास पारखें करून देशोधडीला कसे लावावयाचें याबद्दल त्यांच्यांत खलबतें सुरू झालीं.

लौकरच दुर्योधनाचा दुष्ट मामा शकुनि यानें कपटी व्यूह रचून धर्माला द्यूत खेळावयास बोलाविलें. क्षत्रियांच्या नियमाप्रमाणें हें आमंत्रण नाकारणें धर्माला शक्यच नव्हतें. धर्म द्यूताला गेला. दुर्दैवानें द्यूतांत आयलें राज्य, आपण स्वतः, आपले बंधु, इ० सर्वच तो हरला. अखेर द्रौपदीलाहि त्यानें पणाला लावलें आणि तीहि तो हरला ! मग खुनशी कौरवांचा आनंद काय विचारतां ? दुर्योधनाचा भाऊ दुःशासन द्रौपदीच्या महालात गेला, व तिला त्यानें फरफर ओढीत राजसभेंत आणिलें. इतकेंच काय, पण तिचें वस्त्रहरण करण्यापर्यंत त्या चांडाळाची मजल गेली. भीष्म-द्रोणादि वृद्धांचा संताप होत होता; पण ते पडले कौरवाचे नोकर ! पांडवांच्या डोळ्यांतून संतापाचे निखारे उडत होते. पण त्यांना कौरवांनीं द्यूतांत जिंकल्यामुळें ते कौरवांचे दास बनले. अखेर द्रौपदीनें श्रीकृष्णाचा धावा करण्यास सुरुवात केली, “ देवाधिदेवा, या नीच कौरवांनीं मला असहाय स्थितींत एका वस्त्रानिशीं सभेंत आणिलें—आणि आतां हे माझी लज्जा हरण करूं पाहात आहेत,—या वेळीं तूंच माझी लाज राखणार—!” हा तिचा धावा श्रीकृष्णानें ऐकिला आणि गुप्त रीतीनें तिला असंख्य वस्त्रें पुरविलीं. अखेर फजीत झालेला दुःशासन मुकाट्यानें जागेवर जाऊन बसला. पुढें धृतराष्ट्रानें प्रसन्न होऊन द्रौपदीला तीन वर दिले. त्यामुळें पांडव स्वतंत्र झाले पण पुनः द्यूत खेळायचें ठरून त्यांत बारा वर्षे वनवास आणि एक वर्ष अज्ञातवास भोगण्याची त्यांच्यावर पाळी आली.

सत्त्वशीलपणानें पांडवांनीं १३ वर्षें वनवास भोगल्यानंतरहि त्यांचें राज्य त्यांना परत द्यावयाला कौरव तयार होईनात. युद्धाचा मार्ग मोकळ होताच. पण सामोपचारानें मिटलें तर पाहावें म्हणून श्रीकृष्ण शिष्टाई करावयास हस्तिनापुरास गेला. दरबारी पाहुणचार मिळत असतांहि तो नाकारून आपला भक्त धर्मात्मा विदुर याच्याकडे श्रीकृष्ण उतरला. “तुमच्या म्हणण्याप्रमाणें हाला-वनवासांत पांडवांनीं दिवस काढले. आतां त्यांचें राज्य त्यांच्या हातीं देणें हें तुमचें कर्तव्य आहे. ते बिचारे इतके अल्पसंतुष्ट आहेत कीं, निव्वळ पांच गांवें दिल्यानेंच त्यांचें समाधान होणार आहे.” हें श्रीकृष्णाचें हितकर वचन प्रथम कौरवांना पटलें नाहीं. त्यांनीं श्रीकृष्णाची मागणी तर धुडकावून लावलीच; पण त्याला विश्वासघातानें कैद करण्याचाहि घाट घातला. सर्व चराचरावर सत्ता गाजविणारें तें तेज दुर्योधनासारख्या पामरांना पराभूत करतां येणार होतें काय ? मुळींच नाहीं. श्रीकृष्णानें समेट मोडल्याचें जाहीर केलें, आणि भारतीय युद्धाची भेरी फुंकली.

साऱ्या भरतखंडांतले नामांकित योद्धे आपापल्या सैन्यासह दाखल झाले. कोणी पांडवांना मिळाले; कोणी कौरवांचा पक्ष घेतला. कुरुक्षेत्रावर ही प्रचंड सेना जमा झाली. हत्तींचे चीत्कार, घोड्यांचें खिंकाळणें, वीरांचे जयघोष, आणि शस्त्रास्त्रांचे खणखणाट — यांनीं दशदिशा गर्जे लागल्या. श्रीकृष्णानें या युद्धांत ‘मी शस्त्र हातांत धरणार नाहीं’ अशी प्रतिज्ञा केली होती. तो अर्जुनाचें सारथ्य तेवढें करणार होता.

युद्धाचा दिवस उगवला. दोन्ही दळांतील अतिरथ्यांनीं व महारथ्यांनीं आपापले शस्त्र फुंकले. त्या सर्वांचा मिळून आवाज इतका मोठा झाला कीं ब्रह्मांड कडाडून मोडेंत कीं काय असें वाटलें ! भेकड माणसांनीं तर तो प्रचंड आवाज ऐकून डोळे मिटले. श्रीकृष्णानें अर्जुनाचा रथ दोनहि सैन्यांच्या मध्यभागीं नेऊन उभा केला. दोनहि पक्षांत आपलेच भाऊबंध, आज्ञे, गुरु, शालक इ० सुहृद्मंडळी असलेली पाहून अर्जुनाचें कोमल अंतःकरण द्रवलें. विनाशाच्या उग्र स्वरूपाची कल्पना येतांच त्याच्या अंगाला दरदरून घाम सुटला. हा सर्व परिवार युद्धांत ठार करून आम्ही राज्य मिळवणार ना ! यांच्या प्रेतांच्या राशी तुडवीत आम्ही उत्कर्षाचें

शिखर गांठणार ना ! यांच्या कुलस्त्रियांचें सौभाग्य हिरावून घेऊन आमचें वैभव आम्ही उजळणार ना ! असे उदास विचार मनांत येऊन तो खिन्न झाला. “ हे श्रीकृष्णा ! साऱ्या बांधवांचा नाश करून मिळणारें तें राज्यहि मला नको आणि त्यासाठीं हें युद्धहि नको. ” असें म्हणून धनुष्य-बाण टाकून देऊन अर्जुन स्वस्थ बसला.

युद्धाच्या ऐन सुरुवातीलाच अर्जुनानें हातपाय गाळले; तेव्हां मोठी आपत्तीच कोसळली. अर्जुनाचा विषद म्हणजे पांडवांचा विनाश हें श्रीकृष्णानें जाणलें. अर्जुनाची अनराशा घालवून त्याला क्षत्रियाच्या खऱ्या कर्तव्याची जाणीव देण्याकरितां श्रीकृष्णानें त्याला नीति व धर्म यांचा उपदेश केला. या उपदेशाला जगाच्या तत्त्वज्ञानांत तोड नाही. अनंत कालपर्यंत त्यांतील सत्य व सौंदर्य हीं अढळ राहतील. अलौकिक प्रतिभाशाली माणसांनाहि या उपदेशाची खोली अजून पूर्ण उकललेली नाही, इतका तो गहन आहे.

श्रीकृष्ण म्हणाला—“ अर्जुना, ज्याकरितां शोक करूं नये त्या क्षुद्र गोष्टीचा तूं शोक करीत आहेस. अरे, शैशव, यौवन आणि वार्धक्य या अवस्था आत्म्याला नाहीत. तसाच जन्म-मरणापासूनहि तो मुक्त आहे तो कोणाचाहि अंत करीत नाही व त्याचा कोणी अंत करीत नाही. तो नित्य, शाश्वत, सर्वव्यापी, अव्यक्त असा आहे. हें जाणूनच ज्ञाते पुरुष जन्म-मरणाचा शोक करीत नाहीत.

तुजें कर्तव्य फक्त कर्म करण्यापुरतें आहे. फलावर तुझा अधिकार नाही. म्हणून आसक्ति न धरतां प्राप्त कर्में तूं करीत जा. प्रीति, भय, राग, द्वेष, इ० विकारांचा त्याग केला आणि शुभाशुभांचा व सुखदुःखाचा हर्षशोक वाटेनासा झाला म्हणजे बुद्धि मोहापासून मुक्त होते आणि मनुष्य स्थितप्रज्ञ होतो.

कर्म न करितां नुसतें स्वस्थ बसणें हें ज्ञात्याला शोभत नाही. कारण, साधी जीवनयात्रादेखील कर्माशिवाय चालवितां येणार नाही. म्हणूनच स्वधर्मानें नियम घालून दिल्याप्रमाणें अनासक्त होऊन आचरण करणें हेंच आपलें पवित्र कर्तव्य आहे. यज्ञ हाच सर्व सृष्टीचा चालक आहे, यासाठीं निःस्वार्थबुद्धीनें विहित कर्में करावीत. हे प्रियसख्या अर्जुना ! हें सर्व

जगत् मीं व्यापलेलें आहे. सर्व प्राणिमात्र कल्पान्तीं माझ्याच रूपास येऊन मिळतात आणि पुनः सृष्टीच्या आरम्भी मी त्यांना निर्माण करतो. माझी अनन्यभावाने भक्ति करणाऱ्या लोकांचा योगक्षेम मी चालवितो. हे पुण्यवान् पुरुष सरणान्तीं माझ्या दिव्य रूपांत मिसळून जातात. माझी अनन्य भक्ति फार तापदायक आहे असेंहि नाही. पत्र, पुष्प, फल किंवा पाणीदेखील कोणी मला निष्ठापूर्वक अर्पण केलें कीं मी त्याचें आनंदानें सेवन करतो. अत्यंत दुराचरणी माणसेंसुद्धां भक्तिभावानें माझें पूजन करूं लागलीं तर साधुकोटीला पोंचतात. इतका हा भक्तियोग सुलभ आहे.

मी सर्व प्राणिमात्रांच्या हृदयांत असणारा आत्मा आहे. आदित्यांत मी विष्णु आहे. तेजस्वी गोलांत मी सूर्य आहे. नक्षत्रांत चंद्र, वेदांत सामदेव, मुनींमध्ये व्यास, जलाशयांत सागर, विद्यांत अध्यात्मविद्या, आणि शस्त्रधारी पुरुषांत राम मी आहे. पण हें कशाला ! जी जी वस्तु — विभूति ऐश्वर्य आणि उत्साह यांनी युक्त आहे ती माझ्या तेजापासून निर्माण झाली आहे; इतकेंच नव्हे, तर सर्व जग म्हणजेच माझ्या तेजाचा एक अंश आहे.

जो कोणाचा द्वेष करीत नाही, जो करुणेचा समुद्र आहे, जो ममता-रहित व निगर्वी आहे, सुख-दुःख, शीत-उष्ण हीं ज्याला सारखीच वाटतात, जो कार्यदक्ष असून तटस्थ आहे, शत्रुमित्रांच्या ठिकाणीं जो समभावानें वागतो — तो मौनधारी, एकान्तप्रिय आणि स्थिरबुद्धि भक्त मला प्रिय वाटतो.

आसक्ति आणि रागद्वेष सोडून केलेलें जें कर्म तेंच सात्त्विक कर्म होय. हें कर्म करणें म्हणजेच धर्माचरण अर्जुना, मनानें सर्व कर्मे माझ्या ठायीं अर्पण करून, माझ्या ठिकाणीं परायण राहून, विवेकबुद्धीचा आश्रय घेऊन, माझ्यामध्ये चित्त गुंतीव. म्हणजे तूं सर्व अडचणींचे डोंगर उलंघून जाशील. ईश्वर सर्व प्राण्यांच्या हृदयांत वास करतो. हे अर्जुना, सर्वभावेकरून तूं त्याला शरण जा. सर्व धर्मांचा त्याग करून मला शरण ये. मी तुझी सर्व पापांपासून मुक्तता करीन. ”

नीतिज्ञानाचा हा थोर उपदेश तर श्रीकृष्णानें अर्जुनाला केलाच; पण त्याच्या विनंतीवरून आपलें दिव्य विश्वरूप श्रीकृष्णानें त्याला दाखविलें.

अर्जुनाला दिव्य दृष्टि देऊन त्या महायोगेश्वरानें - श्रीकृष्णानें - आपलें दिव्य रूप दाखविलें. आकाशांत एकाच वेळीं हजार सूर्य उगवले असतां जशी प्रभा फांकेल तशी त्या वेळीं जगतांत पसरली. त्या अद्भुत रूपाला हजारों डोळे, हात तोंड, पाय होते. ब्रह्मदेवासह सर्व देव, दानव, यक्ष, नाग, महर्षि त्या रूपाची प्रार्थना करिताना दिसत होते. त्याच्या तोंडांतील भयंकर दाढांत सांपडून भीष्मद्रोणादि योद्धे, धृतराष्ट्राचे पुत्र यांचा चुराडा होत आहे असें दिसत ह्मते. अर्जुनानें थरथर कांपत विचारलें, “ देवा, हें तुझें अलौकिक रूप पाहून मी भयभीत झालों आहे. आपण कोण आहां तें मला सांगा.” तेव्हां विश्वरूप धारण केलेला श्रीकृष्ण म्हणाला, “ अर्जुना, तिन्ही लोकांचा क्षय करावयास निघालेला काळ तो मी आहे. कुरुक्षेत्रांत जमलेले सर्व योद्धे मीं आधींच मारले आहेत; तूं फक्त निमित्त-मात्र हो.” मग अर्जुनाला आश्वासन देऊन श्रीकृष्णानें तें दिव्य रूप टाकलें, आणि पूर्ववत् मनुष्यरूप धारण केलें.

श्रीकृष्णाचें उपदेशामृत प्राश्नून आणि त्याच्या दिव्य रूपाचें दर्शन घेऊन अर्जुन प्रसन्नचित्त झाला. त्याचा विषाद कोठल्या कोठें मावळला. तो अफाट उत्साहानें लढूं लागला. श्रीकृष्ण प्रत्यक्ष लढत नव्हता, तरी पांडवांना त्याचा केवढा तरी उपयोग होई. सर्व विश्वांतील शक्तिच आपणांकडे आहे असें पांडवांना वाटे. आणि त्यांची ती भाविक समजूत चुकीची होती का ?

अजिंक्य द्रोणांचा पराभव होईना. तेव्हां श्रीकृष्णानें सांगितलें कीं, “ या वृद्धानें हातांतलें शस्त्र खालीं ठेवल्याशिवाय याचा वध करणें अशक्य आहे. म्हणून ‘ अश्वत्थामा मेला ’ असें धर्मानें त्यांना सांगावें, म्हणजे पुत्रशोकानें विव्हल होऊन हा ब्राह्मणवीर शस्त्रत्याग करील.” धर्मराजानें तसें करितांच इष्ट तें घडून आलें आणि धृष्टद्युम्नानें द्रोणाचा शिरच्छेद केला.

रणांत मृत्युमुखी पडलेल्या अभिमन्यूला लत्ताप्रहार करणाऱ्या जयद्रथाचा सूर्यास्ताच्या आंत वध करण्याची प्रतिज्ञा अर्जुनानें केली. पण कौरव-वीरांच्या पहान्यांत असलेल्या जयद्रथाचा थांग लागेना. तेव्हां सूर्यावर

सुदर्शन धरून श्रीकृष्णाने अंधार पाडला, आणि कौरवांत गाफिलगिरी उत्पन्न केली. आणि अशा रीतीने जयद्रथाला अर्जुनापुढे आणवून आपली प्रतिज्ञा पूर्ण करण्याची संधी त्याने अर्जुनाला दिली.

पितृवधाने खवळून जाऊन अश्वत्थाम्याने भयंकर अस्त्रे पांडवांवर सोडली. इतकेच काय, पण पांडवस्त्रियांच्या गर्भावरहि त्या दुरात्म्याने अखेरचे अस्त्र वळविले. तेव्हा श्रीकृष्णाने उत्तरेच्या (अभिमन्यूच्या पत्नीच्या) पोटांत वाढत असलेल्या परीक्षितीचे आपल्या पुण्याईने संरक्षण केले, आणि पांडवांचा वंशवेल शाबूत ठेविला.

अशा अनेक तऱ्हांनी श्रीकृष्णाने पांडवांना परोपरीने साह्य केले. एक बलाढ्य क्षत्रिय पिढी १८ दिवसांत नामशेष होऊन हे महायुद्ध संपले. अखेर पांडवांना त्याने राज्यावर बसविले, व शरपंजरी पडलेल्या भीष्मांना अखेरचे दर्शन दिले. मग अश्वमेध यज्ञ आटोपून श्रीकृष्ण द्वारकेस परत आला.

यानंतर पुनः शान्ततेचा काळ सुरू झाला. या वेळीं श्रीकृष्णाचे वैभव खूपच वाढले होते. त्याचे राज्य संपन्न होते. भाऊबंद, संपत्ति, संतति, कीर्ति, ज्ञान यांपैकी त्याला कशाचीच उणीव नव्हती. या वेळीं त्याचा दरिद्री बालमित्र सुदामा भेटायला आला. त्याचा प्रेमभराने सत्कार करून श्रीकृष्णाने त्याचे दारिद्र्य नाहीसे केले. अशाच रीतीने ऋषि, ब्राह्मण इत्यादींचा सन्मान करीत आणि अनाथ-पंगूंचे दुःख निवारण करीत श्रीकृष्ण आपले राज्य मोठ्या चातुर्याने चालवीत होता.

अखेर यादवांत बंडाळी माजली. कांहीं क्षुल्लक कारणावरून सर्व यादव एकमेकांत भांडूं लागले. प्रकरण विकोपास जाऊन घोर युद्ध झाले आणि त्यांत बहुतेक सर्व यादव कामास येऊन एक अत्यंत विक्रमशाली कुल लयाला गेले. आतां आपले अवतारकार्य संपले असे श्रीकृष्णास वाटले. अर्जुनाप्रमाणेच आपला अनन्यभक्त उद्धव याला त्याने राहिलेले सर्व ज्ञान निवेदन केले. यादवांचा संहार होताच त्याने अरण्याची वाट धरली. एका वृक्षाखाली चिंतन करीत तो स्वस्थ बसला. इतक्यांत एका पारध्याने चुकून त्याच्या पायालाच बाण मारला. हाच आपला निर्वाणकाळ असे श्रीकृष्णाने

ठरविलें. त्याच्या शरीरांतून दिव्य तेज बाहेर पडून तें ब्रह्माण्ड व्यापूं लागलें. अखेर आपला लौकिक देह भूतलावर टाकून हा पराक्रमी वीर, प्रेमळ वल्लभ, साह्यकर्ता बंधु, थोर मुत्सद्दी, आणि हिंदी तत्त्वज्ञान्यांचा मुकुटमणि आपल्या परम रूपांत विलीन झाला !

२. गौतमबुद्ध

इसवी सनापूर्वी पांचव्या-सहाव्या शतकांतला काळ तो. त्या वेळीं हिंदु-स्थानावर एका सार्वभौम राजाचा असा अंमल नव्हता. एवढा प्रचंड देश शेंकडों राज्यांत विभागलेला असून प्रत्येक राज्याची मालकी एकेका क्षत्रिय कुलाकडे असे. सर्वोच्या वर कोणी प्रबळ शास्ता नसला तरी हे छोटे राजेमहाराजे आपआपसांत कांहीं फारसे झुंजत नसत. उलट निकटवर्ती देशांची प्रवृत्ति एकमेकांचा सलोखा वाढविण्याकडे बहुधा असे. व्यापा-ऱ्यांची देवघेव आणि राजधराण्यांतील विवाहसंबंध या बंधनांनीं प्रायः दोन राज्यांत दुवे जोडले जावयाचे. अशी वृत्ति असल्यामुळें निसर्गतः संपन्न असलेल्या या भरतभूमीत शान्ततेचें साम्राज्य नान्दत होतें. याच समृद्ध काळांत बुद्धदेव पृथ्वीवर अवतीर्ण झाला.

बुद्धजन्माच्या सुमारास हिरव्यागार रानावर सोनेरी छटा झळकूं लागली. साऱ्या लोकांना ऐकूं जाईल असा स्पष्ट पण मंद ध्वनि निघाला, “अरे, पुनर्जन्मासाठीं उत्सुक असलेल्या आत्म्यांनो ! अरे नश्वर जीवांनो, उठा, उत्साह धरा. बुद्ध जन्माला येत आहे.” इकडे कपिलवस्तु येथें शुद्धोधन राजाची राणी मायादेवी प्रसूत होऊन बालकरूपानें बुद्धानें जन्म घेतला. त्या वेळीं त्या बालकावर स्वर्गीय उष्णोदकाची व शीतोदकाची वृष्टि झाली. लतांनीं पुष्पें समर्पण केलीं, आणि एकंदर निसर्गातच आनंदोत्सव सुरू झाला.

शुद्धोधनाच्या नगरींत तर काय गुह्यातोरणें, मंगलवाद्यें, शान्तिपाठ, गायननर्तन यांची एकच गर्दी झाली. राजाला अलौकिक व सुलक्षणी पुत्र झाल्याचें ऐकून भाविक प्रजाजनांचा आनंद गगनांत मावेना.

हा उत्सव चालू असतांच असित नांवाचा एक वृद्ध तपस्वी राजवाड्यांत आला. तो थेट राणी मायादेवीपर्यंत गेला. राजानें त्याचा योग्य सत्कार केल्यानंतर त्यानें बालबुद्धाला स्पर्श करून वंदन केलें आणि सद्गदित होऊन तो म्हणाला, “हे बालका, तूं प्रत्यक्ष भगवान् बुद्ध अवतरला आहेस.

तुला वंदन असो. तूं सत्यधर्माचा प्रसार करशील. मात्र मृत्यूच्या द्दारीं टेकलेल्या मला तुझा दिग्विजय पहायला मिळणार नाही. ” नंतर राजा-कडे वळून तो म्हणाला, “ राजा, मानवतेच्या वृक्षाला आलेलें हें उत्कृष्ट पुष्प आहे. याच्या ज्ञानसुगंधानें थोड्याच दिवसांत दशदिशा भरून जातील; पण या मुलाच्या सातव्या दिवशीं मायादेवी अंत पावेल. ” इतकें सांगून तो तपस्वी अंतर्धान पावला. एका अद्वितीय मुलाला जन्म दिल्यामुळें कृतार्थ झालेल्या मायाराणीनें मोठ्या आनंदानें प्राणोत्क्रमण केलें. पुढें राजाची दुसरी राणी महाप्रजावती गौतमी हिनें बुद्धाचा सांभाळ केला.

राजपुत्र सिद्धार्थ (गौतमबुद्ध) याला लहान वयांतच शिक्षण देण्यांत येऊं लागलें. पण त्याच्या अप्रतिम बुद्धीपुढें सर्व गुरु भांबावून जात. बुद्धाला एक धडा द्यावा तोंच पुढील धडा तो तोंडानें खडाखड म्हणून दाखवी. न्यायतर्कादि वादग्रस्त विषयांतदेखील तो अल्पवयांतच असामान्य पांडित्य दाखवूं लागला. अखेर त्याच्या सर्व गुरूंनीं त्याच्यापुढें हात टेकले. तथापि, निसर्गतः ज्ञानसंपन्न असूनहि बुद्धानें आपल्या गुरूंचा अवमान असा, केव्हांच केला नाही. तो सर्वांशीं विनयानें वागे, त्यांच्या आज्ञा पाळी इतकेंच नव्हे तर सर्वसामान्य शिष्यांप्रमाणें गुरूच्या सेवेत तत्पर असे. लौकरच लौकिकदृष्ट्याहि तो सर्व विषयांत पारंगत झाला. तो धनुर्विद्या शिकला आणि त्याची गणना सर्व भारतवर्षांतील उमद्या राजपुत्रांत होऊं लागली.

एकदां बुद्ध बागेंत हिंडत असतां त्याच्यासमोर एक पक्षी बाणानें घायाळ होऊन पडलेला त्यानें पाहिला. त्यानें झटकन् त्या पक्ष्याला उचललें, आणि त्याच्या अंगांतून बाण काढून तो त्याची शुश्रूषा करूं लागला. इतक्यांत बुद्धाच्या चुलत भावाचा एक सेवक तेथें आला आणि बुद्धाला म्हणाला, “ महाराज, माझे मालक राजपुत्र देवव्रत यांनीं या पक्ष्याला अचूक शरसंधानानें घायाळ केलें आहे; तर तो पक्षी मजकडे द्या. तो घेऊन येण्याची त्यांनीं मला आज्ञा केली आहे. ” पक्ष्याला कुरवाळीत बुद्ध म्हणाला, “ पक्षी बाणानें मेलला असता तर कदाचित् मी त्याला तुझ्या हवालीं केलें असतें. पण तो अद्यापि जिवंत आहे निरपराधी प्राण्यांना कां उगीच मारावयाचें ? शिवाय मी याला जीवदान दिलें आहे. ” यावर

बराच वाद माजला. देवव्रतानें पक्षी घेऊन जाण्याचा हट्ट धरला आणि बुद्ध तर कांहीं केल्या पक्षी द्यावयास तयार होईना. अखेर एक साधुपुरुष त्या ठिकाणीं अकस्मात् प्रकट झाला. त्यानें दोघांचें म्हणणें ऐकून घेऊन शान्तपणें सांगितलें, “ बुद्धानें पक्ष्याचा जीव वांचविला तेव्हां त्याचाच हक्क पक्ष्यावर अधिक आहे. कारण जीवदान देणारा हा जीव घेणारापेक्षां केव्हांहि श्रेष्ठच. म्हणून देवव्रतानें हा पक्षी बुद्धाला द्यावा. ” इतकें बोलून तो साधु दृष्टिआड झाला.

या पक्ष्याचा रक्तबंबाळ देह पाहून बुद्धाचें हृदय द्रवलें. तत्पूर्वीं त्याला दुःख म्हणजे काय याची कल्पनाच नव्हती. त्याच्या प्रासादांत करुण सूर शिरला नव्हता, अथवा हृदयद्रावक दृश्य असें त्याला दिसलें नव्हतें. लौकरच एका प्रसंगानें दुःखसागरांत डुंबत राहिलेल्या जगाचें दर्शन त्याला घडलें, आणि दयेनें ओथंबणारें त्याचें अंतःकरण तत्त्वचिंतनाकडे झुकूं लागलें. तो प्रसंग असा—

एके दिवशीं शुद्धोदन राजा बुद्धाला म्हणाला, “ बाळा, वसंतऋतूनें सर्व सृष्टीवर सौंदर्याचा साज चढविला आहे. आपल्या संपन्न राज्याची शोभा पाहण्यास आपण जाऊं या. ” बुद्ध लगेच तयार झाला. मग पितापुत्र आपापल्या घोड्यावर स्वार होऊन व निवडक सेवक बरोबर घेऊन निघाले.

वाटेनें सर्व सृष्टि जणूं काय त्यांच्या स्वागताकरितां सज्ज होऊन बसली होती. हिरव्यागार कुरणांतून ओहळ वाहात होते. रातकिडे, तसेच नाना तऱ्हेचे पक्षी आपल्या अनंत सुरांनीं रानांतलें वातावरण भरून टाकीत होते. तऱ्हेतऱ्हेचीं फुलपांखरें तर इतकीं होती कीं एक रम्य फुलांची सृष्टिच अधान्तरीं उडत आहे असें वाटे. पण बुद्धाचें चिंतनशील मन या अप्रतिम फुलोऱ्याच्या बाह्यांगावरच लुब्ध होऊन राहिलें नाहीं. या फुलांच्या खालीं आणि आजूबाजूस जीं कांटेरी जाळीं पसरलीं होती त्यांकडे दृष्टि जाऊन बुद्ध गंभीर झाला.

बाजूच्या शेतांत एक शेतकरी आपल्या बैलाच्या पाठीवर कडाकड आसूड उडवून नांगर हाकीत होता. विचान्या बैलाला आपल्या धन्याचा असह्य छळ सोसून मुकाट काम करावें लागत होतें. हें पाहून बुद्धाला खेद

झाला. नंतर त्याने पलीकडे जरा निरखून पाहिले तों एक सरडा मुंग्यांना पटापट मारून खात होता. इतक्यांत शेजारच्या वारुळांतून एक साप फों फों करीत तेथे आला आणि त्याने क्षणार्धांत त्या सरड्याची चटणी उडविली. पण सापाचीहि शंभर वर्षे भरली होती. कारण तितक्यांत एक प्रचंड घर अंतराळांतून झपाट्याने खाली उतरली आणि तिने सापाला गट्ट केले. तोंच एका पारध्याने मारलेला बाण सूं सूं करीत आला आणि घारीच्या शरीरांत शिरला. त्या क्षणी ती रक्तवंत्राळ होऊन खाली पडली !

हा प्रकार इतक्या थोड्या अवधींत घडला की, सामान्य माणसाच्या तो लक्षांतहि न येता. पण बुद्धाला जीवनकलहाचे क्रूर स्वरूप एवढ्याच देखाव्यापासून दिसून आले. तो खेदाने उद्गारला, “अरेरे ! जग हें असेंच आहे ना ! सुबलांनी दुर्बलांस छळावे आणि आपली चैन चालवावी हेंच साऱ्या व्यवहाराचे तत्त्व आहे तर ! ” तो संचित होऊन एका वृक्षाखाली बसला. इतक्यांत पांच देवपुत्र अंतराळांतून चालले होते. त्यांतील एकाची नजर बुद्धाकडे गेली. तो म्हणाला, “पहा, जगांतील दुःखाने हृदय द्रवून हा जगाचा उद्धारक संचित बसला आहे. हा या वैराग्यांतूनच परमपदाकडे जाईल आणि जगाचे तारण करील. ” इतके बोलून त्यांनी बुद्धास वंदन केले आणि ही आनंदाची वार्ता परमेश्वरास कळविण्याकरितां ते निघून गेले.

या वेळीं जे निराशेचे पटल बुद्धाच्या अंतःकरणावर चढले ते कांहीं केल्या हालेना. वास्तविक त्याच्या प्रासादांत कोणत्याहि गोष्टीची कमतरता नव्हती. दासदासी, विलासार्ची साधने, वैभव, प्रेमळ व संपत्तिमान पिता आणि पतीच्या प्रसन्नतेसाठीं सर्वकाळ तत्पर असलेली तरुण, गुणवती, विनयशालिनी, रतीप्रमाणे सौंदर्यवती पत्नी यशोधरा. इहलोकीच्या वैभवाला आतां कोणता उणेपणा असणार ? पण वसंतश्रीच्या उदरांत दिसलेला तो तीव्र जीवनकलह पाहिल्यानंतर बुद्धाला जो उदासीनपणा आला तो कांहीं केल्या हटेना.

पुढे एकदां राज्याची शोभा पाहण्याकरितां बुद्ध निघाला. पताका-तोरणांनी सारे रस्ते शृंगारले होते. मंगल वाद्ये वाजत होती. मोठमोठे नजराणे घेऊन पौरजन भेटीला येत होते. पण या उत्सवांत त्याचे मन

रमेना. एक वृद्ध पंगु, वांकलेला, कष्टी भिकारी रस्त्याच्या कडेला बसलेला होता कांहीं आंधळेपांगळे दान मिळेल या आशेने देवाच्या नांवाने करुण किंकाळ्या मारीत होते. बुद्ध हा देखावा पाहून लागला. “मानवी शरीर किती पराधीन आहे ! आणखी पन्नास-साठ वर्षांनी आज सुरम्य दिसणारे माझे शरीर या म्हातान्याप्रमाणेच वांकणार ना ? मग या नश्वर सौंदर्या-करितां मोठाल्या उपाधि कशाला लावून व्यावयाच्या ? हाय रे कष्टी जगता ! [जन्ममरणाच्या जाळ्यांत आमचे हें शरीर सांपडलें आहे. सुखाचा अंत दुःखांत, तारुण्याचा शेवट वार्धक्यांत, प्रेमाची परिणति नुकसानति व्हावयाची. हीं दुःखीकष्टी माणसे देवाच्या नांवाने करुणा भाकीत आहेत, तरी यांचे दुःख कायमच आहे. कदाचित् देवालाच साह्याची अपेक्षा असेल. ह्या हीनदीनाची दुःस्थिति सुधारतां येत नसेल तर त्याच्यांत देवपण तरी कशाचें ? ” अशा उदास, नास्तिक, गंभीर पण भूतदयेच्या उद्रेकांतून निघालेल्या विचारांनी बुद्धाचें मस्तक भ्रमण करूं लागलें. त्यानें एकदम सारथ्याला सांगितलें, “चल, रथ परत राजवाड्या-कडे घेऊन चल. ”

याच वेळीं शुद्धोदन राजाला दुःस्वप्नांनीं ग्रासलें होतें. त्याला अनेक भयसूचक स्वप्ने पडत. अंतराळांत डोलणारा राजध्वज कलता झाला आहे असें एकदां दिसावें, तर कधीं दहा ऐरावतांना ठार केल्याचें दृश्य नजरेस यावें. शुद्धोदनाने एका जाणत्या माणसाला बोलावून त्याला या स्वप्नांचें फल विचारलें. तो म्हणाला, “महाराज, दर्शनीं अशुभ वाटणारीं हीं चिन्हे वास्तविक मंगलकारक आहेत. त्यांत मोठा गूढार्थ भरला आहे. युवराज सिद्धार्थ राज्यवैभवाला तृणवत् लेखून ज्ञानमार्गाने जगावर प्रभुत्व मिळवील हें पहिल्या स्वप्नाने सूचित केलें आहे. तसेंच गारद झालेले दहा हत्ती म्हणजे जगांतील दहा दार्शनिक होत. बुद्धिवादांत सिद्धार्थ त्यांना नामोहरम करणार आहे. ” हें ऐकून शुद्धोदनाचें कांहींसें समाधान झालें. पण बुद्धाच्या निराशेविषयीची हुरहुर त्याच्या मनांतून जाईना.

जगाचें भीषण स्वरूप पाहिल्यानंतर बुद्धाने राज्यत्याग करण्याचें जवळ जवळ कायम केलें होतें. आपल्या रूपगुणवती कान्तेला त्यानें हा आपला निश्चय सांगितला, तेव्हां तिचें दुःख काय विचारावें ? तिच्या

नेत्रांतून अश्रूंच्या धारा वाहू लागल्या. “ महाराज, असलें गजान्तलक्ष्मीचें वैभव सोडून वनवास पत्करण्यास आपण कां हो सिद्ध होतां ? या अभागिनीची दया आपणांस येत नाही काय ? ” अशी तिनें त्याची करुणा भाकली. पण बुद्धानें तिला प्रेमानें कुरवाळीत परोपरीनें तिची समजूत घातली. तथापि, आपला पति आपणाला सोडून जाणार हां भीतिप्रद विचार तिला असह्य वाटू लागला.

यशोधरेनें याच सुमारास एका पुत्ररत्नास जन्म दिला. सिद्धार्थ एका जंबुवृक्षाखालीं संचित होऊन बसला असतां एका भृत्यानें त्याला पुत्ररत्न झाल्याची आनंददायक वार्ता कळविली. एवढ्यांत राजधानींत कडाक्याचा उत्सव सुरू झाला होता. ते हर्षनिनाद ऐकून बुद्ध अधिकच खिन्न झाला. संसारांत एक नवीनच पाश निर्माण झाला असें वाटून संसारत्याग करण्याची शक्य तेवढी जलदी करण्याचें त्यानें ठरविलें.

मग तो राजवाड्यांत यशोधरेच्या महालांत आला. प्रसूतिवेदनेमुळें थकून गेल्यामुळें तिला या सुमारास झोंप लागली होती. सुगंधित तेलानें जळणारे दिवे मंद झाले असून त्यांचा कोमल प्रकाश तिच्या क्षीण पावलेल्या पण आनंद व सौंदर्य यांनीं झळकणाऱ्या तोंडावर पडला होता. ती झोंपेंतहि सस्मित दिसत होती. तिच्याजवळ नुकतेंच जन्मलेलें बालक झोंपीं गेलें होतें. तो देखावा इतका वत्सल व चित्ताकर्षक होता कीं, बुद्ध क्षणभर मुग्धच होऊन गेला. यशोधरेच्या सुंदर वदनाचें चुंबन व्यावें आणि पुत्रास उचलून त्याचें कौतुक करावें असें त्याच्या मनांत हजारदां येई; पण पुनः पुनः विवेकानें तो आपला मोह मार्गे सारी. अखेर ठाम निर्धार करून तो म्हणाला, “ माझ्या वैराग्याचा हाच समय आहे. कठोर वज्र, कुन्हाडीचे घाव, व दगड यांची वृष्टि, विजेच्या सामर्थ्यानें वितळलेलें लोखंड आणि शैलशिखरें हीं सर्व जरी माझ्या डोक्यावर कोसळलीं तरी संसारत्यागाचा हा निश्चय कदापि ढळणार नाही. हीन, दीन, पंगु, पीडित अशा जगाच्या किंकाळ्या मला ऐकू येत आहेत. हीं राजवस्त्रें व वैभव सोडून संन्याशाचीं वस्त्रें आणि दारिद्र्य यांचाच अंगीकार मला केला पाहिजे. ” असें म्हणून तो निघाला आणि त्यानें सारथ्यास रथ जुंपण्यास सांगितलें.

नंतर रथांत बसून त्याने राज्याची हद्द ओलांडली. बुद्ध निघाला ती वेळ जगाला परममंगल अशी होती. कारण त्याच्या वैराग्यांतच जगाच्या चिरंतन शान्तीची बीजे पेरली गेली. असो. त्याने राज्याबाहेर येतांच आपले लांबसडक केस कापून टाकले. राजवस्त्रे टाकून दिली. आणि संन्याशाची वस्त्रे परिधान करून तो सारथ्यास म्हणाला, “तुं आतां परत जा.” सारथ्याने अनेकदां विनविले कीं, “महाराज, अशी विरक्ति न धरितां राजधानीस परत चलावे. आपल्या अशा करण्याने आपली सर्व माणसें दुःखी कष्टी होतील.” तेव्हां बुद्ध हंसून म्हणाला, “अरे, सर्व जगाचेच दुःख नाहीसे करण्याचा मार्ग मी शोधून काढीत आहे. तेव्हां त्यांत त्यांच्याहि दुःखाचे निरसन होईलच. कारण तीं तरी काय जगावेगळीं आहेत ?” सारथ्याचा नाइलाज झाला आणि तो मुकाट्याने रथ घेऊन राजधानीस परतला.

पुढे बुद्ध फिरत फिरत वैशाली नगरींत येऊन पोचला. उपरति झाली, मुमुक्षुत्व आले, - हे खरे, पण आपणाला कोणी तरी सद्गुरु मिळविलाच पाहिजे याची जाणीव बुद्धाला होऊं लागली. इतक्यांत त्याला असे कळले कीं, याच नगरींत कोणी तरी एक आलार कालम नांवाचा विरक्त ब्राह्मण विषयवासनेच्या निरसनाचे व सर्वसंगपरित्यागाचे तत्त्व आचरीत असून लोकांनाहि तसाच उपदेश करतो; हाच मुक्तीचा मार्ग होय अशी त्याची समजूत आहे. बुद्धाला हे तत्त्वज्ञान जिह्वाळ्याचे वाटले. बुद्ध तडक त्या ब्राह्मणाकडे गेला आणि त्याने त्या ब्राह्मणाचे शिष्यत्व पत्करले. कांहीं दिवस गुरूच्या घरी निवास केल्यानंतर बुद्धाला अतृप्तताच वाटू लागली. आपण ज्या अंतिम सत्याचा व शान्तीचा शोध करीत आहो तीं एवढ्याने मिळणार नाहीत असे बुद्धाला वाटले. म्हणून त्याने गुरुगृहास रामराम टोकला आणि तो संचार करूं लागला.

फिरतां फिरतां तो पांडवपर्वताच्या सन्निध पोचला. पांडवपर्वताच्या पायथ्याशी राहावे आणि राजगृह नगरास भिक्षेकरितां जावे असा त्याचा क्रम असे. अभिजात सौंदर्याच्या कान्तीने झळकणाऱ्या या पुरुषाकडे ग्राम-वासीयांनी मोठ्या आदराने व कुतूहलाने पहावे; पण त्याची विचारपूस करण्याचा धीर मात्र कोणास होऊं नये. पुढे कोणी एक तेजस्वी पुरुष

आपल्या नगरीच्या आसमंतभागीं संचार करीत असतो, अशी बातमी बिंबिसार राजाच्या कानांवर गेली. तेव्हां बिंबिसार राजा बुद्धाच्या दर्शनास आला. 'आपण कोण ? कोठले ? ऐन तारुण्यांत श्रमण होण्याची बुद्धि आपणांस कां झाली ?' इ० प्रश्न बिंबिसार राजानें बुद्धाला विचारले. तेव्हां बुद्धानें आपला सर्व वृत्तान्त त्याला निवेदन केला. तो ऐकून बिंबिसार राजाला फार आश्चर्य वाटलें. तो नम्रपणें बुद्धाला म्हणाला, "आपल्या हातीं भिक्षापात्र शोभत नाहीं. आपण राजदंडच धारण करावा. सत्ता आणि धन ह्या गोष्टी उपेक्षणीय नाहींत. विचारपूर्वक त्यांचा उपयोग मात्र केला पाहिजे. या दोनहि गोष्टी आपणांसारख्या उदारचरिताच्या पायांवर समर्पण करण्यास मी तयार आहे." हें ऐकून बुद्धानें स्मित केलें आणि म्हटलें, "राजा, तूं मोठ्या आदरानें देऊं केलेल्या गोष्टींची मला उणीव का होती ? पण मींच स्वेच्छेनें त्यांचा त्याग केला. संपत्ति चंचल आहे. तृष्णेला अंत नाहीं. तिची तृप्ति करावी तों तों ती अधिकच बळावत जाते. सत्ता म्हटली कीं अहोरात्र काळजी आलीच. म्हणूनच हें सर्व सोडून हा मार्ग मीं पत्करला. दुःखापासून मुक्ति कशी मिळेल हें शोधून काढणें हेंच माझें ध्येय आहे." हें उत्तर ऐकून बिंबिसार राजा निरुत्तर झाला आणि बुद्धाला वंदन करून निघून गेला.

राजगृह नगरांत उद्रक नांवाचा एक ब्राह्मण राहात असे. हा मोठा ज्ञानी होता. श्रद्धा, वीर्य, स्मृति, समाधि व प्रज्ञा या पांच गोष्टींचा आश्रय करणाराला मोक्ष मिळतो हें त्याच्या उपदेशाचें सार असे. बुद्ध त्याच्यापाशीं कांहीं दिवस राहिला आणि नंतर गयाशीर्ष पर्वतावर गेला. तेथें चिंतन करीत असतां रागद्वेषरहित झाल्याखेरीज ज्ञानाचा प्रकाश अंतःकरणांत पडणार नाहीं हें सत्य त्याच्या प्रत्ययाला आलें.

पुढें नैरंजना नदीच्या कांठीं बुद्ध आला. या ठिकाणीं पांच भिक्षु तपश्चर्या करीत होते. तपस्येनें शरिराला क्षीण करून घेतल्यानें ज्ञान-प्राप्ति होते अशी या भिक्षूंची श्रद्धा होती. बुद्धहि तेथेंच तपश्चर्येस बसला. जसजसे दिवस जाऊं लागले तसतसा त्याचा देह कृश होऊं लागला. मोडक्या घराच्या वाशांप्रमाणें बरगड्या दिसूं लागल्या. डोळे खोल गेले आणि शरिरांत त्राण राहिलें नाहीं. अखेर अशा शरीरकष्टांनीं

धर्मज्ञान होईल अशी खात्री होईना. पूर्वी जीवनकलहाची भीषणता पाहिल्यानंतर आपण जंबुवृक्षाखाली क्षणिक समाधिमग्न झालो होतो त्या वेळचा आनंद बुद्धाला आठवला. त्या आनंदाचा अक्षय साक्षात्कार झाला तर मात्र आपलें उद्दिष्ट साध्य होईल असें त्याला वाटूं लागलें.

या वेळीं क्षीणतेची परमावधि होऊन तो मूर्च्छित पडण्याच्या बेतांत होता; इतक्यांत नंदा नांवाची एक गवळण वनदेवतांना नैवेद्य दाखविण्याकरितां खीर घेऊन त्या ठिकाणीं आली. बुद्धाची स्थिति पाहून तिला कळवळा आला, आणि तिनें ती खीर त्याला दिली. ती मिळाल्यामुळे बुद्धाची क्षीणता जाऊन तो ताजातवाना झाला मग हठयोगाचा मार्ग सोडून बुद्ध पूर्ववत् संचारास निघाला. तो बोधिवृक्षापार्शीं येऊन त्या वृक्षाच्या छायेंत ध्यानस्थ बसला.

या वेळीं बुद्धाला मोठें दिव्य करावें लागलें. साधुसंतांचा शत्रु आणि सद्वासनांचा प्रतिस्पर्धी जो मार तो नाना तऱ्हेच्या आयुधांनीं आणि मायाजालानें बुद्धाची समाधि भग्न करण्याची खटपट करूं लागला. त्यानें बुद्धाभोंवतीं रूपसुंदर नर्तकींचा ताफाच आणून सोडला. तरी बुद्धाचें चित्त विचलित होईना. तेव्हां प्रत्यक्ष यशोधरेची करुणरम्य मूर्ति त्यानें बुद्धापुढें निर्माण केली. 'नाथ, आतां या दीन अबलेचा किती अंत पाहणार?' असें अश्रुपूर्ण लोचनांनीं ती विनवीत आहे असें बुद्धाला वाटलें. पण याहि वेळीं विवेकाचा जय झाला व बुद्धाची समाधि अटळ राहिली. अशा रीतीनें नाना उपायांनीं, मारानें बुद्धाला त्याच्या ध्येयापासून न्युत करण्याचा प्रयत्न केला. पण बुद्धानें त्याला अधिकारवाणीनें सांगितलें, "अरे, नीचा मारा ! भीति, कुशंका, विषयवासना, गर्व इ० तुझ्या अनेक सेनांसह माझ्यावर तूं कितीहि हल्ले चढविलेस तरी मजवर त्याचा कांहींच परिणाम होणार नाही. कारण बुद्धा, प्रज्ञा आणि उत्साह यांनीं माझें अंतःकरण परिपूर्ण आहे. मला मृत्यूची भीति घालशील तर तिचाहि उपयोग होणार नाही." अशा अलौकिक निर्धारानें चिलखत ज्यानें अंगावर चढविलें आहे अशा बुद्धावर सोडलेले माराचे सर्व बाण बोथटून जावेत यांत काय आश्चर्य ? याप्रमाणें कामदेवावर विजय मिळवून बुद्ध ध्यानस्थ बसला असतां वैशाख शुद्ध पौर्णिमेच्या

मंगल दिवशीं त्याला दिव्य साक्षात्कार झाला. आजवर अनेक आपदांशीं झगडत आणि विचारांच्या क्षुब्ध वादळांत हेलकावे खात तो ज्या परमदिव्य तत्त्वाचा शोध करीत राहिला होता तें तत्त्व त्याला सांपडलें. निराशेनें व्याप्त असलेल्या अंतःकरणांत प्रभा पसरली, आणि आनंदातिशया-मुळें पुढील उद्गार त्याच्या तोंडांतून बाहेर पडले—

“ देहरूपी गृह उभारणाऱ्या तृष्णेला शोधतां शोधतां आजवर अनेक जन्म गेले, कित्येक संसारांतून भ्रमण केलें; पण तिचा शोध लागला नाही ! पुनः पुनः जन्ममरणाच्या फेऱ्यांत सांपडणें ही केवढी दुःसह गोष्ट आहे ! पण हे तृष्ण ! आतां मात्र मीं तुला पकें जाणलें. आतां पुनः तुला हें गृह निर्माण करतां येणार नाही. घराचे खांब आणि वासे मोडले आहेत. माझ्या संस्कारविहित चित्तानें तृष्णेचा नाश केला आहे. ”

या मोक्षसुखाचा अनुभव घेत बुद्धदेव सात दिवसपर्यंत तसाच ध्यानस्थ बसून राहिला होता. नंतर दहा हजार देवपुत्र त्या ठिकाणीं अवतीर्ण झाले, आणि त्यांनीं बुद्धाला व बोधिवृक्षाला गंगोदकाचें स्नान घातलें. इतक्यांत तो दुष्ट मार तेथें आला आणि मोठ्या शिष्टपणाचा आव आणून बुद्धाला म्हणाला, “ आतां तर तुम्हांला पाहिजे तें मिळालें ना ? मग आतां अवतार समाप्त करा. ” यावर बुद्ध म्हणाला, “ निव्वळ आत्मोन्नति हें माझें ध्येय नाही. मीं शोधून काढलेला आनंदनिधि लोकांना दिल्याशिवाय मी अवतार संपवणार नाहीं.

आपणास साक्षात्कार झालेल्या दिव्य तत्त्वावर सुमारे दोन महिने विचार केल्यानंतर जगदुद्धारासाठीं भगवान् बुद्ध जगावर संचार करण्यास निघाला. वाटेंत एक वैष्णव संन्यासी त्याला भेटला, संन्याशानें विचारलें, “ आपला संप्रदाय कोणता ? ” बुद्धानें उत्तर दिलें, “ मला संप्रदाय नाही. जाति — वर्ण वगैरे भेद न ठेवतां सर्व भावनेच्या दुःखाचा निरास करण्याचा मार्ग मीं शोधून काढला आहे. ” नंतर ते पूर्वीचे पांच भिक्षु त्याला भेटले. बुद्धानें आपलीं धर्मतत्त्वे त्यांना सांगितलीं.

“ कठोर व्रतें आणि भोग्य वस्तूंचें अतिसेवन हीं दोनहि टाळलीं पाहिजेत. ह्यांच्यामधील मार्ग आहे तोच खरा निर्वाणप्राप्तीचा मार्ग

होय. यथार्थ ज्ञान, उच्च गोष्टी करण्याचा निश्चय, चरितार्थांचे योग्य साधन, उत्तम भाषा; उत्तम कृत्ये, योग्य प्रकारचे यत्न व विचार, आणि मनाची शान्तियुक्त स्थिति — अशा अष्टांगांनी हा मार्ग अवलंबितां येतो. ”

बौद्ध धर्माची दीक्षा मिळालेले हे पहिले पांच भिक्षु होत.

संचार करीत करीत बुद्ध आपल्या राजधानीस आला. बुद्धाच्या पित्याने- शुद्धोदन राजाने त्याला मोठ्या सन्मानाने राजवाड्यांत आणिले. सर्व मंडळी बुद्धाच्या दर्शनास आली. शोकविह्वल झालेली यशोधरा मात्र दीन स्थितीत आपल्या महालांत पडून राहिली होती. मग बुद्धाने तेथे जाऊन तिची समजूत घातली. पुढे कांहीं दिवसांनी शुद्धोदन राजाचा अंत झाल्यानंतर बुद्धाने पत्नी यशोधरा, पुत्र राहूल, व सापत्न माता महाप्रजावती गौतमी या सर्वांना आपल्या धर्माची दीक्षा दिली.

हळूहळू बौद्ध धर्माचा प्रसार जारीने होऊ लागला. आपल्या तत्त्वांचे मंडन करण्याचे कौशल्य आणि प्रतिपक्षाचा संशय विच्छिन्न करण्याचे सामर्थ्य बुद्धाच्या ठिकाणी केवळ अलौकिक होते. पीडितांना व मुमुक्षूंना बिनतोड युक्तिवादाने तो सन्मार्गाकडे वळवी. याविषयीच्या कित्येक गोष्टी फारच बोधप्रद आहेत.

किसा गौतमी नांवाची कोणी एक स्त्री होती. तिचा एकुलता एक मुलगा सर्पदंशाने मरण पावला. ‘ कोणी तरी सर्पदंशाला औषध द्या ’ असे म्हणून ती दारोदार हिंडू लागली. मृत मनुष्य औषधाने जिवंत होणे कसे शक्य आहे, एवढाहि विचार तिला करितां येईना. कारण पुत्रशोकाने ती वेडी झाली होती. कोणी मनुष्य भेटो, तिने धाय मोकलून रडावे आणि सर्पदंशावर कांहीं औषध द्या म्हणून विनवावे. अखेर ती बुद्धाकडे आली आणि त्याच्याजवळहि तीच याचना करू लागली. बुद्ध तत्काळ म्हणाला, “ ठीक आहे. मला एक मूठभर मोहण्या आणून दे म्हणजे औषध तयार करून देतो. मात्र अट ही की, ज्या घरांतून मोहण्या आणशील त्या घरांतील माणसांपैकी बाप, आई, मुलगा, बायको, नोकर, कोणीहि पूर्वी मेलेले असतां कामा नये. ” ही अट मान्य करून शोकमग्ना गौतमी मोहण्या आणण्यास निघाली. पण ज्या ज्या घरी शोध करावा, तेथे पूर्वी कोणी तरी

मेलेलें असेंच. अखेर तिला निराश होऊन परत यावें लागलें. तेव्हां बुद्धानें मनुष्यदेह हा कसा क्षणभंगुर आहे हें तिला समजावून देऊन तिचें सान्त्वन केलें.

खेमा नांवाची एक राजकुलीन स्त्री होती. तिला आपल्या रूपाचा फार अभिमान असे. भगवान् बुद्ध असें सांगतो कीं, 'रूपावर आसक्त होऊं नका. रूप अनित्य आहे.' हें तिला कळलें. त्यामुळें ती बुद्धाचें दर्शन घेऊं इच्छित नव्हती. अखेर बिंबिसार राजानें आग्रहानें तिला बुद्धाच्या दर्शनास जाण्यास सांगितलें. नाइलाज म्हणून ती तेथें गेली. पहाते तों एक अत्यंत लावण्यस्वनी स्त्री बुद्धाला वारा घालीत उभी होती. खेमाचा गर्व नाहींसा झाला. ती मनांत म्हणाली, "अशा दिव्य स्त्रिया ज्या महामुनीच्या सेवेला असतात त्याच्या दर्शनाची मला लाज वाटावी ना ?" पण इतक्यानेंहि संपलें नाहीं. बुद्धाची सेवा करणारी ती अप्सरेसारखी सुंदर स्त्री क्रमाक्रमानें बदलत गेली. तिचा वर्ण पांडुर झाला, डोळे खोल गेले, गालाला सुरकुत्या पडल्या, आणि वार्धक्याचीं सर्व चिन्हे तिच्या चेहऱ्यावर दिसूं लागलीं. थोड्याच वेळानें ती मृत होऊन पडली. हें सर्व भयंकर दृश्य पाहून खेमाचा रूपाविषयींचा अभिमान पार गळाला. नंतर बुद्धदेव उद्गारला, "कोळ्याच्या जाळ्याप्रमाणें आपल्याभोंवतीं जाळें विणून त्यांत कामासक्त मनुष्ये आपणांला गुरफटून घेतात पण हें तोडून व कामसुखाचा त्याग करून ज्ञानी पुरुष संन्यासी होतात." ह्या उपदेशानें खेमाला उपरति झाली आणि तिनें भिक्षुणीची दीक्षा घेतली.

भारद्वाज नांवाचा एक श्रीमान् कृषिकर्म करणारा ब्राह्मण होता. त्याच्या घरीं मोठा उत्सव सुरू असतांना बुद्ध तेथें भिक्षा मागावयाला गेला. उत्सवासारख्या मंगल प्रसंगीं मुंडन केलेला संन्यासी दारांत आलेला पाहतांच ब्राह्मणाच्या मस्तकांत तिडीक उठली. तो खेकसून म्हणाला, "अरे गोसावड्या, चालता हो. आम्ही निढळाच्या घामानें शेतांत काम करावें आणि तूं आयतें खायला मागावेंस हें तुला शोभतें काय ?" बुद्धानें नम्रपणानें उत्तर दिलें, "महाराज, मीहि पण एक शेतकरी आहे." ब्राह्मणानें विचारलें, "तुझे बैल, शेत, नांगर कोठें आहेत ?" बुद्धानें उत्तर दिलें, "भ्रान्त झालेल्या माणसांचीं अंतःकरणें हें माझे शेत, प्रज्ञा

हा माझा नांगर, वीर्य हा बैल, धर्म हा दंड, आणि श्रद्धा हें बीज आहे. मी सर्वत्र ज्ञानरूपी नांगर फिरवून अज्ञानरूपी कांटे काढून टाकतो, तेथे श्रद्धाबीजाची पेरणी करतो. या माझ्या शेतकामाला जें पीक येतें त्याला निर्वाण असें नांव आहे. ” हें उत्तर ऐकून हा पुरुष महाज्ञानी आहे अशी ब्राह्मणाची खात्री पटली व तो बुद्धाला तत्काळ शरण गेला.

अशा रीतीने आपल्या प्रतिभातेजानें अव्याहत ४५ वर्षे बुद्धदेव धर्मप्रसार करीत होता. त्याच्या उत्कर्षानें संतप्त होऊन कित्येक कर्मठ ब्राह्मणांनी त्याला प्रचंड विरोध केला. त्याच्या शीलावर शिंतोडे उडविण्याचे नीच प्रकार करून पाहिले. पण सारेंच व्यर्थ ठरलें. बुद्धाच्या प्रखर चारित्र्यसूर्यापुढें हे अपवादाचे हिमगिरि वितळून जात. त्याच्या अनुयायांची संख्या लाखांनीं मोजतां येऊं लागली. कित्येक संपत्तिमान् पुरुषांनीं आपलें सर्वस्व बुद्धचरणीं अर्पण करून संन्यासदीक्षा घेतली, तर अनेक अहंकारी पंडित गर्वरहित होऊन बुद्धाच्या धर्मध्वजाखालीं आले.

बुद्धदेव पंचपंच उषःकालीं जागा होई. त्या वेळीं तो ध्यानस्थ होई अथवा विहाराच्या बाहेर चंक्रमण (इकडे तिकडे हिंडणें) करी. मग गांवामध्यें भिक्षेला जावयाचें. या वेळीं कोणी कांहीं विचारलें तर त्याला समर्पक उत्तर द्यावयाचें आणि मुमुक्षूंना सन्मार्गाचा उपदेश करावयाचा. भिक्षा घेऊन माध्यान्हीस विहारांत आल्यानंतर भोजन, व भोजनोत्तर थोडी विश्रान्ति. पुनः तो ध्यानस्थ होई. सायंकाळीं भिक्षूंना व गृहस्थांना उपदेश करण्याचा त्याचा कार्यक्रम असे. मध्यरात्रीच्या सुमारास तो निद्रेस जाई. उजव्या कुशीवर पायावर पाय ठेवून व उशाला हात घेऊन झोपावयाचें. यालाच सिंहशय्या म्हणतात. प्रवासास जातांना बुद्धाबरोबर शिष्यांचा मोठा समुदाय असे. ज्या गांवीं विहार नसेल तेथें झाडाखालीं किंवा बागेंत उतरावें अशी त्याची पद्धति होती.

अखेर आपला निर्वाणकाल समीप आल्याचें बुद्धानें जाणलें. पावा नांवाच्या गांवीं चुंद लोहाराकडे तो शिष्यगणांसह भोजनास गेला. चुंदानें अपक्क आणि विषारी अन्न बुद्धास वाढलें. वास्तविक त्या अन्नाचे हे हीन गुणधर्म बुद्धाला अगोदरच कळले होते. पण बुद्धानें चुंदाला वाईट वाटूं नये म्हणून मुकाट्यानें वाढलेलें अन्न खाल्लें. त्याला तत्काळ व्याधि जडली.

मग आपला पट्टशिष्य आनंद याला त्यानें सालवृक्षाखालीं शय्या तयार करण्याची आज्ञा केली. आपल्या सद्गुरूचा अंतकाल समीप आला हें कळतांच आनंद लहान मुलासारखा ढसढसा रडूं लागला. तेव्हां बुद्धानें त्याचें सान्त्वन करीत म्हटलें, “ आनंद, मृत्यु हा वस्तूचा स्वभावधर्म आहे. वस्तु कितीहि आवडती असली तरी अखेर तिचा वियोग होणारच. ” नंतर आपल्यामार्गे बौद्ध धर्माचा प्रसार करण्याचे सर्वाधिकार त्यानें आनंदला दिले. इतकें होतें आहे तों भिक्षूंच्या व इतर भक्तांच्या झुंडीच्या झुंडी बुद्धदेवाच्या दर्शनाला येऊं लागल्या. हा महाविरागी, परम थोर मुनि इहलोक सोडून जाणार हें कळल्यापासून भाविक माणसांना अत्यंत शोक झाला. जो तो गर्दीतून वाट काढीत बुद्धदेवाजवळ जाण्याचा व एक-दोन शब्द बोलण्याचा प्रयत्न करीत होता. पण आनंदानें सर्वांना विनंतिपूर्वक सांगितलें कीं, “ भगवान् आतां क्षीण झाले आहेत, तेव्हां कोणीहि जवळ येऊन बोलण्याचा प्रयत्न करूं नका. ” तेव्हां तो प्रचंड समुदाय सद्गदित होऊन बुद्धदेवाकडे पहात राहिला.

शेवटीं सर्वांना उद्देशूनच उच्च रवानें बुद्धदेव म्हणाला, “ मी उपदेशिलेला धर्म हाच माझ्यामार्गे तुमचा शास्ता आहे असें समजा. सर्व वस्तु निरनिराळ्या घटकांच्या बनलेल्या असून क्षणभंगुर आहेत. यासाठीं प्रत्येकानें आपापलीं कर्तव्यें सावधान चित्तानें करावीं आणि मोक्ष मिळवावा. ” हे त्याचे शेवटचे शब्द. आपल्या उज्ज्वल तत्त्वज्ञानाचें रहस्य अशा रीतीनें थोडक्यांत सांगून बुद्ध चिंतनमग्न झाला, आणि थोड्याच वेळांत तो निर्वाणाप्रत पोचला.

३. येशू ख्रिस्त

१९५५ वर्षापूर्वीची एक रात्र. पॅलेस्टाइन प्रान्तांत बेथलहेम गांवा-
नजीक कांहीं मेंढपाळ शेकोटीभोंवतीं गप्पागोष्टी करीत बसले होते. थंडी
म्हणजे मी म्हणत होती. पक्ष्यांचीं लहानगीं पिलें आईबापांच्या उबदार
पंखांत घुसलीं होतीं तरी त्यांची हुडहुडी जाईना. सशांसारख्या प्राण्यांचे
पाय आंखडले जाऊन त्यांना हालचाल करणें अशक्य झालें. मेंढरेंदेखील
इकडे तिकडे न हिंडतां एकमेकांना खेदून स्वस्थ बसलीं होतीं. मेंढपाळांनीं
शेकोटी भली मोठी पेटवून दिली होती. त्या जाळाच्या प्रकाशांत त्यांचे
लालबुंद, राकट, मोठाले चेहरे स्पष्ट दिसत होते. ऑगस्टस् राजानें
आपल्या रोमन साम्राज्याची खानेसुमारी करण्याचें ठरविलें असून याच
वेळीं ती गडबड चालू होती. अर्थात् मेंढपाळांच्या बोलण्यांत तो विषय निघावा
हें साहजिकच होतें. इतक्यांत काय चमत्कार झाला ! अंधारांत अंतराळीं एक
तेजोवलय दिसूं लागलें, आणि बगळ्याच्या रंगासारखीं शुभ्र वस्त्रें परिधान
केलेला एक तेजस्वी पुरुष त्यांतून प्रकट झाला. मेंढपाळ घाबरले. एक
दोघे तर मूर्च्छित पडण्याच्या बेतांत होते. तोंच तो पुरुष गंभीर वाणीनें
बोलूं लागला, “ भिऊं नका, मी देवदूत आहे. मी तुम्हांला शुभवर्तमान
सांगण्यास आलों आहे. तुमचा उद्धारकर्ता आज जन्मास आला आहे.
गांवांत जा, गोठ्यामध्ये बाळंत्यांत गुंडाळून ठेवलेलें एक बालक तुम्हांला
दिसेल, तोच तुमचा उद्धारकर्ता. ” इतकें सांगून देवदूत अंतर्धान पावला.

देवदूताच्या सांगण्याप्रमाणें मेंढपाळ तडक गोठ्याकडे आले. पाहतात
तों मराया व योसेफ आपल्या मुलाला बाळंत्यांत गुंडाळून घेऊन बसलीं
होतीं. मेंढपाळांनीं परमेश्वराच्या नांवाचा जयजयकार केला, आणि देव-
दूतानें सांगितलेलें शुभवर्तमान निवेदन केलें. मराया व योसेफ यांना धन्य
धन्य वाटावें यांत नवल काय ? यापूर्वीं स्वप्नांत योसेफला दृष्टान्त झाला
होताच. बालकाचें दर्शन घेऊन मेंढपाळ घरोघर निघून गेले. यानंतर आठ
दिवसांनीं मुलाचें नांव येशू असें ठेवण्यांत आलें.

पुढें मातापितरांनीं येशूला जेरुसलेम येथील मंदिरांत आणिलें. या शहरांत सायमन नांवाचा कोणी धार्मिक मनुष्य राहत असे. त्याला असा दृष्टान्त झाला होता कीं, “ परमेश्वराचा प्रेषित पाहिल्यावांचून तुला मरण येणार नाही. ” याच वेळीं सायमनला अंतःकरणांत स्फूर्ति झाली आणि तो मंदिरांत आला. बालयेशूला पाहतांच त्याचे डोळे भरून आले. येशूला उचलून घेऊन त्यानें परमेश्वराचे धन्यवाद गाडले, आणि आतां आपणांस देह ठेवण्यास हरकत नाही असें म्हणून तो निघून गेला.

याच सुमारास कांहीं ज्योतिषी तेथें आले. पूर्व दिशेला त्यांना एक तारा दिसला, आणि त्यावरून येशूच्या अवताराची वार्ता त्यांना कळली होती. येशूच्या जन्मामुळे घाबरून गेलेल्या हेरोड राजानें त्यांना या नवीन अवताराचा शोध करण्यास पाठविलें होतें. पूर्वेकडील तारा नेईल तिकडे जावयाचें अशा धोरणानें ते मार्ग काढीत आले. येशू ज्या घरांत होता त्या घराजवळ ते ज्योतिषी येतांच तारा थांबला. ज्योतिषी घरांत आले. त्यांनीं येशूपुढें लोटांगण घातलें; त्याला सुवर्ण, गंधरस इ० दानें अर्पण केलीं, आणि नंतर ते परत फिरले.

हेरोड राजाकडे परत न जातां ज्योतिषी सरळ आपल्या देशाला निघून गेले. ते परत न आल्यामुळे हेरोडला अधिकच भय वाढूं लागलें. व्यसनी व दुर्बल राजे मोठे संशयी आणि भित्रे असतात. आपल्या राज्यांत आपल्या-हून वरचढ व लोकांवर प्रभुत्व गाजविणारा पुरुष निर्माण होणें त्यांना रुचत नाहीं. हेरोड राजाचें तसेंच झालें. येशूच्या पायांशीं उद्यां सारी जनता लोटांगण घालणार ही कल्पनाच त्याला असह्य झाली. येशूला मारेकरी घालण्याच्या विचारांत तो होता. इतक्यांत येशूच्या मातापित्यांना दृष्टान्त झाला कीं, “ आपलें बालक घेऊन मिसर देशांत जा आणि पुनः दृष्टान्त होईपर्यंत तेथेंच रहा. ” या दृष्टान्ताप्रमाणें तीं येशूला घेऊन रातोरात मिसर देशांत गेलीं. पुढें हेरोडच्या मृत्यूची वार्ता दृष्टान्ताप्रमाणेंच त्यांना समजली. तेव्हां येशूचा पिता योसेफ येशूला घेऊन गॅलिली प्रांतांत नझारेथ या गांवीं येऊन राहिला.

येशू मोठा होत चातला तसतसें त्याचें शारीरिक बळ व बुद्धीचें तेज विकास पावूं लागलें. एकदां योसेफ व मरिया त्याला घेऊन सणाकरिता

येरुशलेमला आलीं. उत्सव आटोपल्यानंतर तीं परत जाण्यास निघालीं. पण येशू मार्गेच राहिला. बाळ कोठें दिसत नाहीं हें पाहून मरिया घाबरली; तिच्या डोळ्यांस खळकन् पाणी आलें. 'माझा बाळ कुठें आहे. तो शोधून आणा हो !' म्हणून ती काकुळतीनें योसेफला विनवू लागली. योसेफनें तिचें सांत्वन केलें. आणि तो येशूचा शोध करूं लागला. तों जेरुशलेम येथील मंदिरांत येशू अध्यापकांच्या मेळ्यांत बसलेला त्याला दिसला. अध्यापकांशीं तो धार्मिक विषयावर चर्चा करीत होता. त्याचें अगाध ज्ञान व तेज पाहून अध्यापक चकित झाले. मग योसेफनें येशूला मरियाकडे आणिलें. त्याला पोटाशीं धरून मरिया म्हणाली, "बाळ, आम्हांला चुकवून तूं कां मार्गे राहिलास ? आमचा जीव कसा उडून गेला होता !" यावर येशू हसत हसत म्हणाला, "आई, तुम्हांला इतकें भ्यायचें कारण काय ? मी माझ्या पित्याच्या (प्रभूच्या) मंदिरांत होतो. " पण त्या भोळ्या भाबड्या आईबापांना या उद्गाराचें रहस्य कसें कळणार ?

याच काळीं जॉर्डन नदीच्या तीरावर एक विरक्त व धर्मशील मनुष्य रहात असे. त्याचें नांव योहान. योहान उंटाच्या केसांचें वस्त्र परिधान करी आणि कमरेस कातड्याची कमरबंदी घाली. टोळ आणि रानांत सांपडणारा मध हा त्याचा आहार. उपासतापास, व्रतवैकल्यें करावीं, आणि चित्तशुद्धि करून परमेश्वरास शरण जावें — हा त्याचा क्रम असे. 'पश्चात्तापानें पापाचा नाश होतो, देवाला शरण जा आणि स्वर्गाची प्राप्ति करून घ्या.' असा उपदेश करीत तो जॉर्डन नदीच्या खोऱ्यांतून हिंडे. त्यानें पवित्र जॉर्डन नदींत लाखों लोकांना बाप्तिस्मा देऊन शुद्ध केलें. सर्व लोक योहानला फार श्रेष्ठ पुरुष मानीत. कित्येकांना तर तो 'देवाचा पुत्र' ख्रिस्तच वाटे. पण योहाननें तत्काळ त्यांचें निराकरण करावें कीं, "अहो, तो देवाचा पुत्र मी नव्हे. तो अद्यापि अवतरावयाचा आहे. "

सूर्याचा उदय होण्यापूर्वीं पूर्व दिशेला प्रथम अरुण येतो. आपली लाल ध्वजा फडकावीत जणुं काय 'निगा रखो महाराज !' असें पुकारीत तो सूर्याच्या आगमनाची इशारत साऱ्या जगाला देतो. परमेश्वराचा अवतार होण्यापूर्वीं असाच कोणी तरी प्रथम भूमीवर येऊन अवतरणाऱ्या स्वागताची तयारी करून ठेवीत असतो. साहजिकच आहे. लोकांची

मनोभूमि तयार करून ठेवल्यावांचून अवताराची ओळख त्यांना कशी व्हावी ? योहान हा तसाच अग्रदूत होता. येशूच्या आधी पंधरा वर्षे पृथ्वीवर येऊन त्याने येशूचा मार्ग साफसूफ करून ठेविला.

इतर लोकांप्रमाणे येशूहि बातिस्मा घेण्याकरितां योहानकडे आला. योहान विरक्त असल्यामुळे तो मोठमोठ्या अधिकाऱ्यांना वा सत्ताधीशांना फारसा मोजून नसे. पण येशू समोर येतांच योहान त्याच्यापुढे नम्र झाला. येशूने बातिस्मा घेण्याची इच्छा दर्शवितांच योहान म्हणाला, “ श्रेष्ठ पुरुषा, तूं सर्व जगाचें तारण करणारा प्रभूचा लाडका पुत्र आहेस. तुझ्या वहाणा उचलण्याचीदेखील माझी पात्रता नाही. तूंच आम्हांला पावन करून घ्यायचें. मीं तुला बातिस्मा कसा द्यावा ? ” “ माझे म्हणणें मान्य कर. सर्व कांहीं धर्मांला अनुसरून झालें पाहिजे. ” असें येशूने त्याला सांगितलें. अखेर फारसे आढेवेढे न घेतां येशूला बातिस्मा देण्यास योहान तयार झाला.

विधिपूर्वक बातिस्मा घेऊन येशू जॉर्डन नदीतून बाहेर आला. तोंच एक चमत्कार घडून आला. अंतराळाचे निळे दरवाजे उघडले आणि वरून एक पांढरें शुभ्र कबूतर खाली उतरलें. तें तडक येशूकडे येऊन याच्यावर सांवली करून उभें राहिलें. योहान सद्गदित झाला. कारण तें पांढरें शुभ्र कबूतर पवित्र आत्म्याचें रूप होतें. येशू परमेश्वराचा पुत्र आहे हें सत्य जगास दाखविण्याकरितांच हा चमत्कार झाला. इतकेंच नव्हे तर दशदिशांतून शब्द घुमूं लागला कीं, “ हे माझ्या प्रिय पुत्रा, मी तुजवर प्रसन्न झालों आहे. ”

आतां येशूला मोठेंच दिव्य करावयाचें होतें. सैतानानें त्याला एका महाघोर अरण्यांत नेलें. या ठिकाणीं सर्प, वाघ इ० भयंकर प्राण्यांची वस्ती होती. सापांच्या उच्छ्वासांनीं तेथील हवा दूषित झाली असून हिंस्र पशूंच्या डरकाळ्या ऐकूं येत. चाळीस दिवस येशूला उपास करावा लागला. भुकेमुळे त्याला ग्लानि आली. पण त्याची आनंदी वृत्ति ढळली नाही. अखेर सैतान त्याला म्हणाला, “ तूं देवाचा पुत्र असशील तर येथील दगडधोंड्यांच्या भाकरी कर. ” यावर येशूने हसत हसत उत्तर केलें, “ बाबा रे, मनुष्य केवळ भाकरीवरच जगत नाही. परमेश्वराच्या तोंडून

बाहेर पडलेला प्रत्येक शब्द त्याला संजीवन देतो. ”

सैतानानें त्याला तेथून उचलून एका मंदिराच्या कळसावर बसविलें आणि म्हटलें, “ तूं देवाचा पुत्र असलास तर घे येथून खाली उडी. शास्त्रांत म्हटलें आहे ना कीं तुझ्या रक्षणासाठीं देव तत्पर राहील ? ” येशूनें तत्काळ उत्तर दिलें—“ अरे, पण शास्त्रांत असेंहि म्हटलें आहे कीं देवाची परीक्षा पाहूं नये. ”

अशा रीतीनें निरनिराळ्या प्रकारांनीं अडवून सैतानानें येशूची परीक्षा पाहिली. पण येशू नामोहरम झाला नाहीं. तेव्हां येशूला तेथेंच सोडून सैतान तेथेंच अदृश्य झाला. इतक्यांत देवदूत आले आणि येशूचा श्रमपरिहार करण्याकरितां त्याची सेवा करूं लागले. इकडे कित्येक यहुद्यांनीं योहानकडे माणसें पाठवून त्याला येशूसंबंधीं नाना प्रश्न विचारले. त्यानें येशू हाच देवाचा पुत्र आहे हें त्यांना पटवून देण्याची शिकस्त केली. अखेर त्यानें कबुतराचा चमत्कार जेव्हां सांगितला तेव्हां कोठें त्यांची खात्री झाली.

हळूहळू येशूच्या सभोंवतीं शिष्यांचा मेळा जमूं लागला. त्यांना घेऊन तो लोकांना पावन करीत आणि उपदेश देत हिंडूं लागला. काना नांवाच्या गांवीं एक लग्नसमारंभ होता. या समारंभाकरितां येशूला निमंत्रण होतें. तेव्हां तो आपली आई व आपले शिष्य घेऊन तेथें गेला. ऐन वेळीं अशी गंमत झाली कीं पाहुण्यांना वाढतां वाढतां द्राक्षारस संपून गेला. यजमानाचें तोंड चिमणीएवढें झालें. हें येशूच्या लक्षांत येतांच त्यानें चाक्रास सांगितलें कीं, ‘ येथें असलेल्या सहा दगडी कुंड्या पाण्यानें भरा. ’ चाक्रांनीं त्याप्रमाणें केलें. मग येशू म्हणाला, “ आतां हेंच पाणी नेऊन पंक्तीत वाढा. ’ येशूनें आपल्या सामर्थ्यानें त्या पाण्याचा उत्तम द्राक्षारस तयार केला होता.

असेच आणखीहि अनेक चमत्कार येशूनें केले. त्या प्रान्तांतील एक महारोगी मनुष्य येशूकडे आला आणि म्हणाला, “ प्रभो, तुझा प्रसाद झाला कीं मी तत्काळ रोगमुक्त होईन. ” येशूनें “ तथास्तु ” असें म्हणतांच तो रोगी खडखडीत बरा झाला. अशाच रीतीनें पक्षघात झालेले व पांगळे लोक येशूनें आपल्या कृपाकटाक्षानें बरे केले. हें वर्तमान

त्या प्रान्तांत चोहीकडे पसरून दीन, पंगु, पीडित अशा लोकांच्या झुंडीच्या झुंडी येशूच्या दर्शनाला येऊं लागल्या.

नंतर येशू समुद्रकांठीं आला. तेथें मत्तय नांवाचा एक जकातदार बसला होता. जकातदाराचें काम त्या काळीं लोक हलकें मानीत. कारण जकातदार परक्यांचे सेवक आणि शिवाय पैसे खाणारे ! पण ‘ भेदाभेद-भ्रम अमंगळ ’ असें मानणाऱ्या परमेश्वररूपी येशूला त्याचें काय ? त्यानें मत्तयकडे पाहिलें आणि “ ऊठ, माझ्या मार्गे ये. ” असें म्हटलें. एखाद्या प्रबळ मंत्रानें भारल्याप्रमाणें मत्तय उठला आणि येशूच्या पाठोपाठ जाऊं लागला. त्यानें आपलें सर्वस्व तेथें ठेवून दिलें. पुढें मत्तयनें आपल्या गुरूला — येशूला — एक मोठी मेजवानी दिली. मत्तयसमवेत येशू हसत खेळत खाद्यपेयांचा समाचार घेऊं लागला. तेव्हां मत्सरी व कुत्सित भिक्षुकांनीं त्याच्या शिष्यांजवळ कुरकुर करण्यास सुरुवात केली कीं, “ हें हो काय ? तुमचा हा गुरु आपणाला परमेश्वराचा पुत्र म्हणवतो आणि खुशाल या हीन दर्जाच्या जकातदाराबरोबर जेवतो ! ! ” हे उद्गार येशूला ऐकूं आले तेव्हां तो खड्या सुरानें व अधिकारवाणीनें म्हणाला, “ अहो निरोगी लोकांना वैद्याकडे धांव व्यावी लागत नाहीं, तर रोग्यांना वैद्याची गरज असते. जे हीन, दीन, पश्चात्ताप पावलेले असतील त्यांचा उद्धार करण्यास मी आलों आहे. मला नुसता सोंवळेपणाचा टेंभा मिरवावयाचा नाहीं. ” हें उत्तर ऐकतांच टीकाकारांचीं तोंडे बंद झालीं.

नंतर लोकांना उपदेश देत देत येशू एकान्त स्थळीं डोंगरावर निवून गेला. सारी रात्र त्यानें परमेश्वराच्या प्रार्थनेंत घालविली. दुसरे दिवशीं आपल्या बारा शिष्यांस त्यानें बोलावून घेतलें आणि त्यांना उपदेश करण्यास आरंभ केला. तो ऐकण्यास तेथें हजारों लोक गोळा झाले. येशूचा हा उपदेश “ **पर्वतावरील प्रवचन** ” या नांवानें विख्यात आहे. नीति आणि धर्म यांचा उदात्त व सुबोध उपदेश या प्रवचनांत असून जगाच्या अंतापर्यंत त्याचें सौंदर्य कायम राहील. येशू म्हणाला,

“ जे नम्र व लीन आहेत ते धन्य होत ! कारण ते पृथ्वीचें राज्य मिळवतील. जे दयाशील आहेत ते धन्य होत ! कारण त्यांच्यावरच देव दया करील. जे अंतःकरणानें शुद्ध आहेत ते धन्य होत ! कारण

त्यांना परमेश्वर दिसेल. धर्मासाठी ज्यांनी छळ सोसला ते धन्य होत ! कारण त्यांना स्वर्गाचे राज्य मिळेल.

“ जुने धर्मशास्त्र रद्द करण्यास मी आलों नाही तर ते पुरे करण्याकरिता मी अवतरलों आहे. कारण धर्मशास्त्र हे अबाधित रहावयाचे. शपथ वाहू नका. स्वर्ग हे देवाचे सिंहासन आहे म्हणून त्याची शपथ वाहू नका. पृथ्वी हे त्याचे पदासन आहे म्हणून तिचीहि शपथ वाहू नका. इतकेच काय पण स्वतःच्या मस्तकाचीहि शपथ वाहू नका. कारण मस्तकावरील एक केसहि तुम्हांला काळा किंवा पांढरा करता येणार नाही.

“ आपल्या वैज्यावरहि प्रेम करा. परमेश्वर पहा, — चांगल्या — वाइटावर सारखाच सूर्यप्रकाश पाडतो. धार्मिक व अधार्मिक यांच्यावर सारखीच जलवृष्टि करतो, परमेश्वराचे अनुकरण करून तुम्ही सर्वांशी समभावाने वागा.

“ लोकांनी आपले पोवाडे गावे या हेतूने सर्वासमक्ष दानधर्म व परोपकाराची कृत्ये करू नका. तुमच्या उजव्या हाताने केलेले सत्कृत्य डाव्या हाताला कळता कामा नये.

“ या जगांत स्वतःच्या सुखासाठी धनसंचय करू नका. कारण या जगांतले धन नाशवंत आहे. ते केव्हां नष्ट होईल याचा भरंवसा नाही. उलट स्वर्गांतले धन शाश्वतचे आहे; म्हणून सत्कृत्ये करून स्वर्गांत धनसंचय करून ठेवा. आपल्या जीवनाविषयी काळजी बाळगू नका. रानांतल्या पांखराकडे पहा. तीं पेरणी करीत नाहीत किंवा धान्य सांठवूनहि ठेवीत नाहीत. पण परमेश्वर त्यांचे पोषण करतो ना ? रानांतल्या पांखरांप्रमाणे तुम्हीहि त्याचीं लेकरेच आहांत. तो तुमचीहि काळजी घेईल. उद्यांची चिंता करीत बसू नका. कारण असे करण्याने धर्माचरणाकडे तुमचे दुर्लक्ष होईल.

“ तुम्हांला दुसऱ्याच्या डोळ्यांतले कुसळ दिसते, पण स्वतःच्या डोळ्यांतले मुसळ दिसत नाही. काय ढोंग हे ! अगोदर स्वतःच्या डोळ्यांतले मुसळ काढा आणि मग दुसऱ्याच्या डोळ्यांतील कुसळाकडे लक्ष द्या.

“ प्रार्थनेत फार मोठें सामर्थ्य आहे. म्हणून - मागा म्हणजे मिळेल, शोधा म्हणजे सांपडेल, आणि ठोठवा म्हणजे उघडेल. मला नुसतें ‘ हे गुरो ! ’ म्हणून संबोधणाऱ्या लोकांना स्वर्गप्राप्ति होणार नाही; तर परमेश्वराच्या राज्याचे नियम तंतोतंत पाळणाऱ्यांना तें परमपद मिळेल. ”

या उपदेशानंतर येशू नित्याप्रमाणें चोर्हीकडे संचार करूं लागला. एकदां त्यानें खवळलेला समुद्र शान्त केला. एकदां तो पाण्यावरून सरळ चालत गेला. महारोगी, पांगळे, आंधळे असे पीडित लोक आपल्या हस्त-स्पर्शानें बरे करावयाचे, आणि पश्चात्ताप पावलेल्यांना उपदेश करावयाचा— हा तर त्याचा नेहमींचा क्रम असे. त्याची वाढती लोकप्रियता भिक्षुकांना जाचक होऊं लागली. त्यानें केलेले नवीन चमत्कार ऐकत असतां राजसत्तेला कंप सुटूं लागला.

बेथामी नांवाच्या गांवांत येशूचा एक परमभक्त लाजारस हा आजारी पडला. त्याच्या बहिणींनीं येशूला निरोप पाठविला कीं, “ प्रभो, तुझा मित्र अंधरुणाशीं खिळला आहे. तूं लौकर ये. ” पण येशू बेथामीला पोचण्याच्या अगोदरच लाजारस इहलोक सोडून गेला होता. येशू बेथामीत शिरतांच शोकविव्हाळ झालेल्या लाजारसाच्या बहिणींनीं हंबरडा फोडला, आणि लाजारसाच्या मृत्यूची वार्ता त्याला सांगितली. येशूनें त्यांचें सान्त्वन केलें आणि म्हटलें, “ शोक करूं नका. तुमचा भाऊ परत मिळाला म्हणजे झालें ना ! ” इतकें बोलून त्याने लाजारसाला हांक मारली. त्यासरशीं समाधि दुभंग होऊन तीतून सजीव झालेला लाजारस बाहेर पडला. या चमत्कारानें सारे लोक थक्क झाले; पण भिक्षुक व अधिकारी यांच्या छातींत धडकी भरली, आणि येशूला कसा नष्ट करावयाचा याचा ते विचार करूं लागले.

अखेर येशू गाढवाच्या शिंगरावरून जेरुशलेमकडे निघाला. वाटेनें लाखों लोक त्याला सामोरे जात. कोणी आपल्या मौल्यवान् झग्याच्या पायघड्या त्याच्या मार्गावर घालाव्या, तर कोणी हिरव्यागार पल्लवांनीं त्याचा मार्ग आच्छादून टाकावा. शहरांत येऊन त्यानें मंदिरांत प्रवेश केला आणि तेथील साहित्य उध्वस्त करून तो आवेशानें व रागानें

पुजाऱ्यांस म्हणाला, “ हें मंदिर प्रभूच्या प्रार्थनेकरितां असून तुम्हीं त्याला लुटारुंचा अड्डा बनविला आहे. ” आपल्या स्वार्थावर, दंभावर आणि अधार्मिकपणावर येशूनें अचूक घाव घातला, म्हणून पुजारी खवळले. येशूच्या वाढत्या यशामुळे राजसत्तेलाहि त्याच्याबद्दल मत्सर वाढूं लागला होताच. तेव्हां भिक्षुक व अधिकारी यांनीं मिळून येशूचा निःपात करण्याचें ठरविलें. आतां आपला अवतार संपत आला हें येशूलाहि कळून चुकलें.

मग त्यानें निरवानिरव करण्यास सुरुवात केली. आपल्या शिष्यांना अहंकाराची बाधा होऊं नये म्हणून त्यानें आपल्या शिष्यांचे पाय स्वतः धुतले आणि अशा रीतीनें नम्रतेचा धडा घालून दिला. सद्वदित झालेल्या शिष्यांना त्यानें आपला अंतकाळ समीप आल्याचें सांगितलें. त्यांच्या डोळ्यांत अश्रू उभे राहिले. “ प्रभो, आम्हीं तुम्हांला कधींहि विन्मुख होणार नाहीं. ” असे भक्तियुक्त उद्गार सर्वांनीं काढले. पण त्रिकालज्ञ येशूनें श्रमी होऊन सांगितलें, “ बाबांनो, माझ्या शिष्यत्वाचें असिधारान्नत तुम्हांला अखेरपर्यंत झेपणार नाहीं. तुझ्यापैकीं एकजण माझा विश्वासघात करून मला शत्रूच्या हवालीं करील. ” नंतर पिटरकडे वळून तो म्हणाला, “ उद्यां कोंबडा आरवण्याच्या आंतच तूं माझें शिष्यत्व नाकबूल करशील ” यावर पिटरनें काकुळतीनें सांगितलें, “ प्रभो, ही गोष्ट कदापि होणार नाही. ”

संध्याकाळ झाली. सूर्यगोल अस्तगिरीवरून अंतराळांत कोठें तरी गरंगळून पडला. रात्रीनें आपला अंमल जगावर बसविला. येशू प्रार्थना करीतच होता. देवदूत त्याला धीर देत होते. “ अहो, झोंपूं नका. माझ्या सभोंवतीं वसून रहा. ” असें त्यानें शिष्यांस विनविलें. त्यांनीं कांहीं वेळ पहारा केला. पण अखेर त्यांनाहि झोंपा लागल्या. निर्वाणकाळ समीप आला म्हणून अधिकच एकाग्र होऊन येशू प्रार्थना करूं लागला. त्याच्या अंगांतून रक्तासारखे लाल घर्मबिंदु टप् टप् टिबकत होते !

मध्यरात्र उलटून गेली, तोंच नागव्या तलवारी घेतलेले शिपाई आंत घुसले आणि — अरेरे ! त्यांचा म्होरक्या येशूचाच एक शिष्य यहूदा होता. त्यानें येशूचें चुंबन घेतलें. त्यासरशीं शिपायांनीं येशूला पकडलें. ‘मी ज्याचें

चुंबन घेईन तोच येशू आहे असें समजा ' असा त्याचा संकेत पूर्वीच ठरला होता. शिपायांनीं विचारलें, “ नाझरेथकर येशू तो तूंच का ? ” येशूनें धिटार्ईनें उत्तर दिलें, “ होय. पण तुम्ही असे चोरांसारखे रात्रीं मला धरायला कां आलांत ! मी माझा उपदेश सार्वजनिक रीतीनें करीत नसे काय ? ” इतक्यांत येशूच्या बरोबरच्या लोकांनीं तलवारी काढल्या व ते शिपायांवर चालून गेले. पण येशूनें गर्जून सांगितलें, “ हां, थांबा. आपल्या तलवारी म्यानांत घाला. जे तलवारी चालवतात ते तरवारीनेंच मरतात. स्वसंरक्षणाविषयीं मी असमर्थ आहे असें का तुम्हांला वाटतें ? मी इच्छा प्रकट करण्याचा अवकाश कीं, माझा पिता सशस्त्र देवदूतांचीं पथकेंच्या पथकें माझ्या संरक्षणासाठीं पाठवील. पण मला तसें करावयाचें नाहीं. हा पुढें आलेला पेला कितीहि कडू असला तरी मला तो घेतला पाहिजे. ”

येशूचा शिष्य पिटर तेथेंच होता. शिपायांनीं त्याला विचारिलें, “ तूं येशूचा शिष्य ना ? ” “ छे ! मी त्याचा कोणी नाहीं. ” पिटरनें उत्तर दिलें. इतक्यांत कोंबडा आरवला. पिटरला येशूच्या वचनाची आठवण झाली. पण आतां काय ?

नंतर येशूला मुख्य उपाध्यायाकडे नेण्यांत आलें. “ मानवी हातांनीं बांधलेलें हें मंदिर उध्वस्त करून टाकीन आणि त्या जागीं तीन दिवसांत नवें मंदिर उभारीन. ” असें येशू म्हणाल्याचें कांहीं पुजारी सांगूं लागले. ‘ मी यहूद्यांचा राजा आहे ’ ही तर येशूची नेहमींचीच घोषणा होती. येशूला लाथाबुक्यांचा मार देऊन व फटके मारून राजसिंहासनापुढें नेण्यांत आलें.

येशू शान्त होता. पाखंडी, राजद्रोही अशा शेलक्या विशेषणांचा त्याच्यावर वर्षाव होई. ‘ अहो, यहूद्यांचे राजे ! ’ म्हणून कोणी त्याला चिडवीत. कोणी तर त्याच्या तोंडावर थुंकलेदेखील. पण त्याची शान्ति डळमळली नाहीं. झंझावातानें मेरुपर्वताला का कंप सुटणार ? येशूचें एकच म्हणणें— “ मी यहूद्यांचा राजा आहे मी देवाचा पुत्र आहे. ”

तो दिवस सणाचा होता. त्या वेळच्या कायद्याप्रमाणें एका गुन्हेगाराला त्या दिवशीं माफी मिळत असे. येशूच्याबरोबर बारब्बा नांवाच्या

दरवडेखोराची चवकशी होणार होती. न्यायाधीशानें विचारलें, “ माफी कोणाला द्यावयाची ? ” अज्ञ व खुनशी पुजारी ओरडले, “ बारब्बाला—बारब्बाला. ” “ आणि येशूला ? ” “ क्रूसावर चढवा, क्रूसावर. ” मूढांनीं गर्जना केली. दरवडेखोराला माफी मिळाली,—देवाचा पुत्र सुळावर चढला !

मग येशूला किरमिजी रंगाचा झगा चढवून त्याच्या डोक्यावर कांट्यांचा मुकुट चढविण्यांत आला आणि त्याला सुळावर चढविलें. हाय ! अहंकारानें भ्रमिष्ट झालेल्या त्या लोकांनीं त्याला खिळे मारिले. असह्य वेदना होत होत्या, डोळ्यांपुढें अंधारी येत होती, तरी येशूनें कोणाला शिव्या दिल्या नाहींत वा शोक केला नाहीं. त्याची प्रार्थना चालू होती कीं, “ परमेश्वरा, या लोकांना तूं क्षमा कर; कारण आपण काय करतो ! हें त्यांना कळत नाहीं. ”

अखेर हा परमेश्वराचा प्रेषित, महान् संत आणि दयेचा सागर अंत पावला. त्या वेळीं सर्वत्र अंधार पडला, मंदिरांतील पडदा वरपासून खालपर्यंत उभा चिरला गेला, खडक दुभंग झाले व थडगीं फुटलीं. येशूची उत्तरक्रिया करण्यांत आली. पण तीन दिवसांनीं त्याची समाधि उकरून पाहतात तों त्याचा देह कोठें आहे ? दया, नीति आणि आत्मयज्ञ यांचा संदेश मानवजातीला देऊन तो देवाचा प्रिय पुत्र केव्हांच आपल्या पित्याच्या दिव्य लोकीं निघून गेला !

४. महंमद पैगंबर

इसवी सन ५६९ च्या एप्रिल महिन्यांत एके रात्री साऱ्या जगांत एकामागून एक चमत्कार घडून आले. सावा सरोवराचें पाणी हटत हटत मूळच्या जिवंत झऱ्यापर्यंत गेलें. तैग्रीस नदीला महापूर आला. पर्शियाचा मुख्य न्यायाधीश खादी याला अशें स्वप्न पडलें कीं, एका अरबानें आपला भयंकर उंट जिंकून नेला. शतकानुशतकें जळत राहिलेला पारसिकांचा पवित्र अग्नि किंचित् काळ लुप्त झाला, आणि जगांतील कित्येक मूर्तीना तडे गेले. या चमत्कारांतच मक्का शहरीं अमीना नांवाच्या स्त्रीनें एका पुत्ररत्नास जन्म दिला. हा मुलगा जन्माला येतांच भोंवतालच्या प्रान्तांत दिव्य प्रभा फाकली आणि त्याच्या तोंडांतून शब्द बाहेर पडले, “ईश्वर सर्वश्रेष्ठ आहे, आणि मी त्याचा प्रेषित आहे.” मुसलमानी धर्माचा संस्थापक महंमद पैगंबर तो हाच.

महंमदाचा बाप अब्दुल्ला महंमदाच्या जन्मापूर्वीच मृत्यु पावला होता. त्यानें महंमदाकरितां कांहीं जिंदगी अशी ठेविली नव्हती. थोडीं मेंढरें, पांच उंट आणि एक गुलाम बाई ही काय ती महंमदाची वडिलोपार्जित मिळकत. महंमदाची आई अमीना पतीच्या शोकानें आणि संसाराच्या कष्टांनीं अगदीं खंगून गेली होती. आपल्या पुत्राचें संगोपन आपल्या हातून नीट तऱ्हेन होईल अशी खात्री तिला वाटेना. म्हणून तिने शेजारच्या डोंगरी मुलुखांतील बेतुइन अरबांच्या टोळीपैकीं हलेमा नांवाच्या एका दाईला बोलावून घेतलें आणि महंमदाला तिच्या ओटींत घातलें. हलेमा छोट्या महंमदाला घेऊन घरची वाट चालूं लागली.

वाटेत एक चमत्कार घडून आला ! हलेमा महंमदाला घेऊन ज्या खेचरावरून जात होती त्याला अकस्मात् वाचा फुटली आणि तें म्हणालें, “अहो, देवाच्या प्रेषिताला मी माझ्या पाठीवरून नेत आहे.” रानांत इतस्ततः बागडणाऱ्या कोंकरांनीं क्षणभर थांबून लहानग्या महंमदापुढें माना लवविल्या आणि आकाशांतून वेगानें जाणारा चंद्र महंमदाच्या

सन्मानार्थ कांहीं काळ थांबला.

हलेमाच्या झोंपडीत कसलीच ददात उरली नाही. महंमदाचें आगमन होतांच भोंवतालचीं कुरणें हिरवींगार दिसूं लागलीं, विहिरी व झरे पाण्यानें भरून वाहूं लागले, आणि मेंढरांचे कळप दसपट वाढले. अशा स्थितीत हलेमाच्या प्रेमळ संगोपनाखालीं महंमद वाढूं लागला. वयाच्या तिसऱ्या वर्षीं हलेमाचा मुलगा मसऊद याच्याबरोबर महंमद खेळत असतां चक्र-चकीत पंलांचे दोन देवदूत अंतराळांतून तेथें आले. त्यांपैकीं जेब्राएलने महंमदाला कुरणावर निजविलें आणि हलक्या हातानें त्याचें हृदय बाहेर काढलें, मग त्या हृदयांतील पापमय आणि वाईट वाईट जें थोडेंफार होतें तें सर्व काढून टाकून त्यानें त्यांत श्रद्धा, ज्ञान आणि तेज भरलें, व नंतर तें हृदय महंमदाच्या शरीरांत जसेच्या तसें बसवून टाकलें. इतकें होतांच ते दोघे देवदूत निघून गेले.

हा सर्व प्रकार पाहून मसऊद गोंधळून गेला. तो धांवत धांवत आपल्या आईकडे आला. तिला त्यानें घडलेली सर्व हकिकत सांगितली. असलें हें विलक्षण मूल आपल्या घरीं नको म्हणून हलेमानें महंमदाला परत मक्केस आणिलें आणि अमीनाच्या (त्याच्या आईच्या) हवालीं केलें. यापुढें महंमदाचा सांभाळ अबू तालेब नांवाच्या त्याच्या चुलत्यानें केला.

महंमद साधारण मोठा झाल्यावर उद्योगधंदा करूं लागला. त्या वेळीं मक्केहून सीरिया, येमेन वगैरे ठिकाणीं बराच मोठा व्यापार चाले. तेव्हां व्यापारी काफिल्याबरोबर महंमद हमेशा सफरी करीत असे. हा धंदा म्हणजे बराच रुक्ष आणि कष्टाचा. पण महंमदाची प्रतिभा त्यांतच प्रफुल्लित झाली. लांबलांबच्या सफरींत, खालीं विस्तीर्ण मैदान आणि वर अनंत आकाश असे कित्येक दिवस जात. रानवारे सारखे वाहात असत. अशा वेळीं महंमदाचें चिंतनशील मन स्वैर भरारी घेऊन तत्त्वज्ञानांत विहार करूं लागावें यांत आश्चर्य नाही. दाऊद आणि मूसा या प्राचीन प्रेषितांचें तरुणपण असेंच रानमाळावर गेलें होतें. म्हणून महंमदानें कधीं कधीं मौजेनें म्हणावें, “ दाऊद, मूसा किंवा मी यांच्याप्रमाणें खुल्या पठारावर ज्यांनीं काळ घालविला नाही, त्यांना कधींच देवाचा साक्षात्कार होणार नाही. ” या सफरींतच महंमदाला अरब लोकांची स्थिति सूक्ष्मपणानें

पाहण्याची संधि मिळाली.

महंमदाच्या वेळीं अरब अगदीं रानटी स्थितींत होते असें म्हणण्यास हरकत नाही. त्यांच्या असंख्य टोळ्या असत. प्रत्येक टोळीचें दैवत वेगळालें. शहरबाजारांतून राहणारे अरब आणि उंटावरून भटकणारे अरब असे दोन मुख्य तट त्यांच्यांत पडले असून हे स्थायिक आणि भटक्ये दोनही लोक एकमेकांना तुच्छ लेखीत. देश, धर्म किंवा संस्कृति यांपैकीं कोणतेंच त्यांना एकत्र आणण्यास नव्हतें. त्यामुळें अरब म्हणजे एक विस्कळित व रानटी लोकांचा समूह होता असें म्हणण्यास हरकत नाही. सिंह, घोडा, दगड, झाडें ह्या देवांच्या मूर्ति कल्पून त्यांची पूजा करण्यांत अरबांना पुण्य वाटे. स्त्रियांना ते गुलामासारखे वागवीत. बापाच्या व नवऱ्याच्या मिळकतीवर स्त्रीचा काडीचाहि हक्क नसे. मुलींना जिवंत पुरण्याची चाल त्यांच्यांत होती. मृत्यूनंतर माणसांचें काय होणार आहे याबद्दल अरब बेफिकीर असत. लूटमार, चैन, दारू आणि जुगार एवढें असलें कीं स्वर्ग-सुख मिळालें असें त्यांना वाटे.

ही सर्व स्थिति अवलोकन केल्यावर महंमदाला दुःख झालें आणि अरब लोकांची सुधारणा केली पाहिजे अशी त्याला तळमळ लागली. याच सुमारास खादिजा नांवाची एक श्रीमंत विधवा बाई मक्का येथें राहत होती. ती महंमदाहून बरीच मोठी होती. महंमदाचें सौंदर्य, बुद्धिमत्ता आणि स्वभाव यांची खादिजावर चांगलीच मोहिनी पडली आणि त्याच्याशीं विवाह करावा असें तिला वाटूं लागलें. महंमदालाहि तिजबद्दल प्रेम वाटत होतेंच. लौकरच दोघांचें लग्न झालें. सुखाचा संसार चालू झाला. खादिजा महंमदाला देवाप्रमाणें मानी. या लग्नामुळें उद्योगधंद्याबद्दलची कटकट कायमची टळून महंमदाला चांगलें स्वास्थ्य मिळालें, आणि चिंतनांत व विचारांत त्याचा काळ शांतपणें जाऊं लागला.

महंमदाच्या डोक्यावर अधान्तरां नेहमीं एक अभ्रपटल दिसे. तसेंच त्याचीं पावलें कधींहि जमिनीवर उमटत नसत. या व अशा लक्षणांवरून तो प्रेषित असावा असें भाविकांना वाटूं लागलें, आणि इमानी म्हणून महंमदाची कीर्ति लौकरच चोर्हीकडे पसरली. एकदां काबा मंदिरांत कांहीं दुरुस्ती चालली होती. हें मंदिर म्हणजे अरबांचें तीर्थक्षेत्र. तेथील झमझम

विहीर म्हणजे इस्माईलकरिता (अरबांचा पूर्वज) परमेश्वरानें निर्माण केलेला झरा अशी त्यांची श्रद्धा. साहजिकच धर्मभोळ्या अरब जातींत हक्काकरितां तंटे लागत. काबा मंदिरांत एक पाषाण होता. हा मूळचा पांढरा शुभ्र असून स्वर्गांतून पडला; परंतु पापी मानवांच्या स्पर्शानें तो काळा झाला असें अरब मानीत. हा पाषाण एका ठिकाणाहून दुसरीकडे न्यावयाचा होता. तो कोणी न्यावा याविषयीं चार अरब जमातींत वाद लागला. अखेर असें ठरलें कीं, दुसरे दिवशीं सकाळीं जो कोणी इसम प्रथम काबा मंदिराकडे येईल त्यानें तो पाषाण उचलावा. सुदैवानें तो इसम महंमदच निघाला. लोकांना आनंद झाला. प्रथम महंमदानें तंथ्याचें कारण ऐकून घेतलें. मग त्यानें एक मोठें चौकोनी कापड जमिनीवर अंथरलें आणि त्यावर तो पाषाण ठेवला. नंतर चारहि जमातींच्या पुढाऱ्यांना बोलावून त्यांपैकीं प्रत्येकास कापडाचा एक एक कोपरा धरण्यास सांगितलें. अशा रीतीनें महंमदानें मोठ्या चातुर्यानें त्यांचें समाधान केलें.

या वेळीं महंमद एखाद्या सामान्य घरगुती वळणाच्या मनुष्याप्रमाणें आयुष्य घालवीत होता. त्याचा लौकिक चांगला होता. पाहतांक्षणींच तो लोकांवर आपली छाप पाडी. तो मध्यम उंचीचा पण मजबूत बांध्याचा होता. भव्य कपाळ, टवटवीत वर्ण, बांकदार नाक, काळेभोर तेजस्वी डोळे, लांब सडक काळी दाढी, आणि ओंठ विलग होतांच हिरकण्यांप्रमाणें चमकणारे दांत यामुळें त्याचा चेहरा फारच आकर्षक दिसे. त्याची राहणी अत्यंत साधी होती. खजूर व पाणी हें त्याचें रोजचें जेवण. जेवावयाच्या वेळीं कोणी अतिथि आला तर महंमदानें आपलें ताट त्याच्यापुढें सरकवावें. जी वागणूक श्रीमंतांशीं तीच गरीबांशीं. आपला झैद नांवाचा नोकर वारला तेव्हां महंमद धाय मोकलून रडला. एखादा मित्र झाला की त्याला जन्मभर अंतर द्यावयाचें नाहीं. आंत एक आणि बाहेर एक अशा वागण्याचा तर त्याला फार तिटकारा होता. अशा सद्गुणांमुळें महंमद अत्यंत लोकप्रिय व्हावा यांत काय नवल ?

वयाला तीस वर्षें लोटल्यानंतर महंमदानें एकान्तांत जाऊन दीर्घकाळपर्यंत चिंतन करण्याचा क्रम आरंभिला. उपासतापास आणि प्रार्थना हीं तर नेहमींच चालू असत. वराका नांवाचा त्याच्या सासुरवाडचा एक

नातलगे होता. हा मोठा विद्वान् व ज्योतिषी म्हणून गणला जाई. वायबलचें अरबी भाषेत प्रथम रूपान्तर केलें तें यानेंच. या गृहस्थार्थी महंमद धार्मिक विषयावर चर्चा करी. व्यापाराच्या निमित्तानें जे कित्येक यहूदी व ख्रिस्ती तेथें येत त्यांच्याशीं संभाषण करून त्यानें निरनिराळ्या लोकांच्या धर्मकल्पनांचें ज्ञान करून घेतलें. तथापि, या सर्वोपेक्षां महंमदाला खरें ज्ञान झालें तें अंतःस्फूर्तीनेंच. आपण परमेश्वराचे प्रेषित आहों असा विश्वास त्याच्या मनांत अधिकाधिक बळावूं लागला. ईश्वरी संदेश त्याला सदैव ऐकू येई. कित्येकदां तो देहभान हरपून त्याच तंद्रींत तासचे तास राही. हारा पर्वत हें त्याचें समाधीचें ठिकाण होतें.

अशाच तंद्रींत महंमद एके रात्री असतांना त्याच्या कानांवर साद आली. त्यानें डोळे उघडून पाहिलें तों एक तेजाचा लोळ त्याच्यापुढें आला. त्या दीप्तीनें महंमदाला क्षणभर मूर्च्छाच आली. पण पुनः तो भानावर आला. पाहतो तों मनुष्यरूप धारण केलेला एक देवदूत पुढें उभा राहिला. त्याच्या हातांत एक रेशमी वस्त्र होतें. त्यावर चकचकीत अक्षरांत लिहिलेला लेख होता. तें वस्त्र महंमदापुढें धरून देवदूत म्हणाला, “वाचून पहा !” महंमदानें उत्तर दिलें, “मला वाचतां येत नाहीं.” देवदूत पुनः म्हणाला, “अरे ! देवाचें नांव घे. त्यानेंच ही सृष्टि उत्पन्न केली. त्यानें एका रक्तत्रिदूपासून मनुष्य निर्माण केला. त्या परमात्म्यानें मनुष्याला जें माहीत नव्हतें त्याची त्याला ओळख करून दिली.” एवढें ऐकतांच महंमद वाचूं लागला. त्याला वाचनाचें ज्ञान झालें. महंमदानें या रेशमी कापडावर जें वाचलें तेंच पुनः कुराणांत सांगितलें आहे. महंमदाचें वाचन संपतांच देवदूत म्हणाला, “धन्य महंमद ! तूं खरोखर परमेश्वराचा प्रेषित आहेस. मी त्याचा जेब्राएल नामक दूत आहे.” इतकें बोलून जेब्राएल अंतर्धान पावला.

हा साक्षात्कार होऊन गेल्यावर महंमद थरथर कांपत होता. आपली प्रेमळ गृहिणी खादिजा हिला त्यानें प्रथम हा चमत्कार सांगितला. तिचा आनंद गगनांत मावेना. ती एकदम उद्गारली, “महाराज ! देवदूतानें सांगितलें त्यांत असत्य तें काय आहे बरें ? आपण भाऊवंदांशीं प्रेमळपणानें

वागतां; शेजाऱ्याकडे ममतेने पाहतां; भूतदया हा आपला धर्म आहे; अतिथिसत्कार हें आपलें ब्रीद आहे; स्वतःच्या शब्दाची आपणाला चाड आहे; आपण सत्याचे पाठीराखे आहां. खरोखर त्या गुणांवरूनच आपण प्रेषित आहां हें स्पष्ट दिसत नाहीं काय ? ” वराकाला ही गोष्ट कळतांच तोहि आनंदानें म्हणाला, “ खादिजा, तुझें म्हणणें चूक नाहीं. महंमद खरोखरच प्रेषित आहे. प्राचीन काळीं मूसाकडेदेखील असाच देवदूत परमेश्वरानें धाडिला होता. ” खादिजानें या नव्या प्रेषिताचें शिष्यत्व पत्करलें. नंतर झैद नांवाच्या एका नोकरानें महंमदी धर्माची दीक्षा घेतली. महंमदी धर्माचे हे पहिले दोन अनुयायी होत.

यानंतर महंमद उघडपणें आपल्या धर्माचा उपदेश करूं लागला. तो उच्च रवानें सांगे कीं,

“ ईश्वर एकच आहे आणि मी त्याचा प्रेषित आहे. स्वर्ग आणि पृथ्वी हीं परमेश्वराच्या मालकीचीं आहेत. त्याला भूतभविष्याचें ज्ञान आहे. पण त्याच्या ज्ञानाची कल्पना आपणांला कशी येणार ?

एक दिवस असा उजाडेल कीं, त्या वेळीं सूर्यावर आच्छादन पडेल, तारे आकाशांतून निखळून पडतील, गुरांढोरांची आवाळ होईल, समुद्र उकळूं लागतील आणि मृत देहांत पुनः आत्मे शिरून ते संचार करूं लागतील.

त्या वेळीं आज जमिनींत जिवंत गाडलेल्या मुली जाब विचारतील. प्रत्येक प्राण्याची पापपुण्याची नोंद तपासली जाईल.

दुसऱ्याशीं खोटेपणानें वागूं नका. सत्यावर खोटेपणाचें पांघरूण कधीं घालूं नका. नेहमीं विनम्र असा. गर्विष्ठावर परमेश्वर प्रेम करीत नाहीं.

मनुष्य मेला म्हणजे शेजारी विचारतात कीं, त्यानें संपत्ति काय ठेविली ? पण देवदूत विचारतात कीं, त्यानें कोणतीं सत्कृत्यें करून स्वर्गांत पुण्य संपादून ठेविलें ?

न्यायासारखा पाठीराखा नाहीं, बुद्धीसारखा शास्ता नाहीं आणि सत्यासारखा सखा नाहीं. ”

महंमदाच्या धर्मांला जसजसे अधिकाधिक लोकां मिळूं लागले तसतशीं पुजाऱ्यांचीं धार्मीं दणाणलीं. मक्केच्या सभोंवार असंख्य देवांच्या मूर्ति होत्या. भाविक अरबांच्या झुंडीच्या झुंडी येथें येऊन मूर्तींना नैवेद्य व दानें अर्पण करीत. साहजिकच पुजाऱ्यांना गडगंज सामुग्री आणि द्रव्य हीं मिळत असत. पण महंमदानें मूर्तिपूजेविरुद्ध बंड पुकारतांच आपल्या वैभवावर ही मोठीच गदा आली असें त्यांना वाटूं लागलें. लोकांच्या अज्ञानावर ज्यांची चैन अखंड चाललेली असते त्यांना नवीन विचारांचा अलौकिक पुरुष म्हणजे एक मोठीच आपत्ति ! पुजाऱ्यांनीं महंमदाचें मन वळविण्याचे नाना तऱ्हेचे उपाय करून पाहिले. त्याच्याशीं गोडीगुलाबीचें बोलणें केलें, त्याला पैशाची लालूच दाखविली, त्याच्या चुलत्याकडून त्याला सांगून पाहिलें, अखेर त्याला धाकदपटशाहि दिला; परंतु त्याचा कांहीं उपयोग झाला नाहीं. महंमदानें आपला उपदेश चालूच ठेवला. हळूहळू त्याच्या अनुयायांची संख्या चोर्हीकडे फैलावूं लागली. हें पाहून पुजाऱ्यांनीं त्याचा छळ करण्यास सुरुवात केली. मध्यंतरीं महंमदाचा चुलता आणि त्याची प्रेमळ पत्नी मरण पावली. त्यामुळें त्याला मायेचें असें कोणी राहिलें नाहीं. त्याला फार दुःख झालें. पण त्याचें धर्मोपदेशकाचें व्रत मात्र मुळींच ढळलें नाहीं.

घरगुती दुःखांनीं आणि दांभिक भिक्षुकांच्या छळांनीं पीडित असतां महंमदाला परमेश्वराचें दर्शन घडलें. तो प्रसंग फारच बहारीचा आहे. तीं रात्र भयंकर काळोखाची होती. झाडाचें पान हालत नव्हतें कीं नदीच्या खळखळणाऱ्या पाण्याचा आवाज होत नव्हता. इतक्यांत देवाचा दूत जेब्राएल आला आणि महंमदाला म्हणाला, “ऊठ, मजबरोबर चल.” महंमदानें त्याप्रमाणें केलें. मग जेब्राएलनें महंमदाला एका शुभ्र घोड्यावर बसविलें, आणि मक्केहून जेरुसलेम येथील देवळांत नेलें. तेथें अब्राहम, मूसा आणि येशू हे प्रेषित महंमदाला भेटले. त्यांच्यासमवेत महंमदानें प्रार्थना केली. इतक्यांत एक तेजाची शिडी स्वर्गांतून खालीं सोडली गेली. तीवरून जेब्राएलनें महंमदाला पहिल्या स्वर्गाला नेलें. हा स्वर्ग रुप्याचा होता. मग दुसऱ्या, तिसऱ्या, चौथ्या, याप्रमाणें सहाव्या स्वर्गापर्यंत महंमद येऊन थडकला. वाटेंत त्याला अनेक चमत्कार दिसले. सहाव्या स्वर्गांत जो मुख्य

देवदूत होता त्याचें निम्में अंग बर्फाचें आणि निम्में अग्नीचें होतें ! या ठिकाणीं मूसा बसला होता, महंमदाला पाहतांच त्याला प्रेमाचें भरतें आलें. आपल्या पाठीमागे मानवजातीला सद्गति देण्यास हा आला आहे हें पाहून मूसाच्या डोळ्यांत आनंदाश्रु उभे राहिले. नंतर महंमद सातव्या स्वर्गांत आला. येथें त्याला अब्राहम भेटला. या स्वर्गांत सारींच आश्चर्ये हातीं. उदाहरण म्हणून पुढील एकच सांगितलें तरी बाकीच्यांची कल्पना येईल. एक प्रचंड प्राणी तेथें बसला होता. त्याला ७० हजार डोकीं होती. प्रत्येक डोक्याला ७० हजार तोंडे होती, आणि प्रत्येक तोंडाला ७० हजार जिभा होत्या, आणि प्रत्येक जीभ ७० हजार भाषा बोलत होती ! आणि या साऱ्या भाषांचा अर्थ एकच. तो म्हणजे परमेश्वराचें नामसंकीर्तन.

या देखाव्याचें आश्चर्य करीत महंमद उभा आहे तोंच आपण ईश्वरी सिंहासनाच्या उजव्या बाजूला असलेल्या कमलनखवर आलों आहों असें त्याला कळून आलें. असंख्य देवदूत प्रभूचीं स्तोत्रें आळवत होते, नाना तऱ्हेचे पक्षी कुराणांतील वाक्यें गात होते. तेथून चार नद्या निघाल्या होत्या. त्यांपैकीं दोन पृथ्वीवर आल्या होत्या. त्या म्हणजे नाईल आणि युफ्राटीस. येथून तेजोमय व अंधान्या अशा २-३ प्रदेशांतून गेल्यावर महंमद जग-नियंत्या प्रभूपार्शीं येऊन पोचला. तोहि बऱ्याच अंतरावर. प्रभूवर २०. हजार पडदे होते. कारण त्याची देदीप्यमान मूर्ति प्रत्यक्ष पाहणें महंमदाला अशक्यच झालें असतें मग प्रभूनें महंमदाच्या हृदयावर हात ठेविला. महंमदाला नवीन दिव्य तेज आपल्या अंगांत संचारलें आहे असें वाटूं लागलें. भोंवतीं दीप्तिसुवास पसरला. प्रभूनें महंमदाला ५० प्रार्थना सांगितल्या. इतकें झाल्यावर महंमद आल्या वाटेनें पृथ्वीवर आला.

दुसरे दिवशीं उपासनेच्या वेळीं महंमदानें विश्वरूपदर्शनाची सर्व हकीकत भाविकांना सांगितली. ती ऐकून अनुयायी सद्गदित झाले. पण कुरेशी (मक्केकर) मात्र महंमदाला ढोंगी म्हणूं लागले. दिवसेंदिवस त्याचा असह्य छळ होऊं लागला. एकदां क्रूर कुरेशांनीं महंमदावर दगडांचा वर्षाव केला, व अखेर तर त्याचे प्राण घेण्याचेंच कारस्थान त्यांनीं आरंभिलें.

आतां मात्र मक्केंत राहणें धोक्याचें आहे हें महंमदाला कळून चुकलें. त्याचे अनुयायीहि त्याला मक्का सोडून जाण्याचा आग्रह करूं लागले. अखेर

सं. १५८६९
 म. ६. महंमद पैगंबर
 दि. २०/८/८१

या शहरा.

....१०१

अबूबकरला बरोबर घेऊन महंमदानें मक़ेला रामराम ठोकला. (या पलायनाला 'हिजरा' असें इस्लामी लोक म्हणतात.) कुरेशांचे मारेकरी त्याच्या पाठीवर होतेच. महंमदानें मदिना शहराच्या रोखानें पळण्यास आरंभ केला. वाटेंत शत्रु फारच जवळ येऊन ठेपले म्हणून त्यांना चुकविण्याकरितां तो थोरगिरीच्या गुहेंत दडून बसला. फक्त एकटा अबूबकर त्याच्याबरोबर होता. गुहेंतल्या भयाण एकान्तांत किंचित् सभय होऊन अबूबकर म्हणाला, "हजरत, आपण दोघेच येथें आहों; नाही?" यावर महंमदानें तत्काळ उत्तर दिलें, "नाहीं. तिघे." "तिसरा कोण?" चकित होऊन अबूबकरनें विचारलें. "तिसरा परमेश्वर."

आणि खरोखरच परमेश्वर त्यांचें संरक्षण करीत होता. कारण महंमदाच्या पाठलागावर असलेले कुरेशी अगदीं गुहेजवळून गेले. एकाला तर महंमद गुहेंत असल्याचा संशयहि आला. पण काय चमत्कार! तेवढ्यांत एक झाड तेथें विस्तार पावलें आणि त्याच्या फांद्या गुहेच्या तोंडावर पसरल्या. त्यांत एका कबूतरानें आपलें घरटें केलें, आणि एका कोळ्यानें आपलें जाळें विणिलें. साहजिकच कुरेशांना वाटलें, महंमद आंत शिरला असता तर हें गुहेच्या प्रवेशद्वारांतच असलेलें कबूतराचें घरटें आणि कोळ्याचें जाळें शाबूत कसें राहिलें असतें? कुरेशांनीं रस्ता सुधारला. महंमदावरचें गण्डान्तर टळलें.

मदिनेच्या आश्रयाला आलेला पैगंबर थोड्याच दिवसांत तेथला अधिपति झाला. मझजिद्-उन्-नबी (प्रेषिताची मशीद) या नांवानें पुढें प्रख्यात झालेलें मंदिर उभारण्यांत त्यानें जातीनें श्रम घेतले. त्याची वाग्दत्त वधू आयेषा हिचा त्याच्याशीं येथेंच विवाह झाला. आयेषानंतरहि महंमदानें इतर अनेक स्त्रियांशीं विवाह केले. पण हृदयानें अत्यंत प्रेमळ असल्यानें कोणत्याहि पत्नीशीं त्यानें प्रतारणा केली नाही. "सुशील गृहिणी ही माणसाची सर्वांत मोठी संपत्ति आहे." असें तो नेहमीं म्हणें. मदिना येथें त्याच्या राहणींत पराकाष्ठेचा साधेपणा दिसून येई. भाकरी आणि खजूर हें त्याचें अन्न. झाडणें, चूल पेटविणें, असलीं कामेंदेखील महंमद स्वतःच करी. दररोज सामुदायिक प्रार्थना करावयाची हा त्याचा क्रम चालूच होता.

पण पाखंडी कुरेशांनी त्याला शान्तपणें नांदूंच द्यावयाचें नाहीं असा जणुं कांहीं संकल्पच केला होतासैं दिसतें. त्यांनीं एकदम उचल केली. आतां मात्र महंमदानें उग्र रूप धारण केलें. शान्त वृत्ति सोडून त्यानें तलवार हातांत घेतली. साधूची भूमिका सोडून तो योद्धा बनला. रणांगणांत उडी घेऊन त्यानें अलम् दुनियेला गर्जून सांगितलें कीं, “सत्याकरितां आणि धर्माकरितां जे तलवार हातांत धरतात त्यांना स्वर्गप्राप्ति होते. आजवर सर्वसाक्षी प्रभूनें अनेक मोठे प्रेषित जगावर धाडिले. मूसाचें दैवी सामर्थ्य, सालोमनचें शहाणपण आणि वैभव, येशूची शुचिता, सत्यप्रीति आणि त्रिकालज्ञता हे केवढे असामान्य गुण ! पण अश्रद्ध मनुष्यांनीं त्यांचा अनादर केला. म्हणूनच माझ्या हातांत तलवार देऊन प्रभूनें मला जगावर पाठविलें आहे. रुक्ष तर्कवाद अथवा पांडित्य यांचा दिमाख माझ्यापुढें चालणार नाहीं. ”

मग कुरेशांची आणि महंमदाची जंगी लढाई सुरू झाली. तीत बऱ्याच चकमकी व लढाया होऊन अखेर महंमदाला जय मिळाला. मध्यंतरीं कांहीं दिवस एक तात्पुरता तह झाला होता; पण यांतल्या अटी कुरेशांनीं मोडल्या म्हणून पैगंबर मक्केवर चालून गेला. त्या वेळीं त्याजजवळ मातबर सैन्य होतें. मक्का काबीज करून तो विजयानंदानें शहरांत शिरला. त्यानें पाखंड्यांना कायमची जरब बसविली आणि सामान्य जनतेला पैगंबराविषयीं अलौकिक आदर वाढूं लागला. दूरदूरचे लोक महंमदाच्या दर्शनास धांवून आले आणि अल्पावकाशांतच सारा अरबस्तान पैगंबराचा एकनिष्ठ भक्त बनला.

शत्रूकडील कैद्यांना आणि शरणागतांना महंमद अत्यंत सौजन्यानें वागवी. पश्चात्तापानें एखाद्याचें अंतःकरण जळूं लागलें आहे, एवढी खूण महंमदाला पटली कीं, त्याला महंमदानें क्षमा केलीच. एकदां डरथुर नांवाच्या त्याच्या वैद्यानें त्याला बेसावधपणे गांठलें आणि तलवार उपसून म्हटलें, “बोल, महंमद, आतां तुझें रक्षण कोण करणार ? ” महंमदानें लगेच शान्तपणें उत्तर दिलें, “परमेश्वर ! ” डरथुर पार थिजून गेला आणि त्याच्या हातचें खड्ग गळून पडलें. मग महंमदानें तें तत्काळ उचलून डरथुरला खाली पाडलें आणि त्याच्या छातीवर बसून त्याला विचारलें,

“बोल, आतां तुझे रक्षण कोण करणार ?” डरथुरची भीतीने बोबडी वळली होती. तो मोठ्या कष्टाने अडखळत म्हणाला, “को-को-णी ना-हीं.” महंमदाने खड्ग दूर झुगारून दिले आणि डरथुरला जवळ घेऊन तो म्हणाला, “अरे, असें कां ? मी आहे कीं तुझे रक्षण करायला.” आपल्या औदार्याने लोकांना जन्माचे मित्र करून टाकायचे ही हातोटी महंमदाच्या ठिकाणीं अजब होती.

अरबस्तानावर हुकमत मिळाल्यानंतर इतर देशांत महंमदाने धर्मप्रसार सुरू केला. त्याने ग्रीस, इराण इ० देशांत आपले वकील पाठविले आणि तेथील राजांना इस्लामी धर्म स्वीकारण्याची विनंती केली. ग्रीसच्या राजाने महंमदाच्या विनंतिपत्राला नम्रतापूर्वक नकार दिला. पण इराणच्या बादशहाने मात्र त्या पत्राचे उद्दामपणाने तुकडे तुकडे केले. ही हकीकत कळतांच महंमद संतप्त झाला. ‘परमेश्वर इराणच्या राज्याचे असेच तुकडे तुकडे करील.’ अशी शापवाणी त्याच्या तोंडून बाहेर पडली आणि हे भविष्य महंमदाच्या हयातीतच खरे झाले.

धर्मप्रसाराकरितां नानातऱ्हेचा छळ सोसून आणि अनेक लढाया झुंजून महंमदाची तब्येत ढांसळली. आतां जीवनसंध्येत अखेरची यात्रा करावी म्हणून तो मदिनेहून मक्केला जायला निघाला. या वेळीं त्याच्याबरोबर एक लक्ष यात्रेकरू होते. तऱ्हेतऱ्हेच्या माळा घालून सजविलेले शेकडो उंट बरोबर होते. मजल दरमजल करीत मोठ्या थाटाने महंमद मक्केला आला. त्याने यात्रेचे धार्मिक विधि यथासांग केले. तो इतका क्षीण झाला होता कीं, काबा मंदिराच्या भोंवतीं प्रदक्षिणा घालणे किंवा साफा व मरवा ह्या पवित्र टेकड्यांच्या दर्शनास जाणे या गोष्टीदेखील त्याला उंटावरूनच कराव्या लागल्या. अखेर असंख्य यात्रेकरूंचा मेळा त्याच्याभोंवतीं जमला. त्यांना त्याने इस्लाम धर्माच्या तत्वाचा सुंदर उपदेश केला. इतक्यांत एक स्वर्गीय गीत ऐकूं आले. महंमदाच्या धर्मीला आज पूर्णता आली आणि त्याच्यांत ईश्वरी तेज पूर्णाने प्रकटले, असा त्या गीताचा आशय होता. हे गीत ऐकून पैगंबराच्या उंटाने गुडघे टेकले. हे गीत म्हणजे महंमदाच्या आयुष्यातील अखेरचा साक्षात्कार होय.

मक्केहून परत मदिनेला आल्यानंतर महंमदाची तब्येत सावरली नाहीच.

अखेर एके दिवशीं अत्यंत क्षीणता आली असतांहि आपल्या अनुयायांसह त्यानें एक वेळ प्रार्थना केली. नंतर त्याला भयंकर ग्लानि आली. ती दूर झालीच नाही आणि ८ जून ६३२ रोजी हा महान् परमेश्वरभक्त आणि असंस्कृत मानवी समाजाला धर्माचें संजीवन देणारा कर्तृत्वशाली पुरुष इहलोक सोडून गेला !

५. झरतुष्ट्र

सत्यधर्माचा उद्धारक इराणांत जन्मास येणार आहे, याविषयी भविष्य प्राचीन काळापासूनच वर्तविले जात असे. झरतुष्ट्राच्या जन्मापूर्वी सुमारे ३००० वर्षे मानवजातीचा जनक जो स्वर्गीय वृषभ त्याने झरतुष्ट्राचे रूप धारण केले होते. पुढे कांहीं शतकांनीं एकदां सुवर्ण-युगांतील सम्राट् जमशेद याला कोणती अतःस्फूर्ति झाली नकळे. तो दुष्ट दानवांना उद्देशून एकदम म्हणाला, “अरे नीचांनो, कांहीं काळ थांबा. तुमचे पारिपत्य करून सत्यधर्माची स्थापना करणारा महात्मा झरतुष्ट्र जन्मास येणार आहे. त्यानंतर म्हणजे झरतुष्ट्र जन्मास येण्यापूर्वी ३०० वर्षे एका बैलाला अकस्मात् वाचा फुटली, आणि धर्मोद्धारकाच्या आगमनाचे भविष्य त्याने जगाला सांगितले. अशा रीतीने झरतुष्ट्राच्या अवताराची कल्पना लोकांना आधीच आलेली होती.

सर्वशक्तिमान् व जगन्नियंता जो आहूरमश्द त्याचे तेज स्वर्गांतून भूमीवर आले आणि झरतुष्ट्राची माता दुग्धोवा हिच्यांत प्रविष्ट झाले. तत्पूर्वी एकदां ‘हओम’ या पवित्र पेयाचे प्राशन झरतुष्ट्राच्या मातापितरांनीं केले होते. त्या पेयांत देवदूतांनीं दैवी संपदेचीं बीजे मिसळून ठेविलीं होती. पुढे यथाकालीं दुग्धोवाचा प्रसूतिसमय येऊन ठेपला. त्या काळीं निरनिराळे चमत्कार होऊं लागले. सर्व चरोचरसृष्टि आनंदोत्सव साजरा करीत आहे कीं काय असा भास झाला. दानवांचा राजा अर्हिमान् आपल्या अनुयायांना घेऊन पाताळांत दडून बसला. इतक्यांत झरतुष्ट्राने बालकरूपाने जन्म घेतला. अत्यंत आश्चर्याची गोष्ट ही कीं, ते बालक जन्मल्याबरोबर टय्यांहा टय्यांहा असें ओरडत नसून चांगले खदखदां हंसत होते. भोंवतालची मंडळी हे पाहून विस्मित झाली.

झरतुष्ट्राचा अवतार होतांच अधर्मी व चेटकी लोकांची पांचावर धारण बसली. त्याला जगांतून नाहीसा करण्याचे त्या नीचांनीं अनेक प्रयत्न केले. पण प्रत्येक वेळीं ईश्वरी शक्तीचे साह्य मिळून झरतुष्ट्र बचावला. एकदां

दुष्टांनीं त्याला आगीच्या भट्टींत टाकून दिलें. तेथें दिव्य चमत्कार होऊन त्याच्या नखालाहि इजा झाली नाहीं. एकदां सायंकाळीं गुरांचीं खिल्लारें परत येत असतां चेटक्यांनीं त्याला रस्त्यावर असहाय स्थितींत ठेवून दिलें. गाईम्हशींच्या खुरांखालीं बिचारें पोर चिरडलें जायचें ! पण खिल्लारें जवळ येतांच पुढचा बैल स्तब्ध उभा राहिला. त्या समयीं मागलींहि गुरें थांबलीं आणि त्या स्वर्गीय बालकाला स्पर्शहि न करतां सावकाश बाजूनें निघून गेलीं. एकदां तर खवळलेल्या लांडग्याच्या तोंडीं त्या मुलाला देण्यापर्यंत राक्षसांची मजल गेली. पण तेव्हांहि त्या लांडग्यांनीं त्याला धक्का लावला नाहीं. अशा रीतीनें झरतुष्ट्राला नष्ट करण्याचे सर्व प्रयत्न फसल्यानें ते दुष्ट निराश झाले आणि दिवसेंदिवस त्याची त्यांना अधिकच भीति वाढूं लागली.

आयुष्याच्या आरंभीचीं अनेक गंडान्तरें टळून झरतुष्ट्र मोठा होऊं लागला. दानवांनींहि ज्याच्या पुढील कर्तृत्वाची धास्ती बाळगिली आहे तो आपला मुलगा कोणी तरी थोर पुरुष होणार हें खास असें जाणून पुरुशास्पनें (झरतुष्ट्राच्या पित्यानें) झरतुष्ट्राला एका चांगल्या गुरूकडे अध्ययनासाठीं ठेवलें. तेथें मोठमोठ्या गहन विषयांत झरतुष्ट्र असामान्य बुद्धिमत्ता प्रकट करूं लागला.

पंधराव्या वर्षी त्याचें उपनयन झालें. लहानपणापासून धर्मविषयाकडे त्याची प्रवृत्ति होती. ऐहिक गोष्टींचा मोह सोडून धर्माचरण करावें आणि जगाच्या कल्याणासाठीं आयुष्य वेंचावें हें त्यानें आपलें ध्येय ठरविलें. त्याच्या उदार हृदयांत निव्वळ मानवाविषयीच सहानुभूति होती असें नाहीं, तर मानवेतर प्राण्यांच्या दुःखाकडेहि तो कळकळीनें लक्ष पुरवी. सर्व सचेतन व अचेतन सृष्टि ही त्याला परमात्म्याचें रूप भासत असे. तसेंच धार्मिक व सामाजिक चालीरीतींत योग्य त्या सुधारणा करण्यासाठीं त्यानें अगदीं लहान वयांत प्रयत्न चालविला. अग्निपूजा, हओमसेवन, भूतदया इ० धर्मतत्त्वांचा तो आदर करीत असे. पण त्यानें मूर्तिपूजेचा मात्र निषेध केला. योग्य काळीं त्याचा विवाह करावा म्हणून बापानें वधू-संशोधनास आरंभ केला. त्या वेळीं विवाहापूर्वीच आपल्या नियोजित वधूनें पडदा टाकून द्यावा असा आग्रह झरतुष्ट्रानें धरला व पित्यालाहि तो

पुरवावा लागला. या व अशा दुसऱ्या अनेक गोष्टींवरून पुढें हा थोर धर्मसुधारक होणार असें स्पष्ट दिसूं लागलें.

झरतुष्ट्राच्या गांवानजिक एक पर्वत होता. हा पर्वत दिव्य तेजानें सदैव झगझगीत दिसे. मोठमोठे काळेभोर मेघ याच्या शिखराजवळ जमून - मुसळधार वृष्टि करीत, किंवा गडगडाट करून सारा भूप्रदेश हादरून सोडीत. या पर्वतावरील एका प्रशान्त गुहेंत झरतुष्ट्र आपला सर्व काळ घालवीत असे. सुखदुःखाच्या वर्दळीनें स्थितप्रज्ञ पुरुषांच्या मनाला ज्याप्रमाणें कोणतीच बाधा होत नाही, त्याप्रमाणें बाहेरील खळबळाटानें ह्या गुहेच्या अंतर्भागांतील शान्ति यात्किंचित्हि ढळत नसे.

या ठिकाणीं जनसंमर्दाचा मुळींच संसर्ग नव्हता. भोंवतालचें वातावरण एखाद्या विशाल सरोवराप्रमाणें शान्त असे. या ठिकाणीं विश्वाची संहारणी आणि उभारणी, देवाचें स्वरूप, सत्यधर्माचा अर्थ - अशा गहन विषयांचें चिंतन झरतुष्ट्र अगदीं तद्रूप होऊन करी. दिवसेंदिवस त्याच्या अंतःकरणां-तील संशयाचें धुकें वितळत जाऊन शाश्वत सत्याच्या प्रकाशाचे किरण त्याला दिसूं लागले आणि साक्षात्कार होण्याची भूमिका तयार झाली. चिंतनांत बराच काळ घालवून तो सभोंवारच्या प्रदेशांत संचार करूं लागला.

अखेर त्याची तपश्चर्या पुरी होऊन त्याला पहिला साक्षात्कार झाला. ती वेळ पहांटेची होती. ताऱ्यांचें तेज मंदावत चाललें होतें. पूर्वेकडे तांबडें फुटलें होतें. अशा वेळीं दैत्या नदीच्या कांठावर झरतुष्ट्र उभा असतां देवदूत वोहूमना (सद्विचार) तेथें अवतीर्ण झाला. साधारण माणसाच्या मानानें तो नऊ पट मोठा होता. त्याच्या चेहऱ्याभोंवतीं तेजोवलये होती. त्याच्या हातांत एक चकचकीत दंड होता. तो धर्माचा दंड होय. त्यानें झरतुष्ट्रावर मोहिनी टाकून त्याला जडदेहाचा विसर पाडला आणि परमात्मा जो आहूर मझ्द त्याच्या दरबारांत नेलें.

मझ्दाचा दरबार अत्यंत वैभवशाली होता. तो दैत्या नदीच्या कांठावर भरला होता. तेज तर इतकें ओसंडत होतें कीं, झरतुष्ट्राला आपली सावली दिसेना. देवदूतानें त्याला आहूर मझ्दापुढें नेलें. मग आहूर मझ्दानें त्याला परम श्रेष्ठ असें धर्मज्ञान निवेदन केलें.

हा साक्षात्कार एके दिवशीं तीनदां घडला.

पुढील काळांत असे साक्षात्कार आणखी सहा वेळां घडले. प्रत्येक खेपेस कोणी ना कोणी देवता वा देवदूत प्रकट होऊन झरतुष्ट्राला एखाद्या तत्वाचें निरूपण करीत. अशा रीतीनें त्याच्या ज्ञानाला पूर्णता येत गेली आणि जगाचें अधिराज्य चालविणाऱ्या शासनसंस्थेशीं त्याचा दाट परिचय झाला.

‘अवस्ता’ ग्रंथांतील धर्मज्ञान या साक्षात्कारांत त्याला प्राप्त झालें. परमेश्वरी तेजानें संपन्न होऊन एक सामर्थ्यवान् पुरुष पृथ्वीवर धर्मप्रसार करणार हें कळल्यापासून राक्षसांचा संताप झाला. राक्षसांचा राजा अहिमान् झरतुष्ट्राला भ्रष्ट करण्याचा प्रयत्न करूं लागला. अक्राळविक्राळ स्वरूपाचे राक्षस उत्तरेच्या बाजूनें झरतुष्ट्रावर चाल करून आले. ‘देवप्रणीत धर्म सोडून दे.’ म्हणून ते गर्जना करूं लागले. पापात्मा आनूरासन्यू ओरडून म्हणाला, “अरे पुरुषास्पपुत्रा, तुझी माता माझें पूजन करीत असे. तूं आहूर मझ्दाचा धर्म सोडून दे आणि माझें शिष्यत्व स्वीकार.” यावर झरतुष्ट्रानें उत्तर दिलें, “मुळीच नाही. तो सद्धर्म मी कदापिहि सोडणार नाही.” अखेर झरतुष्ट्राच्या तेजापुढें आपला निभाव लागणें कठिण असें वाटून राक्षस सैरावैरा पळूं लागले.

ईश्वरी संदेश ऐकण्यांत आणि सैतानाशीं झगडण्यांत सुमारे दहा वर्षे घालविल्यानंतर झरतुष्ट्र पूर्ण ज्ञानी व विजयी झाला. मग त्यानें धर्मप्रसार करण्यास सुरुवात केली. त्याच्या धर्माला येऊन मिळालेला पहिला अनुयायी म्हणजे त्याचा पुतण्या मेत्योमा हा होय.

प्रथम झरतुष्ट्रानें आपला मोर्चा राजा कै गुस्तास्प याच्याकडे वळविला. कारण एकदां राजसत्तेला आपल्या धर्मध्वजाखाली आणलें म्हणजे सर्व देशभर धर्मविस्तार करणें सुलभ जाईल असा त्यानें विचार केला. गुस्तास्प राजाचें वैभव थोर होतें. परंतु तत्कालीन अडाणी धर्माचा पगडा त्याच्यावर इतका विलक्षण होता कीं, त्यायोगें त्याच्या हातून अनेक अन्यायी कृत्यें होत. भोंदू धर्मगुरूंचा ताफा त्याच्याभोंवतीं सदैव बसलेला असे. धर्माच्या नांवाखालीं वाटेल तीं अनन्वित कृत्यें करण्यास ते मार्गेपुढें पाहत

नसत. या धर्मगुरूंना नामोहरम करून सत्यधर्माची दीक्षा राजाला द्याव-
याची हे अवघड काम झरतुष्ट्रापुढे होते.

असे सांगतात की, झरतुष्ट्र गुस्तास्पकडे यावयास निघाला तेव्हां दोघे
जुनाट मताचे सरदार त्याला आडवे आले आणि म्हणाले, “ अरे
दांभिका, राजाच्या हाती आपल्या धर्माचे कंकण बांधण्याचा हा नाद
सोडून दे. नाही तर येथल्या येथेच तुझी चटणी उडवू ” ते इतके
बोलण्याचा अवकाश तो तufान वारा सुटला. भोंवतालची झाडे कडाकड
उन्मळून पडू लागली. धुळीचे लोट आकाशांत जाऊन दिशा धुंद झाल्या.
ते दोघे सरदार अंतराळीं टांगले गेले. इतक्यांत गिधाडे, घारी, वगैरे
हिंस्र पक्ष्यांचे थवे येऊन त्यांचे लचके तोडू लागले. अखेर त्या दोघांचे
अस्थिपंजर खाली पडले.

इकडे गुस्तास्प दरबारी थाटांत आपल्या राजवाड्यांत बसला होता.
तेथे झरतुष्ट्राने एकदम प्रवेश केला. त्या वेळी त्याच्या हातांत धर्मदंड
होता. या दंडाच्या टोंकातून अग्निशिखा दिसत होती. तेजोवल्यांनी कान्ति-
मय दिसणारे त्याचे मुख पाहून गुस्तास्प चकित झाला. भोंवताली धर्म-
गुरूंचा तांडा होता. त्यांना वाटले, हा आता राजावर आपला प्रभाव
पाडणार. मत्सरग्रस्त होऊन त्यांनी झरतुष्ट्राचा पाणउतारा करण्याचा क्रम
आरंभिला. एकामागून एक असे तेहतीस अवघड धर्मप्रश्न त्यांनी
झरतुष्ट्राला विचारले. त्याने आपल्या बिनतोड युक्तिवादाने प्रत्येक प्रश्नाच्या
चिंधड्या उडविल्या. तेव्हां मात्र ते मनांत चपापले. गुस्तास्प राजाचा
झरतुष्ट्राविषयीचा आदर द्विगुणित झाला.

पाहेल्याच भेटीत झरतुष्ट्राने आपल्या तेजाने राजाला भारून टाकिले.
आता आपली धडगत नाही अशी दहशत धर्मगुरूंना वाटू लागली. कांहीं
ना कांहीं उपाय योजून झरतुष्ट्राला क्षीणतेज करण्याचा कट त्यांनी
आरंभिला. त्यांनी असा पुकारा केला की, झरतुष्ट्र हा चेटक्या व जादूगार
आहे. तो माणसांना मंत्रमुग्ध करून ठार करतो. या आरोपाच्या समर्थना-
करिता त्यांनी पुष्कळसे खिले, केस, कुन्यामांजरांची डोकी, हाडे इ.
वस्तु झरतुष्ट्राच्या आश्रमांत गुप्तपणे नेऊन टाकिल्या. राजदरबारांत ही
वर्दी गेली. खोट्या पुराव्याच्या आधारे झरतुष्ट्राला बंदिवासांत टाकण्यांत

आलें ! इतकेंच नव्हे तर कांहीं खायला - प्यायला न देतां त्याला उपासमारीची शिक्षा देण्यांत आली.

पण आपल्या परम भक्ताचे हाल परमेश्वरी शक्ति कसे सहन करणार ? गुस्तास्प राजाचा एक आवडता घोडा होता. आईवाप मुलांवर जसे जिवापलिकडे प्रेम करतात तसे गुस्तास्प राजा त्या घोड्यावर करीत असे. या घोड्याचे हातपाय कासवाच्या हातांपायांसारखे एकदम पोटाशीं आंखडले गेले आणि कांहीं केल्या ते सुटेनात. त्याचें चलनवलन बंद पडल्यानें घोड्याला उठतां येईना. तो मरणोन्मुख स्थितींत पडून राहिला.

ही हकीकत राजाला कळतांच तो तडक अश्वशालेकडे आला. घोड्याची करुण स्थिति पाहून राजा विव्हळ झाला. त्यानें अनेक पशुवैद्य आणिले; पण कोणाचा कांहीं उपाय चालेना. आतां कसें करावें या चिंतेंत राजा पडला. इतक्यांत त्याला झरतुष्ट्राला कैदेत टाकल्याची आठवण झाली; आणि हा दैवी कोप तर नसेल ना अशीहि शंका त्याच्या मनांत डोकावूं लागली. मग तो झरतुष्ट्राकडे आला आणि त्यानें घोड्याची कशी दशा झाली आहे हें झरतुष्ट्राला निवेदन करून घोड्याची स्थिति पूर्ववत् करून देण्याविषयी त्याची प्रार्थना केली. धर्मकार्य साधण्याला ही संधि बरी आहे हें ओळखून झरतुष्ट्रानें राजाला चार अटी घातल्या. एकेक अट पाळण्याचें अभिवचन राजाकडून मिळालें कीं घोड्याचा एकैक पाय सुटणार होता. पहिली अट, राजानें झरतुष्ट्राचा धर्म स्वीकारावा. दुसरी, राजाचा शूर पुत्र इस्पेंदिअर यानें या धर्माच्या संरक्षणार्थ आपली तलवार वहावी. तिसरी, राणीनें हा धर्म स्वीकारावा. चौथ्या अटीनें आपल्या विरुद्ध कट करणारांचीं नांवें राजानें जाहीर करावीं. असें झरतुष्ट्रानें मागून घेतलें. ह्या चार अटी मान्य केल्यावर घोडा पूर्ववत् झाला. प्रेषिताचा जय झाला. झरतुष्ट्राच्या धर्माला राजमान्यता मिळाली. त्याच्या शत्रूंना दहशत बसली. मग झरतुष्ट्रानें राजाला वर देऊन संतुष्ट केलें.

नंतर खोरासान प्रान्तांतील प्रसिद्ध अग्निमंदिरापुढें झरतुष्ट्रानें एक झाडाचें कलम लावलें. त्याच्या खोडावर 'गुस्तास्प राजानें सत्यधर्माचा स्वीकार केला' अशीं अक्षरें लिहिलेलीं होती. झाड जसजसे वाढूं लागलें तसतसा झरतुष्ट्राच्या धर्माचा प्रसार होऊं लागला. राजानें झरतुष्ट्राच्या

धर्माचा स्वीकार केला, तेव्हा प्रजेत चळवळ सुरू झाली. इराण-तुराणची सरहद्द ओलांडून झरतुष्ट्राचा धर्म इतरहि देशांत संचार करूं लागला. ग्रीक तत्त्ववेत्त्यांचें चित्तहि त्याकडे आकर्षिलें गेलें. कांहीं आर्यपंडित झरतुष्ट्राची प्रत्यक्ष भेट घेऊन त्याजबरोबर तत्त्वचर्चा करण्यास आले. तो एक ईश्वरी पुरुष आहे याविषयी त्याच्या प्रतिस्पर्ध्यांनासुद्धां शंका राहिली नाही.

तथापि यशाचा मार्ग हा नेहमींच निष्कण्टक असतो असें नाही. उलट कार्यकर्त्या पुरुषांना आपल्या कार्यामध्ये धक्केचपेटे सोसण्याचेच प्रसंग पार येतात. झरतुष्ट्र आणि गुस्तास्प यांना धर्मप्रसाराच्या कामी अशाच अडचणी आल्या. सत्यधर्माचा सर्वत्र विजय होऊं लागल्यामुळे दानवांनी त्याविरुद्ध उचल केली आणि आरजास्प नांवाच्या एका बलाढ्य पण दुष्ट राजाच्या कानांत विष ओतलें अशी समजूत आहे. तो राजा झरतुष्ट्री धर्माचा शत्रु बनला. या आरजास्पला गुस्तास्प राजा कांहीं खंडणी देत असे पुढें झरतुष्ट्रानें गुस्तास्पला असा सल्ला दिला की, सत्यधर्माच्या प्रतिस्पर्ध्यांना खंडणी देणें उचित नाही; तर आरजास्पला आपल्या धर्माची दीक्षा घेण्याचा आग्रह करावा. गुस्तास्पनें अशी विनंति करतांच आरजास्प खवळला. त्यानें गुस्तास्पला असा निर्वाणीचा खलिता पाठविला की, “दोन महिन्यांच्या आंत झरतुष्ट्री धर्म सोडून दे, नाही तर युद्धाला तयार हो.” अर्थात् हें मान्य होणें अशक्यच होतें. हा खलिता पांचला त्या वेळीं गुस्तास्पचा शूर बंधु झरीर दरबारांत बसला होता. खलित्यांतील उद्दाम भाषा ऐकून झरीर खवळला. त्यानें राजाच्या हातून तो खलिता घेऊन झुगारून दिला, व आरजास्पच्या वकिलाला युद्धाचें आव्हान स्वीकारल्याचें सांगितलें. अशा रीतीनें गुस्तास्प आणि आरजास्प यांचें युद्ध जुंपलें.

पहिल्या लढाईत झरतुष्ट्री पंथाचे अनेक वीर कामास आले. युद्धाची उत्सवमूर्ति जो झरीर तो मोठ्या उत्साहानें लढला; पण फितुरीनें घात केला. स्वपक्षांतील कांहीं नीचांनीं त्याला बेसावधपणें गाठून ठार केलें. गुस्तास्प व झरतुष्ट्र यांना पराकाष्ठेचें दुःख झालें. मग गुस्तास्पनें असें जाहीर केलें की, जो कोणी वीर फितुरी माणसें शोधून त्यांना कंठस्नान घालील त्याला मी आपली लावण्यलतिका हुमाई अर्पण करीन. हा पण जिंकण्याच्या ईर्ष्येनें

शेकडों तरुण वीर पुढें सरसावले. त्यांत नस्तूर नांवाच्या एका तरुण वीरानें हा पण जिंकला. फितुरी माणसांची कत्तल झाली. तीमुळें इतकी जबर दहशत बसली कीं, फंदफितुरीचा खेळ अजिबात बंद झाला. गुस्तास्पचा मुलगा एस्पेंदिअर यानें एवढा पराक्रम गाजविला कीं, आरजास्पला पळतां भुई थोडी झाली. आरंभीचें औदासीन्य मावळून सत्यधर्माचे सैनिक विजयानें आनंदित झाले. जिकडे तिकडे आनंदीआनंद झाला.

पण हें युद्ध येथेंच संपलें नाहीं, डिवचलेल्या सर्पाप्रमाणें पराभवानें चिडलेला आरजास्प पुनः चाल करून आला. याहि खेपेस इराणचा 'अर्जुन' जो एस्पेंदिअर यानें मातबर शौर्य गाजविलें. परंतु त्या रानटी तुर्कांनीं लांडग्यांप्रमाणें सर्व देश व्यापिला होता. बालक शहरीं एक अर्माचें पवित्र मंदिर होतें. त्या ठिकाणीं सुमारे ८० पुरोहितांसह झरतुष्ट्र उपासना करण्यांत तल्लीन झाला होता. इतक्यांत तुर्कांची टाळभाड तेथें आली. तेथें त्यांनीं 'झेंद-अवेस्ता' या झरतुष्ट्राच्या पवित्र ग्रंथाची होळी केली आणि ते देवळांत घुसूं लागले. झरतुष्ट्र व इतर पुरोहित यांनीं तुर्कांना थोपवून धरण्याचा आटोकाट प्रयत्न केला; पण त्यांत त्यांना यश आलें नाहीं. त्या आडदांड व क्रूर तुर्कांनीं सर्वांची सर्राहा कत्तल उडविली. रक्ताचा पूर वाहूं लागला. त्या पुरांतच पवित्र अग्नि लुप्त झाला. जगांत अंधार पडला. यमराज आपल्या महिषावर बसून चोहीकडे स्वैर हिंडत आहे असा भास झाला. इतक्यांत स्वर्गांतून पृथ्वीवर तेजाचा एक प्रचंड झोत आला. जड देहापासून मुक्त झालेला झरतुष्ट्राचा पवित्र आत्मा त्या सर्वव्यापी परम तेजाशीं मिसळून गेला. अशा रीतीनें वयाच्या अठ्याहत्तराव्या वर्षीं या थोर धर्मोपदेशकानें आपला अवतार समाप्त केला.

વિભાગ તિસરા : પ્રાર્થના

१. वैदिक प्रार्थना

ॐ ॥ भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवाः ॥

भद्रं पश्येमाक्षभिर्यजत्राः ॥

स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवाग्ँसस्तनूभिः ॥

व्यशेम देवहितं यदायुः ॥

ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

[देवांनो, आम्ही कानांनीं मंगल श्रवण करावें; हे यजन^१ करणाऱ्यांचें संरक्षण करणाऱ्या धर्मसंरक्षक देवांनो, आम्हीं डोळ्यांनीं मंगल पहावें. निश्चल इंद्रियांनीं युक्त अशा शरीरांनीं (तुमचें) स्तवन (उपासना) करणारे आम्हीं जें देवांना इष्ट आयुष्य (जीवित) आहे तें उपभोगावें. (देवांच्या सेवेतच आमच्या आयुष्याचा विनियोग व्हावा.)]

यच्छन्दसामृषभो विश्वरूपः । छन्दोभ्योऽध्यमृतात्संबभूव ।

स मेन्द्रो मेधया स्पृणोतु । अमृतस्य देवधारणो भूयासम् ॥ १ ॥

शरीरं मे विचर्षणम् । जिह्वा मे मधुमत्तमा । कर्णाभ्यां भूरि विश्रवम् ।

ब्रह्मणः कोषोऽसि मेधया पिहितः । श्रुतं मे गोपाय ॥ २ ॥

आवहन्ती वितन्वाना । कर्वाणा चीरमात्मनः ।

वासांसि मम गावश्च । अन्नपाने च सर्वदा । ततो मे श्रियमावह ॥ ३ ॥

[जो वेदांतील श्रेष्ठ व्यापक देव, अमृतरूप वेदांमध्ये प्रकट झाला तो परमेश्वर मला बुद्धीनें (ज्ञानानें) परिपूर्ण करो. हे परमेश्वरा ! मी अमृतरूप वेदांचें (वैदिक ज्ञानाचें) धारण करणारा व्हावें.

माझें शरीर कार्यक्षम असावें, माझी जिह्वा (वाणी) अत्यंत मधुर असावी, (आणि) कानांनीं मीं पुष्कळ श्रवण करावें. (देवा) तूं बुद्धीनें आच्छादित असा ब्रह्माचा (ज्ञानाचा) संग्रह आहेस. माझ्या विद्येचें संरक्षण कर (तिचें विस्मरण होऊं देऊं नको.)

मला वस्त्रें नेहमीं प्राप्त करून देणारी, माझी गाई-गुरें नेहमीं वृद्धिंगत करणारी आणि खाद्यपेय पदार्थ नेहमीं पुरविणारी लक्ष्मी हीच होय. म्हणून मला (ती) लक्ष्मी (संपत्ति) प्राप्त करून दे.]

२. बौद्ध प्रार्थना

नमो तस्स भगवतो अरहतो सम्मासम्बुद्धस्स ।
 नमो तस्स भगवतो अरहतो सम्मासम्बुद्धस्स ।
 नमो तस्स भगवतो अरहतो सम्मासम्बुद्धस्स ।
 बुद्धं सरणं गच्छामि । धम्मं सरणं गच्छामि ।
 संघं सरणं गच्छामि ।

दुतियम्पि बुद्धं सरणं गच्छामि ।
 दुतियम्पि धम्मं सरणं गच्छामि ।
 दुतियम्पि संघं सरणं गच्छामि ।
 ततीयम्पि बुद्धं सरणं गच्छामि ।
 ततीयम्पि धम्मं सरणं गच्छामि ।
 ततीयम्पि संघं सरणं गच्छामि ।

पाणातिपाता वेरमणी सिक्खापदम् समादियामि ।
 अदिन्नादाना वेरमणी सिक्खापदम् समादियामि ।

कामेसु मिच्छाचारा वेरमणी सिक्खापदम् समादियामि ।

मुसावादा वेरमणी सिक्खापदम् समादियामि ।

सुरा-मेरद्य-मज्जा-पमा-दट्ठाना

वेरमणी सिक्खापदम् समादियामि ।

[भगवान् अर्हत् सम्यक्ज्ञानी बुद्धाला प्रणाम असो.

भगवान् अर्हत् सम्यक्ज्ञानी बुद्धाला प्रणाम असो.

भगवान् अर्हत् सम्यक्ज्ञानी बुद्धाला प्रणाम असो.

मी बुद्धाला शरण जातों.

मी धर्माळा शरण जातों.

मी संघाला शरण जातों.

दुसऱ्यानें मी बुद्धाला शरण जातों.

दुसऱ्यानें मी धर्माळा शरण जातों.

दुसऱ्यानें मी संघाला शरण जातों.

तिसऱ्यानें मी बुद्धाला शरण जातों.

तिसऱ्यानें मी धर्माळा शरण जातों.

तिसऱ्यानें मी संघाला शरण जातों.

मी कोणत्याहि प्राण्याची हिंसा करणार नाही.

मी कोणाचा अपहार करण्याची बुद्धि बाळगणार नाही.

मी विकारांत रत होणार नाही.

मी असत्यापासून दूर राहीन.

मी मादक पेयांस शिवणार नाही.]

३. ख्रिस्ती प्रार्थना

Almighty God, unto whom all hearts be open, all desires known and from whom no secrets are hid, cleanse the thought of our hearts by the inspiration of Thy Holy Spirit, that we may perfectly love Thee and worthily magnify Thy Holy Name. Through Christ our Lord. Amen.

O Lord Christ ! we, Thy faithful soldiers, dedicate this newborn day to Thee, praying that it may shine in Thy service as a pure pearl in the chaplet of our life O, Thou Great King of love, to whom be praise and adoration for ever more. Amen.

Teach us, O Lord, to see Thy life in all men and in all the peoples of Thine earth and guide our nation through its leaders to preserve Thy peace, that the menace of war be far from our days. Through Christ our Lord. Amen.

To the Most Holy and Adorable Trinity, Father, Son, and Holy Spirit, Three persons in one God, to Christ our Lord, the only Wise Counsellor, the Prince of Peace, to the Seven Mighty Spirits before the throne; to the glorious Assembly of just men made perfect, the Watchers, the Saints, the Holy Ones, be praise unceasing from every living creature; and and honour, might and glory, henceforth and for evermore. Amen.

The peace of God, which passeth all understanding, keep your heart and minds in the knowledge and love of God, and of His son Christ our Lord; and the blessing of God,

Almighty, the Father, the Son, and the Holy Ghost, be amongst you and remain with you always. Amen.

[सर्वसमर्थ देवा ! तुझ्यापुढे हृदये खुली करावी, इच्छा बोलून दाखवाव्या, तुझ्यापासून आम्ही कांही गुप्त ठेवू नये. आपल्या पवित्र आत्म्याच्या स्फूर्तीने आमचे हृदयविचार शुद्ध कर म्हणजे आम्हांला तुझ्यावर उत्कटतेने प्रेम करतां येईल. तुझे नाममाहात्म्य वाढेल. आमचा प्रभु जो ख्रिस्त त्याचेतर्फे ही प्रार्थना करतो. आमेन.

हे ख्रिस्त प्रभो ! आम्ही तुझे विश्वासू सेवक आहोंत. आजचा हा दिवस तुला अर्पण असो. तो तुझ्या कारणीं लागून आमच्या जीवनांत शुद्ध मोत्याप्रमाणे झळकावा अशी इच्छा आहे. तूं प्रीतीचा राजा आहेस. तुझा सदैव जयजयकार असो. आमेन.

हे प्रभो ! सर्वांच्या अंतःकरणांत तूंच भरला आहेस हें आम्हांस शिकीव, आणि आमच्या राष्ट्रांतल्यांना असे वळण लाव कीं, जेणेकरून ते शान्ततेचीच कास धरतील आणि युद्धाचे संकट कायमचेच दुरावेल. आमेन.

पिता, पुत्र आणि पवित्रात्मा या त्रयीला, शान्तिराज सुज्ञ सचिव ख्रिस्ताला, परमेश्वरी सिंहासनासमोरील सात समर्थशक्तींना, मुक्त व न्यायी आत्म्यांच्या संघाला, नेते, साधुसंत, शुद्धाचरणी लोक यांना प्रत्येक प्राण्याचे अखंड स्तवन असो. आमेन.

बुद्धीला अतर्क्य असलेली प्रभूची व ख्रिस्ताची शान्ति, ज्ञान आणि प्रीति तुमच्या हृदयांत वास करो. पिता, पुत्र आणि पवित्रात्मा यांचा आशीर्वाद तुम्हांला सदैव असो. आमेन.]

४. इस्लामी प्रार्थना

बिस्मिल्लाहिर्रह्मानिर्रहीम् ।

अल्हम्दुलिल्लाहि रब्बिल् आलमीन् ।

अर्ह्मानिर्रहीम् । मालिकि यौमिदीन् ।

ईयाक नअबुदु व ईयाक नस्तईन् ।

इह्दिनस् सिरानल् मुस्तकीम् । सिरातल्लधीन अन् अम्त

अलैहिम् धैरिल् मध्दूबि अलैहिम् वलध्वालीन् । आमीन् ।

[त्या दयाळू, सकरुण अल्लाच्या नांवानें (आरम्भ असो), सर्व लोकांचा स्वामी जो अल्ला त्याला ही स्तुति (पावो) । तो दयाळू व सकरुण असा ' दान ' (धर्म) दिवसाचा अधिपति आहे । तुलाच आम्ही सेवितो आणि तुझ्याच साहाय्याची याचना करितो ।

सरळ मार्गानें तूं आम्हांला ने । जो मार्ग, तुझी ज्यांच्यावर कृपा आहे अशांचाच आहे; जो तुझा ज्यांच्यावर कोप आहे त्यांचा नव्हे, जो उन्मार्गगामियांचा (मार्ग) नव्हे. (त्या मार्गानें ने)]

* * *

५. झरतुष्ट्री प्रार्थना

यानीम मनो यानीम वचो यानीम षथ ओथनेम

अषओनो जरथुश्महे । फ्रा अमेषा स्पेन्ता गाथा ओ गेयुर

वाइन । नेमो वे गाथा ओ अषओनीष

अहया यासा नेमड्हा उस्तान-जस्तो रफेध्रह्या मइनयेंयुश

मज्दाओ पउरबीम स्पेंतह्या अषा विस्पेंग षय ओथना ।

वड्हेउश खतूम मनड्हो या षनेवीशा गेयूश्वा उर्वानेम

या षय ओथनाम हाइतिम यज्मइदे ।

अहुनवइतिम गाथाम अषोनिम अषहे रतुम यज्मइदे ।

अहुनवइतियाओ गाधियाओ हन्दाता यज्मइदे ।

येगहे हाताम आअत्येस्ने पइतिवेगहो मज्दाओ ।

अहूरो वइथा अषत हचा याओंग हामच्या ।

तास चा ताओसचा यज्मइदे

नमस्चा यआर्मेतीश जाय चा ।

नमस्चा यआर्मेतीश जाय चा ।

नमस्चा यआर्मेतीश जाय चा ।

अशेम वोहु वहेरतम् अस्ति, उस्ता अस्ति,

उस्ता अहमाइ हृदषाइ बहेस्ताइ अषेम ।

[पुण्यात्मा झरतुष्ट्राचें कर्म धन्य, वचन धन्य, आणि विचार धन्य होत. स्वर्गीय आत्म्यानें धर्मग्रंथ प्रकट केले. हे दिव्य धर्मग्रंथांनो, मी तुमचें स्तवन करतो.]

हे मइद देवा ! तुझी प्रार्थना करून तुझ्या कृपेची याचना करतो. तुझ्या दानशूर आत्म्याचा प्रसाद व्हावा म्हणून तुसें स्तवन करतो. सर्वो-
र्शांच माझे वागणें सत्यभावनेचें असावें. उदात्तचरिता, हात जोडून तुला पार्थितों कीं, स्वर्गीय वृषभाच्या आत्म्यावर माझी भक्ति जडो म्हणजे तुझे स्वरूप आकळेल.

परमपावन अशा अहुनावद-गाथांचें श्रद्धापूर्वक स्मरण करतो. अहुनावद गाथांतील प्रार्थनांचें श्रद्धापूर्वक स्मरण करतो.

यशओथनेमची मी उपासना करतो.

पावित्र्याची अधिष्ठात्री देवता अशा अहुनावद गाथांची मी उपासना करतो.

अहुनावद-गाथांतल्या प्रार्थनांची मी उपासना करतो.

परमेश्वरानें ज्यांना पावित्र्यांत व उपासनेंत श्रेष्ठ मानिलें त्यांचें मी स्तवन करतो.

पवित्रता ही सर्वांत उच्च गोष्ट आहे.

पावित्र्याचें ध्येय ठेवून जो पवित्र राहतो त्यालाच खरा आनंद होतो.]

श्रीकृष्णाचा धांवा

[राग—काफी, ताल दीपचंदी]

अबकी टेक हमारी । लाज राखो गिरिधारी ॥ ध्रु० ॥

जैसी लाज राखी अर्जुनकी भारतयुद्धमंजारी
सारथी हो के रथ को हाको चक्रसुदर्शनधारी

भक्तन की टेक न टारी ॥ १ ॥

जैसी लाज राखी द्रौपदि की हो न दीनि उधारी
खैचत खैचत दो भुज थाके दुःशासन पचहारी

चीर बढाओ मुरारी ॥ २ ॥

सूरदास की लाज राखो, अब को है रखवारी ?

राधे राधे श्रीवर प्यारो श्रीवृषभानदुलारी

शरण तक आयो तुमारी ॥ ३ ॥

* * *

“ मंगल मंदिर खोलो— ”

[राग—भैरवी, तीन ताल]

मंगल मंदिर खोलो दयामय ! मंगल मंदिर खोलो ॥

जीवनमय अति वेगें बटाव्युं

द्वार उभो शिशु भोळो

तिमिर गयूं ने ज्योति प्रकाश्यो

शिशुनो उरमां ल्यो ल्यो ॥

नाम मधुर तम रट्यो निरंतर

शिशुसह प्रेमे बोलो

दिव्य तृषातुर आव्यो बालक

प्रेम अमीरस ढोळो ॥

* * *

दाविदप्रणीत गीतें -

(१)

[अभंग]

प्रभो ! माझें मन
क्रोधें न तापलें
धुंद न जाहले
नेत्र कधीं.

शक्यतेची कोटी
सोडूनी न कधीं
चमत्कारामधीं
शिरलों मी.

साळसूद मूल
राही जेवीं शान्त
तेवीं केलें चित्त
स्थिर देवा.

भविष्यांत तैसें
नित्य कल्पवरी
प्रभुकृपेवरी
विसंवावें.

(२)

[चाल—रक्ष रक्ष भारता — अंतरा वगळून]

मेंढपाळ हा प्रभू कधीं ने हिरव्या कुरणीं मला
कधीं मनोहर जलाशयावर घेऊन मज चालला
निष्कंटक तो राजमार्ग जरि सदा मला दावितो
मधेंच भेसुर मेघ मृत्युचा वरतीं डोकावतो.
परंतु माझा सखा असे प्रभु सदैव आपंगिता
या श्रद्धेनें भीति न बिलगे दरींतुनीं चालतां
स्नेह शिरावर वर्षुन देसी चारा वदनान्तरीं
प्रभो, शिगोशिग पेला माझा भरुनी वाहे वरी
तुझ्या कृपेची सदया, मजवर राहूं दे सावली
कल्पान्तावर राहिन देवा, तुझ्याच मी राउळीं.

तेजोनिधे ! दयाळा !

[Lead, Kindly Light.]

(चाल—आनंदकंद)

वेढून टाकताहे
गृह दूर राहिलेलें
तेजोनिधे ! दयाळा !
जावोत ना पदें हीं
मी दूरचींच दृश्यें
भूमी पुढें दिसावी
नव्हती तुझ्या कृपेची
पथ कोणता धरावा
असतां प्रभा दिनाची
होतें अहंपणाचें
परि सर्व मागचे हे
तिमिरांत या कृपाळा !
होतां तुझ्या कृपेची
सरिता, गिरी, वनें हीं
व्योमीं प्रभा उषेची
दिसतील हासतांना

औदास्य भोंवतालीं
घनघोर रात्र काळी
दाखीव मार्ग मातें
सोडून सत्पथातें !
पाहावया न वांछीं
एकाच पाउलाची
जाणीव आजवेरी
हेंही न मी विचारिं !
चित्तास रंजवाया
अधिराज्य मानसीं या !
अपराध विस्मरोनी—
दे मार्ग दाखवोनी
वृष्टी घनान्धकारीं
होतील लंघ्य सारीं.
पसरेल आणि अंतीं—
स्वर्गीय आननें तीं

सुफी गीत—

(१)

(चाल—पांखरा, येशिल का परतून ?)

दूर दे अहंभाव फेकून् ।

ये बाहेरीं निज हृदयाचें मंदिर तूं सोडून्
स्वामीसाठीं सर्व सिद्धता तेथें ठेव करून् ॥

तूं बाहेरीं आल्यावर तो येइल मग चालून्
आत्मरूप तो प्रकट तुजपुढें करील आनंदून ॥

✱ ✱ ✱

झरतुष्ट्रप्रणीत स्तोत्रें

(१) —

[चाल—भारतका डंका]

अवनम्र पर्दीं तव जगदात्मन् ।

स्तुतिगीत तुझें नित मम वदनीं
हृदयात भरे द्युति सत्याची
सुविचार सदा दे स्फूर्ति मनीं
सामर्थ्य चढे मज आत्मबलें

मी याचक मझ्द ! तुझ्या दारीं
पडसाद पुनः मम गीताचे
येतात तुझ्या गीतागारीं

(२) -

[गजल - ऐ बहारे बाग दुनिया]

सत्यकेतू उंच डोलो वैभवांत
प्रार्थना ही तूजला हे लोकनाथ ॥ ध्रु० ॥

जो दुज्यातें सौख्य द्याया कष्टतो
मझ्द देवा ! त्यास तूं ठेवी सुखांत ॥ १ ॥

दे दयादूतीसर्वें तूं धाडुनी
पूर्णता सन्मार्गगामी जीवनांत ॥ २ ॥

(३) -

[अभंग]

साह्य सन्मानाचें मला
भक्तिगीताचा हा ठेवा
सदाचाराचें विद्वान
माझें भविष्यमंदिर

सत्य पाठीराखा मला
तुज वाहतों मी देवा ।
मिळवाया सारे यत्न
मीच बांधीन साचार ॥

* * *

IRBK-0115861

श्री. गोपीनाथ तळवलकर यांचें वाङ्मय

काव्य

चरित्र-प्रबंध इ.

१. दूर्वाकुर
२. शिशुविहार

१. आशियाचे धर्मदीप
(गुजराथी व हिंदी आ.)

कथा-कादंबरी

१. छाया-प्रकाश
२. अनुराधा
३. आकाश मंदिर
४. मालकंस

२. मंगलधाम
३. आनंदभुवन
४. नाना-पत्रें
५. गृहरत्ने
६. नवीं गृहरत्ने
७. बुद्धदेव

नवसाक्षरांसाठीं

(गुजराथी आ.)

१. सारीं एकाच ईश्वराचीं लेकरें
८. शांतिनिकेतन

खास मुलांसाठीं

१. सात राजहंस
२. चंद्रशेखर आणि मोहना
३. लिंबोणीच्या झाडाखालीं
४. साराच चमत्कार
५. कुमार मित्रांनो
६. आजकालच्या थोर विभूति

आगामी

बुद्धायन